

arhivi

Glasiło Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Ljubljana 2016

Letnik 39
št. 1

arhiivi

UDK 930.25 (497.4) (05)
UDC 930.25 (497.4) (05)

ISSN 0351-2835

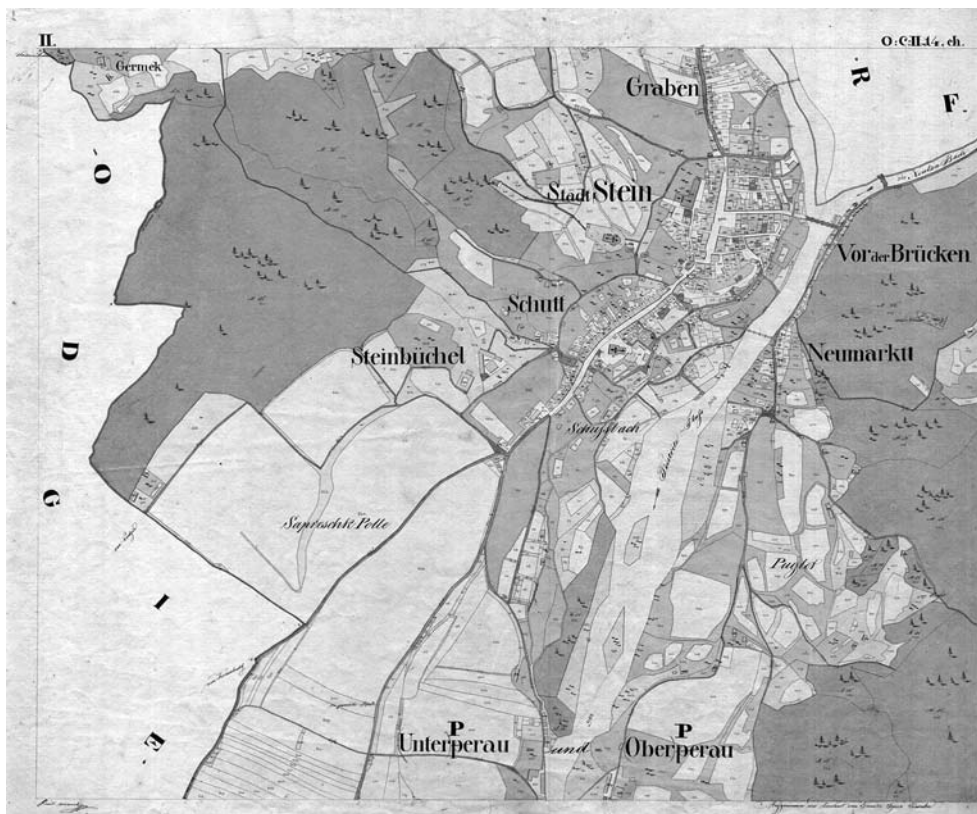

9 770351 283001

Glasiło Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Ljubljana 2016

Letnik 39
št. 1

Mesto Kamnik (nem. Stein) z okolico. Vir: SI AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko (1823-1869), L/L269A02.

Glasiło Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Zeitschrift des Archivvereins und der Archive Sloweniens
Gazzetta dell'Associazione archivistica e degli archivi in Slovenia
The Review of the Archival Association and Archives of Slovenia

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© 2016 Arhivsko društvo Slovenije

Izdalo in založilo Arhivsko društvo Slovenije

Uredništvo: Zvezdarska 1, p. p. 21, SI-1127 Ljubljana
telefon: (01) 241 42 45
telefaks: (01) 241 42 76
e-pošta: arhivi.urednistvo@gmail.com
www.arhivsko-drustvo.si/arhivi
FB: <https://www.facebook.com/pages/Arhivsko-dru%C5%A1tvo-Slovenije/499724203461763?ref=bookmarks>

Glavni in odgovorni urednik: dr. Gregor Jenuš (Ljubljana)
Tehnična urednica: Dunja Mušič (Ljubljana)
Uredniški odbor: Zdenka Bonin (PAK), dr. Boris Golec (Univerza v Ljubljani),
dr. Bojan Himmelreich (ZAC), dr. Gregor Jenuš (ARS, odgovorni urednik), mag. Tone Krampač
(škofijski arhivi), Jernej Križaj (ARS), Aleksander Lavrenčič (TV dokumentacija), Leopold Mikec
Avberšek (PAM), Dunja Mušič (ZAL, tehnična urednica), dr. Elvis Orbanič (DAP), Ivanka Uršič
(PANG), dr. Peter Wiesflecker (StLA Gradec), Katja Zupanič (ZAP)

Redakcija te številke je bila zaključena: 20. maja 2016
Revija izhaja dvakrat letno.
Cena posamezne številke je 12,50 EUR.

Lektorica: Lucija Krznar
Prevodi: Petra Markuš (angleščina)
Fotografska dela: Anja Paulič
UDK: Alenka Hren
Izdajo so omogočili: Ministrstvo za kulturo, ARRS in Arhivsko društvo Slovenije
Poslovni račun: NLB d. d. Ljubljana, 02083-0019446150

Oblikovanje: Andreja Aljančič Povirk
Računalniški prelom: Uroš Čuden, MEDIT d. o. o., Notranje Gorice
Tisk: Fotolito Dolenc d. o. o.
Naklada: 400 izvodov

Revija Arhivi je vključena v naslednje podatkovne baze: *COBISS* (Slovenija); *Historical Abstracts*,
America: History and Life, *ABC-CLIO* (Združene države Amerike); *Centro de Información*
Documental de Archivos (Španija); *Institut für Archivwissenschaft der Archivschule Marburg*
(Nemčija); *EBSCO Publishing* (Združene države Amerike); *ProQuest* (Združene države Amerike)

KAZALO

ČLANKI IN RAZPRAVE

ANA LAVRIČ	Kamniške bratovščine in njihova povezava s freskami pri Sv. Primožu in v župnijski cerkvi na Šutni	9
ALEKSANDER LAVRENČIČ	Razprava o športnem programu na TV Ljubljana v letih 1984 in 1985	27
MARIJA MAKAROVIC BOŽIDAR STRMAN – MIŠO	Na poti do moške praznje in delovne noše na Blokah v prvi polovici 19. stoletja ali Kako bi bil lahko oblečen Martin Krpan z Vrha pri Sveti Trojici	41
AKOŠ ANTON DONČEC	Neverjetna usoda medžimurskega »jezika«	57
ALEŠ JAMBREK	Okoliščine napada na grad Vurberk februarja 1945	81

IZ ARHIVSKIH FONDOV IN ZBIRK

IVANKA URŠIČ	Osebni fond Engelberta Besednjaka – arhiv Tajne krščansko-socialne organizacije in katoliškega tabora za obdobje med obema vojnama	97
--------------	--	----

O DELU ARHIVOV IN ZBOROVANJIH

Drago Trpin	Novi prostori v Novi Gorici	111
-------------	-----------------------------	-----

O DELU ARHIVSKEGA DRUŠTVA SLOVENIJE

Lucija Planinc	Delavnica, namenjena spoznavanju fotografij in njihovega okolja: odločanje za njihovo ohranjanje, Praga, od 13. do 24. julija 2015	115
----------------	--	-----

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH IN RAZSTAVAH

Publikacije

Aleksander Žižek	Zdenka Semlič Rajh, Zapisniki sej mestnega sveta Mestne občine Maribor 1853–1856. Kritična objava arhivskih dokumentov	127
Jure Maček	Alojzij Trstenjak. Spomini iz svetovne vojne 1914–1918	128
Miha Šimac	Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja (uredila Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar)	131

Razstave

Andrej Nared, Marija Grabnar	Zapisano ostane: 70 let Arhiva Republike Slovenije	136
Mirjana Kos, Natalija Glažar	Fragmenti pretrganega časa – neizvedeni projekti turistične arhitekture	141

Aleksandra Pavšič Milost   Dolga pot do krajše ceste, razstava in zgibanka
Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici

142

INDEX

ARTICLES AND PAPERS

ANA LAVRIČ	Confraternities in Kamnik and their Connection to the Frescoes in St Primus and in Šutna Parish Church	9
ALEKSANDER LAVRENČIČ	Discussion on the Sports Programme on TV Ljubljana in 1984 and 1985	27
MARIJA MAKAROVIČ BOŽIDAR STRMAN – MIŠO	On the Way to Men's Festive Folk Costume and Work Clothing in the First Half of the 19 th Century or What Would Martin Krpan from Hilltop by the Holy Trinity Wear	41
AKOŠ ANTON DONČEC	The Unlikely Fate of the Međimurje »Language«	57
ALEŠ JAMBREK	The Circumstances of the Attack on Vurberk Castle in February 1945	81

FROM THE ARCHIVAL FILES AND COLLECTIONS

IVANKA URŠIČ	The Personal Fond of Engelbert Besednjak – The Archive of the Secret Christian Social Organization and Catholic Camp in the Interwar Period	97
--------------	---	-----------

ON THE ACTIVITIES OF THE ARCHIVES AND THE CONFERENCES

Drago Trpin	Novi prostori v Novi Gorici	111
-------------	-----------------------------	------------

ON THE ACTIVITIES OF THE ARCHIVAL ASSOCIATION OF SLOVENIA

Lucija Planinc	Delavnica, namenjena spoznavanju fotografij in njihovega okolja: odločanje za njihovo ohranjanje, Praga, od 13. do 24. julija 2015	115
----------------	--	------------

REVIEWS AND REPORTS ON THE PUBLICATIONS AND EXHIBITIONS

Publications

Aleksander Žižek	Zdenka Semlič Rajh, Records of the meetings of the City Council of the Municipality of Maribor 1853–1856. The Critical Publication of Archival Documents	127
Jure Maček	Alojzij Trstenjak. Memories from the World War 1914–1918	128
Miha Šimac	The Diary of Jeglič: Scientific Critique Publication (edited by Blaž Otrin in Marija Čipič Rehar)	131

Exhibitions

Andrej Nared, Marija Grabnar	What Is Written Remains: 70 years of the Archives of the Republic of Slovenia	136
------------------------------	---	------------

Mirjana Kos, Natalija Glažar	Fragments of Interrupted Time – Uncompleted Tourist Architecture Projects	141
Aleksandra Pavšič Milost	A Long Way to a Shorter Road, exhibition and leaflet of Regional Archives Nova Gorica	142

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ARHIVE

- ⊗ Prispjevki morajo biti oddani v elektronski obliki (razmik 1,5 vrstice).
- ⊗ Vsi članki gredo pred objavo v recenzijo. Pozitivna recenzija je pogoj za objavo članka.
- ⊗ Prispjevki za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* morajo obvezno vsebovati **izvleček** (maks. 10 vrstic), **ključne besede**, primerne za indeksiranje, in **povzetek** (maks. 30 vrstic). Pred povzetkom mora biti naveden spisec **virov in literature**.
- ⊗ Avtor naj navede svoj polni naslov, naziv oz. poklic, delovno mesto in naslov ustanove, kjer je zaposlen, tel. številko in e-pošto.
- ⊗ Opombe morajo biti pisane enotno pod črto. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literature.
Primer: Merku: *Slovenska plemiška pisava*, str. 110.
- ⊗ V poglavju **Viri in literatura** morajo biti sistematično, po abecednem vrstnem redu, navedeni vsi viri in vsa literatura, navedena v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, internetne vire, časopisne vire, literaturo itd.
- ⊗ Citiranje arhivskih virov: oznaka države, arhiva, fonda ali zbirke in oznake nižjih popisnih enot.
Primer: SI AS 1, šk. 1.
- ⊗ Citiranje literature (monografije): priimek, ime avtorja: *naslov (in podnaslov)* dela. Kraj: založba, leto izida.
Primer: Merku, Pavle: *Slovenska plemiška pisma*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- ⊗ Citiranje literature (periodika): priimek, ime avtorja: naslov članka. V: *Naslov periodike* letnik (leto izdaje), številka, strani članka.
Primer: Matijević, Meta: Novomeški mestni arhiv in skrb zanj. V: *Arhivi* 26 (2003), št. 1, str. 221–226.
- ⊗ Citiranje literature (zborniki): priimek, ime avtorja: naslov članka. V: *Naslov zbornika* (ime urednika). Kraj izdaje: založnik, leto izida, strani članka.
Primer: Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. V: *Ad fontes. Otoprepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 225–269.
- ⊗ Slikovno gradivo (**največ 5 kosov**) sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (najmanj 300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF. Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom. Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.
- ⊗ Uredništvo ima pravico prispevke jezikovno lektorirati; lektorske popravke navadno vnesejo avtorji sami. Korektore načeloma opravi uredništvo.
- ⊗ Avtorji so dolžni upoštevati navodila, objavljena v vsaki tiskani številki *Arhivov* in na spletni strani *ADS*.
- ⊗ Članki in prispevki, objavljeni v tiskani reviji, so objavljeni tudi na spletni strani *ADS*. Avtorji z objavo tiskane verzije soglašajo tudi z objavo spletne verzije članka.

Uredništvo Arhivov

ARHIVI, glasilo *Arhivskega društva in arhivov Slovenije* so osrednja slovenska arhivska revija, ki spremlja širok spekter arhivskih vprašanj. V njej objavljamo prispevke s področja arhivistike, (upravne) zgodovine, zgodovinskih pomožnih ved, vede o virih, arhivske teorije in prakse ter vsakdana slovenskih arhivov in aktualna vprašanja s področja zaščite in hranjenja novih oblik zapisov informacij na računalniških medijih.

Prispevke sprejema uredništvo na naslov:

Uredništvo Arhivov
Zvezdarska 1, SI-1127
Ljubljana, Slovenija
T: +386 (0)1 24 14 245
e-pošta:
arhivi.urednistvo@gmail.com

Rok za oddajo prispevkov za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* za prvo številko je

1. maj,

za drugo številko pa

1. oktober!

Rok za oddajo prispevkov za ostale rubrike pa je za prvo številko

20. maj,

za drugo številko pa

20. oktober!

ARHIVI, the *Review of the Archival Association and Archives of Slovenia* is the central Slovenian archival journal. It deals with a wide range of archival issues and includes articles in the fields of archival science, (administrative) history, auxiliary sciences of history, study of primary sources, archival theory and practice, and daily activities of the Slovenian archives and also presents problems in the field of protection and preservation of new forms of a written record on the computer media.

Papers should be sent to the editorial board:

Uredništvo Arhivov
Zvezdarska 1, SI-1000
Ljubljana, Slovenija
T: +386 (0)1 24 14 245
e-pošta:
arhivi.urednistvo@gmail.com

Deadlines
papers for the section *Articles and Papers, From Practice to Practice and From Archival Files and Collections* are to be submitted by
May 1
for the first number
and by
October 1
for the second number!
Papers for other sections are to be submitted by
May 20
for the first number
and by
October 20
for the second number!

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS FOR ARHIVI

- ⦿ Papers should be submitted in electronic form (1.5 line spacing)
- ⦿ Before being published all papers are peer-reviewed. Papers are published only if they receive a positive peer-review.
- ⦿ Papers for the sections *Articles and Papers, From Practice to Practice, and From Archival Files and Collections* must include a maximum 10-line **abstract**, **key-words** appropriate for indexing, and a maximum 30-line **summary**. List of **sources and literature** stands before the summary.
- ⦿ Authors should state their full address, title and/or profession, work place, and address of the institution where they work, phone number, and e-mail.
- ⦿ Footnotes are written uniformly under the line. Footnotes include short references that are fully explained together with abbreviations in the chapter Sources and Literature.
Example: Merku: *Slovenska plemiška pisma*, p. 110.
- ⦿ Chapter Sources and Literature includes a systematic recording of all sources and literature cited in footnotes, in alphabetical order. Archival sources, web sources, journals, literature etc. are stated separately.
- ⦿ Citation of archival sources: country reference code, name of archival institution, reference code of archival fond or collection and references of the units of description.
Example: SI AS 1, box 1.
- ⦿ Citation of literature (monographs): surname, name of the author: *title (and subtitle) of the book*. Publishing place: publisher, publishing year.
Example: Merku, Pavle: *Slovenska plemiška pisma*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- ⦿ Citation of literature (articles in periodicals): surname, name of the author: title of the article. In: *Title of periodical* volume (publishing year), number, pages of the article.
Example: Matijevič, Meta: Novomeški mestni arhiv in skrb zanj. In: *Arhivi* 26 (2003), no. 1, pp. 221–226.
- ⦿ Citation of literature (articles in miscellany): surname, name of the author: title of the article. In: *Title of miscellany* (name of the editor). Publishing place: publisher, publishing year, pages of the article.
Example: Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. In: *Ad fonts. Otorepčev zbornik* (ed. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, pp. 225-269.
- ⦿ Graphic materials (**max. 5 pieces**) should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format. Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname. Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.
- ⦿ Editorial board reserves the right to send the submitted papers for language proofreading. Proofreading corrections are usually inserted in the papers by the authors themselves. Other corrections of a technical nature are usually done by editorial board.
- ⦿ Authors should follow these instructions, published in each issue of *Arhivi* and on the website of *Archival Association of Slovenia*.
- ⦿ Articles and papers that are published in the printed version of *Arhivi* are also published on-line on the homepage of the Archival Association of Slovenia. By giving their consent to the publishing of the printed version, authors also agree to their papers being published on-line.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 27-78(497.4Kamnik):75.052

Prejeto: 10. 5. 2016

ČLANKI IN RAZPRAVE
ARTICLES AND PAPERS

Kamniške bratovščine in njihova povezava s freskami pri Sv. Primožu in v župnijski cerkvi na Šutni

ANA LAVRIČ

dr., znanstvena svetnica

Umetnostnozgodovinski inštitut Franca Steleta ZRC SAZU

Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: lavric@zrc-sazu.si

Izveček

Prispevek predstavlja bratovščine kamniške župnije in njihov letni cikel bogoslužnih opravil. Z umetnostnozgodovinskega vidika opozarja na njihovo naročniško vlogo, izpostavlja pa dve najkvalitetnejši poslikavi, in sicer poznogotske freske pri Sv. Primožu nad Kamnikom (Mojster Kranjskega oltarja, zač. 16. stol.) in baročne freske v kamniški župnijski cerkvi (Franc Jelovšek, 1734–1735). Pri prvih je bilo na sodelovanje kamniške Marijine (t. i. velike) bratovščine že opozorjeno, pri drugih povezava še ni bila opažena, jih je pa vsebinsko mogoče povezati z rožnovensko bratovščino. Dosedanja razlaga Jelovškovih fresk je delno dopolnjena, precizirana in korigirana predvsem na podlagi ugotovitve, da so vse naslikane personifikacije teološko in etično pojasnilo prizorov rožnovenskih skrivnosti.

Abstract

CONFRATERNITIES IN KAMNIK AND THEIR CONNECTION
TO THE FRESCOES IN THE CHURCH OF ST PRIMUS
AND IN ŠUTNA PARISH CHURCH

The article focuses on the confraternities of the Kamnik Parish in and their annual cycle of worship services. From the art historical point of view, the article draws attention to their role as commissioners, and also serves to highlight the two paintings of the highest quality, namely the late Gothic frescoes in the Church of St Primus above Kamnik (the Master of the Krainburg Altar, beginning of the 16th century) and the Baroque frescoes in the Kamnik Parish Church (Franc Jelovšek, 1734–1735). It has already been pointed out that the Confraternity of Mary in Kamnik (the so-called Great Confraternity) was involved with the frescoes in St Primus Church, while their involvement with the frescoes in the Parish Church has not yet been observed. However, due to their contents they can undoubtedly be linked to the Rosary Confraternity. The previous interpretation of Jelovšek's paintings is partially supplemented, specified, and corrected primarily on the basis of the ascertainment that all the painted personifications are theological and ethical illustrations of the Rosary Mysteries.

Ključne besede:

Sv. Primož nad Kamnikom, župnijska cerkev Kamnik, sakralna umetnost, freske, Franc Jelovšek, Maksimilijan Leopold Rasp, bratovščine, cehi, rožnovenska bratovščina, ikonografija, Cesare Ripa

Key-words:

St Primus above Kamnik, the Parish Church Kamnik, sacred art, Franc Jelovšek, Maksimilijan Leopold Rasp, confraternities, guilds, the Rosary Confraternity, iconography, Cesare Ripa

Bratovščine v kamniški župniji

Patrocinij Marijine cerkve v Kamniku, pri kateri je bil leta 1232 ustanovljen vikariat za kamniški okoliš, v virih sprva ni specificiran.¹ Konkretnije ga je opredelil šele Janez Vajkard Valvasor, ki leta 1689 v *Slavi vojvodine Kranjske* navaja ime Obiskovanja Naše ljube Gospe.² Potem ko je dal umetnostno prizadevni kamniški župnik baron Maksimilijan Leopold Rasp srednjeveško cerkev podreti in leta 1734 zgraditi novo, baročno, je ta dobila naslov Marijinega oznanjenja, kakor je zapisano tudi na portalu (cerkev je leta 1735 posvetil ljubljanski škof Feliks Schrattenbach),³ z novim oltarjem, ki so ga postavili ob koncu 19. stoletja, pa je prevladal patrocinij Marijinega brezmadežnega spočetja, ki je bil *implicito* navzoč že v prejšnjem.

V poznem **srednjem veku**, ko je kamniško mesto doživljalo velik razcvet, je pri župnijski cerkvi delovalo več (večinoma cehovskih) bratovščin. Leta 1526 so v popisu cerkvenih dragocenosti omenjene štiri, in sicer sv. Janeza, sv. Miklavža, sv. Mihaela in sv. Marije Magdalene.⁴ Valvasor jih v zvezi z oltarji, kjer so imele svoj sedež, našteje šest: pri velikem oltarju Marijinega obiskovanja bratovščino sv. rožnega venca, ki so jo decembra 1672 ustanovili kamniški gospodje,⁵ pri oltarju sv. Andreja in sv. Miklavža bratovščino krojaškega ceha, pri oltarju Marijinega darovanja bratovščino ceha tesarjev, pri oltarju sv. Duha bratovščino ceha čevljarjev, pri oltarju sv. Ane bratovščino pekovskega ceha in pri oltarju sv. Križa bratovščino trgovcev.⁶ Tako imenovano veliko Marijino bratovščino pri oltarju, ki je stal ob vhodu v cerkev s špitalske strani, je Janez Höfler pogojno povezal z bratovščino tesarskega ceha in posledično z oltarjem Marijinega darovanja, t. i. malo Marijino bratovščino pa z oltarjem sv. Marjete.⁷ Zaradi nevarnosti turških vpadov so bratovščine skupaj z župnijo v 30. letih 16. stoletja svoje delovanje prenesle v izpraznjeni frančiškanski samostan, kjer so ostale do ponovne naselitve redovnikov leta 1627.⁸ Že v srednjem veku je bila ustanovljena tudi bratovščina pri kamniški podružnici sv. Primoža in Felicijana (prvotno sv. Radegunde), kjer se omenja leta 1380,⁹ popis cerkvenih dragocenosti iz leta 1526 pa navaja še bratovščino pri cerkvi sv. Urha na Vranji Peči.¹⁰

Kje so imele sedeže bratovščine v novozgrajeni baročni župnijski cerkvi, nam sporoča zapisnik Attemsove vizitacije iz leta 1752. Z velikim oltarjem Marijinega oznanjenja sta bili povezani bratovščina Jezusa, Marije in Jožefa, ki je bila deležna privilegija za pokojne člane na peti dan v tednu, tj. na četrtek, in bratovščina presvetega rožnega venca s sobotnim privilegijem. Slednja je v zakristiji hranila srebrn Marijin kip, ki je bil v rabi za slovesnosti in procesije. Pri oltarju sv. Cecilije je delovala akademska bratovščina glasbenikov, ki je imela (po poročilu vizitatorja) privilegij za umrle člane določen na četrtek. Oltarju sv. Andreja in sv. Miklavža je bila pridružena t. i. velika bratovščina (*confraternitas maior*), kakor so jo nazivali, ker so se smeli vanjo z ozirom na položaj vpisovati le možje iz velikega oziroma notranjega mestnega sveta. Dokumentov ni imela, ker so se

¹ Höfler: *Gradivo*, str. 94, 95.

² Valvasor: *Die Ehre*, VIII, str. 809.

³ Patrocinij je cerkev obhajala 25. marca.

⁴ Koblar: *Kranjske cerkvene dragocenosti*, str. 151; Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 10.

⁵ Koblar: *Drobtinice*, str. 54, kot leto ustanovitve rožnovenske bratovščine navaja letnico 1677, čemur sledi tudi poznejša literatura, npr. Stiasny: *Kamnik*, str. 81.

⁶ Valvasor: *Die Ehre*, VIII, str. 809, 810; gl. tudi Stele: *Politični okraj*, str. 5–6; Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 10–11.

⁷ Höfler: *Gradivo*, str. 94, 95.

⁸ Valvasor: *Die Ehre*, VIII, str. 809; Stele: *Politični okraj*, str. 7; Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 10. Župnija je ostala pri nekdanji frančiškanski cerkvi do ponovne naselitve redovnikov leta 1627.

⁹ Höfler: *Gradivo*, str. 96.

¹⁰ Koblar: *Kranjske cerkvene dragocenosti*, str. 151.

v teku časa izgubili oziroma propadli, so se pa zanjo opravljale redne letne maše (plačevala sta jih deloma cerkev in deloma mesto).¹¹

Bogoslužna opravila in praznovanja posameznih bratovščin so zabeležena v župnijski matrikuli.¹² Iz nje je razvidno, da je imela **rožnovenska bratovščina** vsako prvo nedeljo v mesecu, imenovano tudi rožnovenska nedelja, jutranjo peto mašo za žive člane in po evangeliju zanje zmolila očenaš in zdravamarijo, enako tudi pri dopoldanski maši po pridigi, popoldne pa se je udeležila kateheze, procesije po mestu, večernic in blagoslova z Najsvetejšim. Člani so pod običajnimi pogoji mogli prejeti popolni odpustek.¹³ Red opravil je bil spremenjen, kadar je župnija romala k podružničnim cerkvam in kadar je prva nedelja v mesecu sovpadla s praznikom, ki je imel liturgično prednost.¹⁴ Vsako drugo nedeljo v mesecu so imeli peto mašo za pokojne člane in po pridigi zmolili zanje očenaš in zdravamarijo; druga opravila so variirala glede na župnijske shode pri podružnicah. Titularni praznik bratovščine, na katerega je bilo mogoče dobiti popolni odpustek, je bila prva nedelja v oktobru. Na predvečer so leviti opravili večernice, duhovniki pa so začeli s spovedovanjem. Zjutraj so imeli peto mašo za žive člane, dopoldne pa običajno slovesno bogoslužje, ki ga je vodil župnik. Popoldne je bila pridiga, po njej je starejši kaplan blagoslovil sveče, rožne vence in svetinjice Matere Božje. Sledila je procesija po špitalski ulici, mestu in glavni ulici, nato so imeli večernice, pete lavretanske litanije in blagoslov z Najsvetejšim. Člani so bili povabljeni k čim večji udeležbi, vsi drugi pa k vpisu.¹⁵ Na ponedeljek po prvi oktobrski nedelji so imeli obletno peto mašo zadušnico s cerkvenim darovanjem in dve tihi maši za umrle člane. Postavili so tumbo z belimi in rumenimi svečami in molili *Deus veniae largitor*. V tednu po vseh svetih je bil veliki oltar vse dni privilegirani za umrle člane.¹⁶ Kot praznik z možnostjo pridobitve popolnega odpustka je bratovščina obhajala tudi cerkveni patrocini, tj. Marijino oznanjenje. Na god sv. Katarine Sienske in na god sv. Dominika so se člani udeležili dopoldanske pete maše in cerkvenega darovanja ter molili za ustanovnike in dobrotnike bratovščine. Na praznik Marijinega obiskanja so z rožnovenskim kipom (*cum statua Rosariana*) prišli naproti vernikom, ki so iz vseh treh kamniških vikariatov v procesiji priromali k matični cerkvi.¹⁷ Leta 1773 je bratovščina praznovala svoj stoletni jubilej.¹⁸ V matrikuli se omenja tudi bratovščina vednega rožnega venca, ki je obhajala titularni praznik na nedeljo po prazniku vseh svetnikov.¹⁹

¹¹ Nadškofijski arhiv Gorica, Attemsove vizitacije 7, 1752, fol. 31. Za posredovanje prepisa Attemsove vizitacije kamniške župnijske cerkve se najlepše zahvaljujem kolegu dr. Juretu Volčjaku.

¹² NŠAL, ŠAL/ŽA, Kamnik, Razne knjige, šk. 4: *Matrikula 1749*. Matrikulo sta kot vir v svojih prispevkih v največji meri uporabila Metoda Kemperl in Marko Lesar, gl. Kemperl: *Romanja* (1999); Kemperl: *Božje poti Kamničanov*, str. 71–86; Kemperl: *Akademski bratovščina*, str. 34–40; Kemperl: *Cerkev sv. Jožefa*, str. 76–85; Kemperl: *Romanja* (2011); Lesar: *Župnijska cerkev*. Bratovščinski albumi, ki bi nam lahko več povedali o vpisanih članih, se žal niso ohranili.

¹³ Za letni cikel bogoslužnih opravil rožnovenske bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 23, 24, 33, 51, 58, 66, 73, 76, 80, 94, 100, 101, 105, 113, 117, 119, 124, 145.

¹⁴ V primeru shodov pri podružnicah je bratovščina imela doma le jutranjo mašo, po njej procesijo do mestnih vrat in blagoslov, tako npr. na tretjo postno nedeljo, ko je župnija romala k Sv. Primožu, ali na tretjo nedeljo po veliki noči, ko je romala v Zakal k Sv. Florijanu, če je ta dan godoval. Opravila t. i. rožnovenske nedelje so se prilagodila npr. za novo leto, veliko noč, kamniško zavetnico sv. Marjeto (ta dan so se člani udeležili cerkvenega darovanja), praznik vseh svetnikov ali vernih duš, gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 23, 24, 25, 51, 54, 67, 73, 96, 117; prim. Kemperl: *Božje poti Kamničanov*, str. 71.

¹⁵ Ves teden po prvi oktobrski nedelji je bilo vernikom mogoče dobiti popolni odpustek, gl. NŠAL, *Matrikula*, p. 113. Za shod gl. tudi Kemperl: *Paglovčeva matrikula*, str. 94.

¹⁶ Veliki oltar je bil po določilu Klemena XIII. leta 1761 privilegirani na vse dni v letu, za dan vernih duš pa so bili privilegirani vsi oltarji, tudi v kapelah, gl. NŠAL, *Matrikula*, p. 119.

¹⁷ Prim. Kemperl: *Paglovčeva matrikula*, str. 92.

¹⁸ Za objavo praznovanja stote obletnice gl. NŠAL, *Matrikula*, p. 145.

¹⁹ NŠAL, *Matrikula*, p. 120.

Akademsko bratovščina sv. Cecilije, ki je bila ustanovljena leta 1731 na Raspo vo pobudo in je skrbela za liturgično glasbo,²⁰ je imela mesečna srečanja na primeren dan, ko se je zbrala pri maši; ta se je v januarju pela za žive, februarja pa za umrle člane (zadušnica je bila vedno na ponedeljek) in tako izmenjuje se iz meseca v mesec skozi vse leto.²¹ Titularni praznik z možnostjo popolnega odpustka je obhajala na nedeljo, ki je bila najbližja godu sv. Cecilije;²² na ta dan so očenaš in zdravamarijo zmolili za grofico Gallenberg, ki je bila cerkvi darovala svetnične relikvije. Odpustke sedmih let in sedmih kvadragen so mogli dobiti na sekundarne praznike, in sicer na drugo nedeljo po Gospodovem razglašenju, na tretjo nedeljo po veliki noči, na god sv. Mateja in na nedeljo v osmini praznika sv. Rešnjega telesa. Ob teh dnevih so pri jutranji maši po evangeliju in pri dopoldanski po pridigi zmolili očenaš in zdravamarijo za žive in pokojne člane, popoldne pa so se udeležili kateheze in večernic. Na nedeljo v osmini praznika sv. Rešnjega telesa so pred peto mašo z Najsvetejšim napravili obhod po pokopališču in nato pred izpostavljenim imeli dopoldansko pobožnost.²³ Po ustanovitvi bratovščine vednega češčenja sv. Rešnjega telesa leta 1773²⁴ je bilo dopoldansko bogoslužje akademikov od leta 1774 nekoliko spremenjeno, pozneje tudi okrnjeno. Vsak kvatrni torek (ali na primeren dan v naslednjem tednu) so opravili oficij s peto mašo zadušnico za umrle člane, po njej pa ob tumbi zapeli libero. V tednu po vseh svetih je bil oltar sv. Cecilije vse dni privilegiran za pokojne člane bratovščine;²⁵ v sredo so imeli oficij za mrtve s peto mašo. Na ta dan so nekaj let javno prebirali imena med letom umrlih članov ter zanje in za vse pokojne člane, ustanovnike in dobrotnike zmolili očenaš in zdravamarijo, kakor je bilo sklenjeno na akademskem shodu leta 1751, od leta 1760 pa so imena brali na glavni bratovščinski praznik po pridigi.

Bratovščina Jezusa, Marije in Jožefa (sv. Družine) je praznovala glavni praznik z možnostjo popolnega odpustka na silvestrovo.²⁶ Po peti maši so izpostavili Najsvetejše v ciboriju, pred njim zmolili litanije sv. Jožefa in na koncu prejeli blagoslov. Ta dan so izpostavili tudi t. i. veselo srce (*cor gaudiosum*). Člani so bili opomnjeni, naj se med letom ob četrtkih in petkih marljiveje udeležujejo maš za žive in mrtve člane, če hočejo biti deležni sadov bratovščine. Sekundarne praznike z odpustkom sedmih let in sedmih kvadragen so obhajali na prvo nedeljo po prazniku Marijine zaroke, na velikonočni torek, na nedeljo po prazniku Marijinega obiskovanja in na tretjo nedeljo v oktobru. Ob teh dnevih so imeli peto mašo, po njej so pred Najsvetejšim v ciboriju po slovensko zmolili litanije, izpostavili pa so tudi bodisi t. i. veselo (*cor gaudiosum*) bodisi t. i. žalostno srce (*cor dolorosum*). Na prvo nedeljo po prazniku Marijine zaroke so imeli »vese-

²⁰ O bratovščini je najizčrpnje pisala Kemperl: Akademsko bratovščina, str. 34–40; Kemperl: Bratovščine kot naročnice, str. 37–39.

²¹ Za letni cikel bogoslužnih opravil bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 24, 27, 28, 32, 50, 53, 66, 69, 72, 76, 80, 83, 87, 93, 99, 105, 109, 110, 113 (z zapisom, da je zadušnica pri oltarju sv. Cecilije), 117, 120, 122, 124, 129.

²² Če je nedelja sovpadla s praznikom Matere Božje dobrega sveta, je bilo dopoldne bogoslužje pri njeni podobi, jutranjo peto mašo za žive in pokojne cecilijance pa so opravili pri velikem oltarju, gl. NŠAL, *Matrikula*, p. 122.

²³ Če je nedelja sovpadla z obletnico posvetitve cerkve sv. Primoža in Felicijana, je akademsko bratovščina opravila pobožnosti med jutranjo peto mašo, že pred mašo pa procesijo z Najsvetejšim po pokopališču. Na to nedeljo so Nevljani z banderi romali k Devici Mariji na Homec. V osmini praznika sv. Primoža se je s sredstvi akademske bratovščine v župnijski cerkvi brala maša za pokojnega Primoža Čuberla, gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 87, 89.

²⁴ Ustanovitev bratovščine vednega češčenja sv. Rešnjega telesa so objavili 27. in 31. 12. 1772, gl. NŠAL, *Matrikula*, p. 146.

²⁵ Oltar je bil pozneje za obdobje sedmih let privilegiran na vse ponedeljke v letu in v vsej oktavi praznika vseh svetih, gl. NŠAL, *Matrikula*, p. 119.

²⁶ Za letni cikel bogoslužnih opravil bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 31, 32, 60, 61, 67, 68, 85, 95, 114, 118, 119, 135.

lo srce« in litanije sv. Jožefa,²⁷ na velikonočni torek »žalostno srce« in litanije sedmerih Marijinih žalosti, na nedeljo po prazniku Marijinega obiskovanja spet »veselo srce« in litanije vernih duš (opravilo je vodil bratovščinski voditelj, če je bila nedelja hkrati tudi »rožnovenska«, je bila jutranja maša namenjena rožnovenski bratovščini, dopoldanska pa bratovščini Jezusa, Marije in Jožefa), na tretjo nedeljo v oktobru pa »žalostno srce« in litanije sedmerih Marijinih žalosti (opravilo je vodil bratovščinski voditelj). V velikem tednu so se člani udeležili maše v kapeli Žalostne Matere Božje na Malem gradu, na veliki četrtek jutranje maše v župnijski cerkvi, prav tako tudi na praznik (četrtek) sv. Rešnjega telesa.²⁸ Bratovščina je imela knjižico, iz katere so na praznik vseh svetnikov v župniji molili litanije v slovenskem jeziku. Kadar je dan vernih duš padel na četrtek ali petek, je imela bratovščina črno mašo. V tednu po vseh svetih je bil veliki oltar vse dni privilegiran za umrle člane.

Velika Marijina bratovščina pri oltarju sv. Andreja in sv. Miklavža *post portam* je slovesno obhajala godove obeh titularnih svetnikov.²⁹ Na dan sv. Andreja so se člani udeležili pete maše pri bratovščinskem oltarju, pri kateri so po evangeliju, pri dopoldanskem opraviilu pa po pridigi zmolili očenaš in zdravamarijo za žive in pokojne ustanovnike in dobrotnike oltarja in še posebej za člane bratovščine. Na enak način so praznovali god sv. Miklavža, ustanovne pete maše pa se je ta dan udeležil tudi krojaški ceh, ki je bil v srednjem veku povezan z oltarjem. Na praznik Marije Snežne je bratovščina imela dopoldansko peto mašo pri svojem oltarju in po evangeliju molila za ustanovnike in dobrotnike oltarja ter za žive in pokojne člane, litanije pa je opravila pri velikem oltarju. Na ponedeljek po prazniku Marijinega vnebovzvetja je imela obletno peto mašo zadušnico pri velikem oltarju in tiho mašo za ustanovnike in dobrotnike pri bratovščinskem, opravila je običajne molitve za pokojne člane in ustanovnike ter za dobrotnike oltarja, postavila tumbo z belimi in rumenimi svečami ter siromašnim razdelila kruh in miloščino; stroške je plačalo mesto. Tudi na vse kvatrne ponedeljke je imela jutranjo peto mašo za umrle člane z običajnim očenašem in zdravamarijo za žive in mrtve člane ter za dobrotnike in ustanovnike bratovščine in oltarja.³⁰

V mestu so bile dejavne tudi **cehovske bratovščine**.³¹ V kvatrnih tednih so se udeleževale svojih ustanovnih maš.³² Ob zaključku štirideseturne predpostne pobožnosti pred Najsvetejšim, ki jo je vpeljal župnik Rasp, so s svečami spremljale procesijo.³³ Na veliki petek so sodelovale v pasijonski procesiji, ki je šla iz župnijske cerkve po špitalski ulici čez trg in po glavni cesti. Kovači so sledili prizoru raja, lončarji Jezusu na Oljski gori, tesarji Jezusovemu bičanju, mesarji Jezusovemu kronanju s trnjem, peki prizoru *Ecce homo*, kramarji oziroma trgovci Jezusu, ki nosi križ, krojači Križanemu, čevljarji in usnjarji Žalostni Materi Božji; za Božjim grobom so šli mestni svetniki, šolarji, duhovščina in drugi verniki. Na velikonočni ponedeljek je šel ceh mesarjev v procesiji na Žale.³⁴ Na binkoštni

²⁷ Če je praznik sovpadel z nedeljo, je bratovščina v župnijski cerkvi imela jutranjo mašo, drugo bogoslužje pa se je odvijalo pri Sv. Jožefu na Žalah. Če je bila nedelja rožnovenska, je jutranjo mašo imela rožnovenska bratovščina, dopoldansko bratovščina Jezusa, Marije in Jožefa, ki je opravilo nadaljevala na Žalah, popoldne pa je po običajnem redu tekla spet rožnovenska pobožnost, gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 31, 32.

²⁸ Po maši so zmolili litanije ali jožefinski rožni venček, gl. NŠAL, *Matrikula*, p. 85.

²⁹ Za letni cikel bogoslužnih opravil bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 53, 82, 83, 101, 103, 109, 123, 127, 129.

³⁰ Člani mestnega sveta so se udeležili cerkvenega darovanja, zbrani denar je pripadal maševalcu, tj. starejšemu kaplanu, gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 53, 82, 109, 129.

³¹ Za letni cikel bogoslužnih opravil cehovskih bratovščin gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 46, 53, 62, 63, 67, 81, 92, 93, 96, 99, 101, 103, 108, 109, 116, 129, 133.

³² Maše v kvatrnem tednu so imele na svoje običajne dni, krzrnarji npr. na četrtek, gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 53, 81, 109, 129.

³³ Prim. Kemperl: Paglovčeva matrikula, str. 88.

³⁴ Prim. Kemperl: Cerkev sv. Jožefa, str. 79.

Mojster Kranjskega oltarja (Mojster Vid iz Kamnika?), Prvi del Marijinega cikla s prizori Zavrnitev Joahimovega daru, Joahimov sen, Srečanje pri Zlatih vratih in Marijino rojstvo, ok. 1507 ali pozneje, podružnična cerkev sv. Primoža in Felicijana, Sv. Primož nad Kamnikom (foto: Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

torek so se vse bratovščine z banderi udeležile župnijske procesije v spomin na ljudski misijon, ki so ga jezuiti priredili leta 1725 pri Sv. Jožefu na Žalah kot prvega na Kranjskem in ponovili leta 1740.³⁵ Na god sv. Ahacija so krojači z banderi romali k Devici Mariji na Homec, kjer so imeli peto mašo in kratko pridigo; del poti so jih pospremile tudi druge cehovske bratovščine, kakor je bila med njimi navada.³⁶ Na spominski dan prenosa relikvij sv. Eligija, zavetnika kovačev, je bila v njemu posvečeni srednji kapeli na Malem gradu peta maša s pridigo za kovaški ceh. Čevljarji in usnarji so na god sv. Aleša imeli procesijo v Moste pri Komendi, kjer so se udeležili maše s kratkim nagovorom.³⁷ Na sv. Marjeto je bila jutranja maša v župnijski cerkvi pri oltarju sv. Križa namenjena trgovcem. Na nedeljo po 25. juliju so imeli tesarji procesijo na Žale in tam pri oltarju sv. Ane peto mašo.³⁸ Peki so šli na god sv. Lovrenca v procesiji na Žale, jutranja maša v župnijski cerkvi pa je bila ta dan za mizarje.³⁹ Kovači so romali k Sv. Primožu na god sv. Roka.⁴⁰ Na praznik povišanja sv. Križa so se trgovci dopoldne udeležili procesije na Kalvarijo, pete maše in nagovora. Na god sv. Uršule so imeli ustanovno mašo krojači in mesarji, na štefanovo pa jutranjo mašo lončarji.

Pri **kamniških frančiškanih** so delovale bratovščine Karmelske Matere Božje, sv. Antona Padovanskega in pasu sv. Frančiška, obstajal pa je tudi Frančiškov tretji red.⁴¹ Posebno priljubljena je bila karmelska bratovščina, ki je titularni praznik z možnostjo popolnega odpustka obhajala na nedeljo pred godom sv. Marije Magdalene oziroma na škapulirsko nedeljo. Po jutranji maši v župnijski cerkvi so se opravila nadaljevala pri frančiškanih, kjer so imeli pridigo, popoldne pa večernice, škapulirsko procesijo po mestu in na koncu pete litanije. Frančiškansko cerkev so farani množično obiskovali tudi na porcijunkulo, ker so na ta dan lahko prejeli popolni odpustek.⁴²

Bratovščine so obstajale tudi pri **podružnicah in vikariatih kamniške župnije**. Vanje so se vpisovali tudi kamniški meščani in se udeleževali

³⁵ Prim. Kemperl: Cerkev sv. Jožefa, str. 77, 78.

³⁶ Prim. Kemperl: Božje poti Kamničanov, str. 71, 80. Na Homcu je delovala bratovščina Matere Božje, ki je bila potrjena leta 1664, gl. Koblar: Drobotnice, str. 45.

³⁷ Prim. Kemperl: Božje poti Kamničanov, str. 71, 80.

³⁸ Prim. Kemperl: Cerkev sv. Jožefa, str. 79.

³⁹ Prim. Kemperl: Cerkev sv. Jožefa, str. 79.

⁴⁰ Prim. Kemperl: Božje poti Kamničanov, str. 71.

⁴¹ Škofljanec, *Observanti province sv. Križa*, str. 209; Lavrič, *Zgodovinska in umetnostna dediščina*, str. 102, 103, 108, 114, 118.

⁴² Za frančiškanske bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 97, 100; prim. Kemperl: Paglovčeva matrikula, str. 92.

tamkajšnjih shodov. Na osmo nedeljo pred veliko nočjo, tj. drugo pred postom (*dominica sexagesimae*), so odhajali h klarisam v Mekinje, kjer je bratovščina Marijinega Srca imela glavni praznik z možnostjo pridobitve popolnega odpustka;⁴³ dopoldne so se udeležili maše, popoldne pa pridige, večernic, procesije in litanij.⁴⁴ Sekundarne praznike z enakim razporedom opravil in nepopolnim odpustkom so obhajali na tretjo nedeljo v maju, na prvo nedeljo v juniju, na nedeljo po prazniku Marijinega vnebovzvetja⁴⁵ in na drugo adventno nedeljo (v oktavi Brezmadežnega spočetja), ko so bila vsa opravila v Mekinjah: zjutraj peta maša *Rorate*, dopoldne slovesna maša s pridigo, popoldne pa večernice, pridiga, procesija in litanije.⁴⁶ Bratovščina sv. Barbare v cerkvi sv. Ane v Gozdu je imela glavno praznovanje, h kateremu so bili člani še posebej povabljeni, na praznik nadangela Mihaela, ko je bilo mogoče dobiti tudi popolni odpustek. Tedaj je vpisovala nove člane, ki so si želeli zavetništva sv. Barbare, imela pa je tudi letni obračun.⁴⁷ Shode z možnostjo nepopolnega odpustka je imela tudi na četrtek četrtega postnega tedna, na četrtek prošnjega tedna oziroma na vnebohod, na god sv. Andreja in na god sv. Barbare, maša zanjo pa se je opravila tudi na god sv. Egidija. Bratovščina v cerkvi sv. Ahacija v Kališu je imela mašo in letni obračun na praznik sv. Mateja,⁴⁸ bratovščina sv. Petra v cerkvi sv. Petra pri Sv. Primožu pa na tretjo nedeljo v oktobru.⁴⁹ Bratovščina Gospodovega trpljenja in Žalostne Matere Božje v Nevljah, ustanovljena pod naslovom angelov varuhov in za pomoč dušam v vicah, je imela titularni praznik s popolnim odpustkom na nedeljo pred praznikom vseh svetnikov;⁵⁰ po jutranji maši v župnijski cerkvi so se vsa opravila nadaljevala v Nevljah.⁵¹ Sekundarne praznike z delnim odpustkom je obhajala na prvo postno nedeljo, na praznik Najdenja sv.

Mojster Kranjskega oltarja (Mojster Vid iz Kamnika?), Drugi del Marijinega cikla s prizori Marijina pot v tempelj, Marija tke tempeljski zastor, Marijino oznanjenje in Marijina poroka, ok. 1507 ali pozneje, podružnična cerkev sv. Primoža in Felicijana, Sv. Primož nad Kamnikom (foto: Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

⁴³ Za letni cikel bogoslužnih opravil bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 37, 38, 76, 81, 103, 125, 128, 129.

⁴⁴ Če je praznik sovpadel s t. i. rožnovensko nedeljo, so doma opravljali običajne rožnovenske pobožnosti, gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 37, 38.

⁴⁵ Popoldne so imeli v Mekinjah pridigo, procesijo in pete lavretanske litanije, gl. NŠAL, *Matrikula*, p. 103.

⁴⁶ Če je bila nedelja rožnovenska, je bilo dopoldansko opravilo rožnovensko, gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 125, 128, 129.

⁴⁷ Za letni cikel bogoslužnih opravil bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 57, 75, 107, 112, 123, 126.

⁴⁸ NŠAL, *Matrikula*, p. 110.

⁴⁹ NŠAL, *Matrikula*, p. 114.

⁵⁰ Za letni cikel bogoslužnih opravil bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 53, 77, 104, 115, 116, 133.

⁵¹ Če je bila nedelja tik pred praznikom vseh svetnikov, večernic niso imeli, gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 115, 116; prim. Kemperl: Paglovčeva matrikula, str. 94.

Mojster Kranjskega oltarja (Mojster Vid iz Kamnika?), Tretji del Marijinega cikla s prizori Obiskovanje, Jezusovo rojstvo, Jezusovo obrezovanje, Darovanje Jezusa v templju, ok. 1507 ali pozneje, podružnična cerkev sv. Primoža in Felicijana, Sv. Primož nad Kamnikom (foto: Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

Križa, na nedeljo po godu sv. Jerneja in na god sv. Štefana. Leta 1765 jim je ordinarij dovolil izpostavljati Najsvetejše na vse bratovščinske praznike, za kar so še dodatno prejeli štirideset dni odpustka. Člani bratovščine sv. Izidorja pri cerkvi sv. Marjete v Radomljah so imeli shod s popolnim odpustkom na god sv. Marjete,⁵² nepopolni odpustek pa so lahko dobili na god sv. Izidorja, na obletnico posvetitve cerkve, tj. na nedeljo po prazniku Marijinega vnebovzeta in na sv. Uršulo. Na pasijonsko nedeljo so se Kamničani pridružili glavnemu prazniku bratovščine Kristusovega smrtne boja pri jezuitih v **Ljubljani**, kjer so popoldne imeli slovensko pridigo ter večernice in pete litanije pred Najsvetejšim; poleg popolnega odpustka so lahko prejeli odpustek štiridesetih dni, če so poljubili relikvijo sv. Križa, ki je bila izpostavljena v javno češčenje, in zmolili tri očenaše in zdravamarije.⁵³

Ponavljajoči se letni cikel bogoslužnih opravil in procesij številnih bratovščin, ki so vključevale vse sloje prebivalstva, je dajal mestu živahen utrip, značilen za družbo poznega srednjega veka in potridentskega katolištva. Bratovščine so svojo religioznost in družbeno vlogo manifestirale tudi z likovno umetnostjo, tako s sijajnimi prazničnimi inscenacijami kot tudi z bogato opremo svojih oltarjev, kapel ali cerkva. V kamniški župnijski cerkvi so sodelovale z župnikom Raspom in v skladu z njegovim načrtom postavile svoje oltarje iz štukolustra,⁵⁴ ki jih je najbrž izdelala skupina štukaterjev pod vodstvom Jožefa Gebhardta,⁵⁵ s slikami pa jih je opremil Valentin Metzinger.⁵⁶ Veliki oltar, pri katerem sta imeli sedež rožnovenska bratovščina in bratovščina Jezusa, Marije in Jožefa, je na steno naslikal Franc Jelovšek, ki je hkrati poslikal tudi obok prezbiterija. Šutenski obok, ki je veličastna upodobitev rožnega venca, in cikel Marijinega življenja pri Sv. Primožu sta najkakovostnejši umetnini, ki ju je mogoče vsebinsko in zato z veliko verjetnostjo tudi naročniško povezati s kamniškimi marijanskimi bratovščinami.

⁵² Za letni cikel bogoslužnih opravil bratovščine gl. NŠAL, *Matrikula*, pp. 79, 96, 103, 116.

⁵³ NŠAL, *Matrikula*, p. 59. V matrikuli je zabeleženo, da je isti dan imela praznik tudi bratovščina sv. Rešnjega telesa v Mengšu.

⁵⁴ Poleg oltarjev sv. Andreja in Miklavža ter sv. Cecilije vsaj še oltar sv. Križa, pri katerem so se zbirali trgovci.

⁵⁵ Resman: *Kiparstvo poznega baroka*, str. 20, 21; prim. Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 30. Pri predelavi oltarnih nastavkov v 19. stoletju so oltar sv. Cecilije priredili v rožnovenskega in v tron namestili oblečeni (procesijski) kip Rožnovenske Matere Božje.

⁵⁶ Cevc: *Valentin Metzinger*, str. 23, 25, 160–163, 362–364.

Cikel Marijinega življenja pri Sv. Primožu nad Kamnikom

Naročilo fresk v kamniški podružnici sv. Primoža, ki so najpomembnejši spomenik stenskega slikarstva na pragu renesanse na Slovenskem, povezujejo s krogom tedanjih vodilnih humanistično usmerjenih duhovnikov gorenjskega arhidiakonata (Lenart Seydl, Erazem Steyrer, Jurij Hertenfelser, Matija Operta), zaradi podobe sv. Erazma na severni steni ladje pa konkretnije z Erazmom Steyrerjem.⁵⁷ Poslikava je sicer nastala kot rezultat skupnih naporov kamniškega meščanstva, združenega v tamkajšnji bratovščini, kot je poudaril Janez Höfler,⁵⁸ ki je s tem posredno nakazal tudi vlogo bratovščine. Jure Mikuž je bil glede njene vloge neposrednejši, saj je pri freskah domneval sodelovanje bratovščine sv. rožnega venca, in sicer z utemeljitvijo, da so v celoti posvečene Marijinemu življenju in da je nad prizorom Poklona sv. treh kraljev med iluzionistično upodobljenim krogovičjem naslikan dolg molek (s stopetdesetimi jagodami).⁵⁹ Bratovščino je konkretnije opredelil Marko Lesar, ki je zapisal, da naj bi pri programu poslikave cerkve sodelovala kamniška t. i. velika bratovščina.⁶⁰

V povezavo s kamniško Marijino bratovščino (verjetno s t. i. veliko bratovščino, morda pa tudi z malo) bi lahko postavili predvsem Marijin cikel na južni steni ladje. Vsebinsko ga sicer dopolnjujeta tudi prizora Pohod in poklon svetih treh kraljev ter Marija Zavetnica s plaščem (t. i. kužna slika) na severni steni, na kateri pa je z dodano podobo sv. Erazma izpostavljena vloga individualnega naročnika. Poslikava severne stene je datirana z letnico 1504, južna je nekoliko mlajša in naj bi nastala sočasno z gradnjo prezbiterja leta 1507 ali celo nekaj let pozneje, po sami kakovosti pa zaradi večjega deleža pomočniških rok nekoliko zaostaja.⁶¹ Marijin cikel šteje dvanajst prizorov na treh polah južne stene; potekajo v dveh pasovih, razvrščeni pa so v kronološkem zaporedju od leve proti desni. Prva pola predstavlja legendo Marijinih staršev: Zavrnitev Joahimovega daru zaradi ženine nerodovitnosti, Joahimov sen oziroma Angel napove Joahimu

Franc Jelovšek: Poslikava oboka prezbiterja, 1734–1735, župnijska cerkev Marijinega brezmadežnega spočetja, Kamnik (foto: Martin Mádl, fotoarhiv UIFS ZRC SAZU)

⁵⁷ Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja*, str. 62; Höfler: *Srednjeveške freske*, str. 174; prim. Šerbelj: *Sv. Primož*, str. 86.

⁵⁸ Höfler: *Srednjeveške freske*, str. 174.

⁵⁹ Mikuž: *Kri in mleko*, str. 35, 85, z domnevo, da je bilo nekaj prizorov Marijinega cikla naslikanih na nekdanjem velikem oltarju.

⁶⁰ Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 30.

⁶¹ Höfler: *Srednjeveške freske*, str. 176, 177.

Franc Jelovšek: Jezusovo rojstvo, zraven Resnica in Božanskost, detajl poslikave na oboku prezbiterija, 1734–1735, župnijska cerkev Marijinega brezmadežnega spočetja, Kamnik
(foto: Martin Mádl, fotoarhiv UIFS ZRC SAZU)

Marijino rojstvo, Srečanje Joahima in Ane pri Zlatih vratih kot podoba brezmadežnega spočetja Marije in Marijino rojstvo z redkim motivom Aninega dojenja. Druga pola sledi Marijinemu življenju od otroštva do poroke: Marijina pot v tempelj s slovesnim stopniščem, ki ima trinajst stopnic namesto petnajstih (po Zlati legendi), Marija v obleki z naslikanim žitnim klasjem kot tempeljska devica tke tempeljski zastor, Marijina poroka, sklenjena z združitvijo desnic ženina in neveste, in Marijino oznanjenje, postavljeno v renesančno arhitekturo (vrstni red zadnjih dveh prizorov je zamenjan). Tretja pola kaže Marijino materinsko vlogo in Jezusovo otroštvo v prizorih: Marijino obiskovanje z dodano žanrsko figuro služabnice, Jezusovo rojstvo, prikazano kot Marijino čiščenja Deteta, Jezusovo obrezovanje z asistenco žensk in skupino moških pevcev ter Darovanje Jezusa v templju z romanskimi formami.⁶²

Cikle Marijinega življenja, ki so postali priljubljeni v poznosrednjeveški umetnosti, so navdihovali ne le kanonični, ampak tudi apokrifni teksti, ki jih je popularizirala zlasti *Legenda aurea* Jacobusa de Voragine.⁶³ Legendarna pripoved o Marijinih starših in njeni mladosti (kakor jo podaja Jakobov protoevangelij)⁶⁴ je v najpopolnejši vrsti prizorov v srednjeveškem slikarstvu na Slovenskem zastopana prav pri Sv. Primožu.⁶⁵ Svetoprimoški slikar, ki ga identificirajo z Mojstrom Kranjskega oltarja in pogojno s kamniškim slikarjem Vidom,⁶⁶ je pod vplivom Dürerjevega grafičnega cikla *Marijino življenje*, ki je sicer kot celota izšel leta 1511, posamični listi pa so nastali že prej (večina med letoma 1503 in 1505),⁶⁷ ustvaril izjemno celoto. Čas nastanka poslikave kaže, da je bil seznanjen z novostmi iz Dürerjevega kroga.⁶⁸ Naslon na grafike ni direkten v smislu kopiranja, ampak ga je mogoče zaznati v zasnovi kompozicije in posameznih detajlih, zlasti arhi-

⁶² Za razvrstitev prizorov gl. Stele: *Gotsko stensko slikarstvo*, str. CXXX–CXXXIII; za opis in razlago prizorov gl. Šerbelj: *Sv. Primož*, str. 72–85; Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja*, str. 36, 46–55; Höfler: *Srednjeveške freske*, str. 176, 177.

⁶³ Za apokrifne gl. npr. *Apokryphen*; za Zlato legendo gl. npr. De Voragine: *Die Legenda aurea*.

⁶⁴ Za Jakobov protoevangelij gl. *Apokryphen*, str. 411–436.

⁶⁵ Stele: *Gotsko stensko slikarstvo*, str. XXVII; prim. Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja*, str. 36.

⁶⁶ Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja*, zlasti str. 56–62; Höfler: *Srednjeveške freske*, str. 173, 174.

⁶⁷ Prim. Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja*, str. 39, 55. Za Dürerjev cikel gl. Heidrich: *Zur Chronologie*, str. 227–241; Scherbaum: *Albrecht Dürers Marienleben*.

⁶⁸ Höfler: *Srednjeveške freske*, str. 177.

tekturnih.⁶⁹ Število figur je skrčeno, pripoved poenostavljena, figure pa zrcalno obrnjene. Od prvih dvanajstih prizorov Dürerjevega cikla je tu izpuščen Poklon svetih treh kraljev, saj je posebej upodobljen na severni steni, namesto njega pa je pred Marijino poroko oziroma Oznanjenjem vrinjena Marija pri tkanju tempeljskega zastora, o čemer govori Jakobov protoevangelij.⁷⁰ Nastanku obsežnega svetoprimoškega Marijinega cikla je zelo verjetno botrovala premožna in pobožna kamniška bratovščina.⁷¹

Jelovškova upodobitev rožnega venca v kamniški župnijski cerkvi

Poslikava oboka v prezbiteriju kamniške župnijske cerkve spada med Jelovškova najimpresivnejša dela.⁷² Pri tem je imel pomembno vlogo naročnik, kamniški župnik Rasp, ki je zasnovo slikarski program. Freska združuje več marijanskih tipov: v osrednjem prizoru je Marija prikazana kot Vnebovzeta in z vencem iz dvanajstih zvezd dodatno označena kot Brezmadežna, simboli njene brezmadežnosti iz lavretanskih litanij, razmeščeni po oboku, jo uvrščajo v tip *Tota pulchra*, obdajajoči prizori vseh treh delov rožnega venca pa jo predstavljajo kot Rožnovensko Mater Božjo.⁷³ Prav zaradi upodobitve rožnega venca je poslikavo mogoče povezati ne samo z Raspom, ampak tudi z rožnovensko bratovščino, ki je imela sedež pri velikem oltarju (skupaj z bratovščino Jezusa, Marije in Jožefa) in je bila med najpomembnejšimi tovrstnimi združbami v mestu. Na vsebino je nedvomno vplivala, najbrž pa je delo tudi finančno podprla (podatki o tem niso znani).

Rožnovenske skrivnosti so nanizane vzdolž severne in južne stene nad naslikanim venčnim zidcem in na temenu oboka: na južni strani veseli del, na severni žalostni, v središčnem polju častitljivi. Skrivnosti ob straneh niso naslikane po

Franc Jelovšek: Darovanje Jezusa v templju, zraven Pokornost in Postava, detajl poslikave na oboku prezbiterija, 1734–1735, župnijska cerkev Marijinega brezmadežnega spočetja, Kamnik (foto: Martin Mádl, fotoarhiv UIFS ZRC SAZU)

Franc Jelovšek: Jezusa kronajo s trnjem, zraven Ponižnost in Napuh, detajl poslikave na oboku prezbiterija, 1734–1735, župnijska cerkev Marijinega brezmadežnega spočetja, Kamnik (foto: Martin Mádl, fotoarhiv UIFS ZRC SAZU)

⁶⁹ Za očiten vpliv Dürerjevega upodabljanja prostora gl. Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja*, str. 51, 55.

⁷⁰ *Apokryphen*, str. 421.

⁷¹ Na izbor teme bi morda lahko vplival tedanji kamniški župnik Jurij Hertenfesler, ki je kot študent univerze v Padovi gotovo poznal znameniti Giottov cikel Marijinega življenja v tamkajšnji *Cappella dell'Arena* z začetka 14. stoletja.

⁷² Mikuž: Ilovšek Franc, str. 21, 22; Menaše: *Marija*, str. 295, 296.

⁷³ Poslikavo je doslej najnatančneje opisala in raziskala Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 83–101. Njeno razlago je povzel Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 20–28.

vrstnem redu, ampak po istem principu kot na temenu, tako da je na sredini (na izstopajočem svodnem jeziku nad pilastrom) izpostavljen in likovno poudarjen zadnji prizor, ostali štirje pa so po parih razvrščeni »okrog« njega: prvi in drugi prizor kot zunanja dvojica na začetku in koncu vrste, tretji in četrti kot notranji par levo in desno od centralnega. Motivi so konvencionalni, izvirna pa je njihova povezava s spremljajočimi personifikacijami, ki jih vsebinsko dopolnjujejo s teološko razlago in moralnim podukom. Na vsebinsko povezavo je pri osrednjih dveh prizorih opozorila že Metoda Kemperl, ki pa je celotni sklop personifikacij razložila v pomenu zmagoslavja Božje modrosti.⁷⁴ Personifikacije nastopajo v dvojicah, in sicer na naslikanem ogredju nad središčnima svodnima jezicoma ter v »sosvodnicah« poleg širokoformatnih prizorov, ob vogalnih jih ni, prav tako tudi ne ob prizorih častitljivega dela rožnega venca na temenu, kjer opravljajo spremljevalno nalogo angeli, ki hkrati okrog Marije spletajo vrtnice, kar je spet namig na rožni venec. Personifikacije se večinoma ujemajo z napotki Cesara Ripa in ilustracijami njegovega znamenitega dela *Iconologia* v različnih izdajah, kakor je opozoril Lev Menaše, ki jih je prvi poskušal razpoznati.⁷⁵ Nekatere so nekoliko svobodno variirane, prirejene, s prerazporejenimi elementi oziroma sestavljene iz več predlog.

Jezusovo rojstvo spremljata Resnica (*Veritas*) in Božanskost (*Divinitas*). Prva je lepa mladenka, ki nosi na glavi krono s soncem na vrhu. Z desnico dviga zemeljsko oblo, v levici pa drži žezlo, ki ga zaključuje razprta roka z očesom sredi dlani. Večina atributov sledi Ripovemu opisu Resnice,⁷⁶ žezlo, ki nadomešča odprto knjigo in palmovo vejo, pa je vzeto iz opisa Pridnosti (*Industria*) in simbolizira razumno opravljanje rokodelstva (umetelnosti).⁷⁷ Jezus, večna Resnica, je z učlovečenjem stopil na zemljo in kot tesarjev sin povzdignil dostojanstvo dela (ta podarek bi najbrž lahko povezali s številnimi rokodelci in njihovimi cehi v mestu). Zemlja ni več le podnožje, ampak osrednji planet, na katerem se odvija odrešenje sveta. Božanskost poseeblja

Franc Jelovšek: Jezus nese križ, zraven Nepomirljiva besnost in Potrpežljivost, detajl poslikave na oboku prezbiterija, 1734–1735, župnijska cerkev Marijinega brezmadežnega spočetja, Kamnik (foto: Martin Mádl, fotoarhiv UIFS ZRC SAZU)

⁷⁴ Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 95, 96.

⁷⁵ Menaše: *Marija*, str. 296.

⁷⁶ Za opis Resnice (*Verità*) gl. Ripa, *Iconologia* (1611), str. 529–531. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: Pridnost; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 96–97: Božja Modrost, tudi Pridnost, Nesmrtnost in Resnica; prim. Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 22, ki izpostavlja Resnico.

⁷⁷ Za opis Pridnosti (*Industria*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 246; prim. Menaše: *Marija*, str. 296.

žena, ki ima vrh glave ogenj, razdeljen v tri plamene, simbolična pa je tudi govorica njenih rok, saj izteza tri prste desne roke in en prst levice. S tem je na dvojen način izražena skrivnost Svete Trojice, v kateri so tri Božje osebe ene narave.⁷⁸ Jezus, rojen na svet, je Bog, istega bistva z Očetom in Svetim Duhom. Je edinorojeni Očetov Sin, učlovečena Beseda, polna milosti in resnice (Lk 2, 7; Jn 1, 14).

Darovanje v templju pojasnjujeta Pokornost (*Oboedientia*) in Postava (*Lex*). Po Mojzesovi postavi so starši prinesli Jezusa v Jeruzalem, da bi ga postavili pred Gospoda, in z njim tudi par grlic kot žgalni in spravni dar (Lk 2, 22–24). Jezus je bil pokoren postavi, saj je ni prišel razvezat, temveč dopolnit. Postavo predstavlja žena z Mojzesovima tablama in palico v rokah;⁷⁹ motiv se ponovi v samem prizoru, kjer tabli postave držita putta nad lokom tempeljske arhitekture. Pokornost z desnico pred prsmi objema križ, z levico pa drži v naročju jarem. Križ je znamenje vere, ki priporoča pokornost kot krepost, po kateri deluje Božja dobrota, odloženi jarem (običajno z napisom *suave*) pa ponazarja, kako lahka je prostovoljna pokornost.⁸⁰

Dvanajstletnega Jezusa v templju spremljata Božja Modrost (*Sapientia Divina*) in Spoznanje (*Cognitio*). Starši so dečka našli v templju, kjer je sedel med učitelji, jih poslušal in vpraševal, vsi, ki so ga slišali, pa so strmeli nad njegovo razumnostjo in odgovori (Lk 2, 46–47). Božjo Modrost pooseblja žena v prsnem oklepu in s šlemom na glavi. V levici drži Knjigo modrosti, opremljeno z Božjim Jagnjetom, ki je edino vredno, da jo odpre in odtrga njene pečate (Raz 5, 1–14). Namesto ščita s podobo goloba, ki naj bi ga držala pred seboj, nad glavo pridržuje tančico, nad njo pa v svetlobi lebdi Sveti Duh.⁸¹ Družica Božje Modrosti je Spoznanje, ki ga predstavlja žena z odprto knjigo in prižgano svečo.⁸² Spoznavanje stvari omogočajo čuti, k modrosti Svetega Duha pa vodi Božja Modrost, ki Spoznanju odstira zagrinjalo.

Medtem ko se v veselem delu rožnega venca personifikacije med seboj dopolnjujejo, pa pri žalostnem delu v širokoformatnih prizorih nastopajo v pomenu nasprotij med krepostjo in pregreho. Prizor, v katerem vojaki Jezusa zasmehujejo in kronajo s trnjem (Mt 27, 27–30; Mr 15, 16–19; Jn 19, 2–3), obdajata Ponižnost (*Humilitas*) in Napuh (*Superbia*). Prva je upodobljena kot skromno oblečena žena v ponižni drži, roki ima prekržani na prsih, v levici drži hlebček kruha, ker se hrani preprosto, v naročju pa kot spomin na grehe težko vrečo, ki jo bremeni in ohranja v duhu ponižnosti.⁸³ Nasprotje Ponižnosti je Napuh, ponazorjen z ženo v razkošni obleki, z bisernim okrasjem v laseh ter s krono in pavom pred seboj, s čimer sta poudarjena njena samovšečnost ter neurejeno

⁷⁸ Za opis Božanskosti (*Divinità*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 123, 124. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: domnevno Razumna in srečna duša; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 97: Razumna, srečna in čista duša, tudi Gorečnost in Božanskost; prim. Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 22, ki izpostavlja Gorečnost.

⁷⁹ Za opis Postave (*Legge*) gl. Ripa: *Iconologia* (1645), str. 369, 370. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: Stara zaveza oziroma Židovska vera; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 96: Katoliška vera.

⁸⁰ Za opis Pokornosti (*Obedienza*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 387–389. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: Nova zaveza oziroma Krščanska vera; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 97: Poslušnost (Pokornost) ali Pobožnost; prim. Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 22, ki izpostavlja Pobožnost.

⁸¹ Za opis Božje Modrosti (*Sapienza Divina*) gl. Ripa: *Iconologia* (1669), str. 547–550. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: Božansko znanje; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 95–96: Znanje ali Razum.

⁸² Za opis Spoznanja (*Cognitione*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 80, 81. Za razlago gl. Menaše, *Marija*: str. 296: Spoznanje; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 95, 96: Spoznanje.

⁸³ Za opis Ponižnosti (*Humiltà*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 231, 232. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: Molitev; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 97: Molitev.

stremljenje po lastni odličnosti in oblasti.⁸⁴ Jezus se je napuhu tega sveta zoperstavil s svojo ponižnostjo.

Jezusu, ki nosi težki križ, je pridružen motiv Veronike s potnim prtom (Mt 27, 32; Mr 15, 21; Lk 23, 26–27; Jn 19, 17). Spremljata ga personifikaciji Potrpežljivosti (*Patientia*) in Nepomirljive besnosti (*Furor implacabilis*). Potrpežljivost pooseblja žena, ki mirno in vdano prenaša telesne in duševne muke, kar ponazarjajo njene zvezane roke in jarem za vratom.⁸⁵ Besnost kot njeno nasprotje predstavlja gol mož divjega obraza in razmršenih las, na pol skrit v votlini, ki drži okrog rok ovito kačo in ima ob sebi krokodila. Strupena kača, ki ob dotiku pobesni, je z iztegnjenim jezikom pripravljena, da prizadene drugega, medtem ko se krokodil, kadar se mu izmuzne plen, v jezi znese nad seboj.⁸⁶ Figura moža, zlasti njegova odprta usta in plamen, ki šviga iz njih, spominjajo tudi na personifikacijo Krivoverstva (*Haeresis*).⁸⁷ Jezus, nad katerim se je znesla besna množica, je križ potrpežljivo sprejel nase.

Jezusovo smrt na križu (Mt 27, 45–56; Mr 15, 33–41; Lk 23, 44–49; Jn 19, 28–37) spremljata Usmiljenje (*Misericordia*) in Božja Pravičnost (*Iustitia Divina*). Prva je prikazana kot žena z lovorjevim vencem na glavi in cedrovo vejo v roki,⁸⁸ raztrgana zadolžnica s podobo izvirnega greha, katerega dolg je odplačal Jezus s svojo žrtvijo, pa je zanjo neobičajen atribut⁸⁹ (ponavadi spremlja upodobitve Brezmadežne).⁹⁰ Božjo Pravičnost pooseblja lepa žena z zlato krono, ki ponazarja njeno moč nad vsemi zemeljskimi močmi; tehtnica v njeni roki pomeni, da ureja vsa dejanja, meč pa, da prestopnike kaznuje.⁹¹ Kakor je križ (kot predmet) na njeni tehtnici odtehtal jabolko, tako je Jezusova smrt na križu odtehtala težo izvirnega greha in njegovih posledic za človeštvo.

Medtem ko so bile naslikane skrivnosti rožnega venca vsem vernikom razumljive, pa so za personifikacije potrebovali razlago. Izobraženi župnik Rasp, ki je zasnoval ikonografski program poslikave, pri čemer mu je s svojimi izkušnjami nedvomno pomagal tudi slikar sam, je gotovo poskrbel tudi za to. Podobe cerkvene umetnosti so namreč dosegle svoj namen le, če so jih ljudje tudi razumeli. Člane rožnovenske bratovščine so spodbujale k molitvi in premišljevanju rožnovenskih skrivnosti, vabile k posnemanju kreposti in poučevale o temeljnih resnicah katoliške vere.⁹²

⁸⁴ Za opis Napuha (*Superbia*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 507. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: Oholost; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 97: Oholost in Bogastvo; prim. Lesar: *Župnijska cerkev*, str. 22, ki izpostavlja Bogastvo.

⁸⁵ Za opis Potrpežljivosti (*Patientia*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 404, 405. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: Potrpežljivost; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 99: Potrpežljivost.

⁸⁶ Za opis Nepomirljive Besnosti (*Furore implacabile*) gl. Ripa: *Iconologia* (1669), str. 234, 235. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: Krivoverstvo; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 98: Krivoverstvo.

⁸⁷ Za opis Krivoverstva (*Heresia*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 233, 234; prim. Menaše: *Marija*, str. 296.

⁸⁸ Za opis Usmiljenja (*Misericordia*) gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 352, 353; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 98: Usmiljenje.

⁸⁹ Menaše: *Marija*, str. 296, je opozoril na motiv zadolžnice, personifikacije pa ni konkretno opredelil.

⁹⁰ Za motiv Izbrisan je dolg na upodobitvah Brezmadežne gl. Menaše: *Marija*, str. 127–129.

⁹¹ Za opis Božje Pravičnosti (*Iustitia Divina*), gl. Ripa: *Iconologia* (1611), str. 202, 203. Za razlago gl. Menaše: *Marija*, str. 296: domnevno Božja Pravičnost; Kemperl: Maksimilijan Leopold Rasp, str. 98: Božja Pravičnost.

⁹² Za fotografske posnetke se zahvaljujem mag. Andreju Furlanu z Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta ZRC SAZU in dr. Martinu Mádlu z Umetnostnozgodovinskega inštituta Češke akademije znanosti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ⊙ NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
- ⊙ ŠAL/ŽA, Kamnik, Razne knjige, šk. 4: Matrikula 1749
- ⊙ Nadškofijski arhiv Gorica, Attemsove vizitacije, 7, 1752

LITERATURA

Apokryphen zum Alten und Neuen Testament (ur. Alfred Schindler), Zürich: Manesse Verlag, 2004 (Manesse Bibliothek der Weltliteratur).

Cevc, Anica: *Valentin Metzinger 1699–1759. Življenje in delo baročnega slikarja*, Ljubljana: Narodna galerija, 2000.

De Voragine, Jacobus: *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine. Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard Benz*, Heidelberg: Verlag Lambert Schneider, 1984 (Sammlung Weltliteratur).

Heidrich, Ernst: Zur Chronologie des Dürerschen Marienlebens, *Repertorium für Kunstwissenschaft* 29 (1906), str. 227–241.

Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupnija Mengeš. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 14 (1992), str. 80–119.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. 1: Gorenjska*, Ljubljana: Družina, 1996.

Kemperl, Metoda: Maksimilijan Leopold Rasp in vsebina poslikave v prezbiteriju župnijske cerkve na Šutni v Kamniku. *Zbornik za umetnostno zgodovino* n. v. 31–32, (1996), str. 83–101.

Kemperl, Metoda: Božje poti Kamničanov v času baroka, *Kamniški zbornik* 14 (1998), str. 71–86.

Kemperl, Metoda: Akademska bratovščina sv. Cecilije v župnijski cerkvi v Kamniku, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 46/1–2 (1998), str. 34–40.

Kemperl, Metoda: *Romanja in romarske cerkve 17. in 18. stoletja v osrednji Sloveniji. Topografske študije. Gorenjska z Ljubljano*, Ljubljana 1999 (tipkopis magistrske naloge).

Kemperl, Metoda: Cerkev sv. Jožefa na Žalah v Kamniku. Prototip baročne lokalne in romarske cerkve in Jelovškov glavni oltar, *Kamniški zbornik* 15, 2000, str. 76–85.

Kemperl, Metoda: Paglovčeva matrikula iz leta 1752, Paglovčev zbornik (ur. Marjeta Humar), Kamnik: Občina, 2001, str. 86–95.

Kemperl, Metoda: Bratovščine kot naročnice umetniških del. Primer Metzingerjevih slik Sv. Marjeta in sv. Cecilija ter Marija pomočnica umirajočih. V: *Pogovori o baročni umetnosti 2001. Prispevki strokovnega srečanja v organizaciji Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva in Narodne galerije, Ljubljana, Narodna galerija, 21. marca 2001* (ur. Mojca Jenko), Ljubljana: Narodna galerija, 2002, str. 37–39.

Kemperl, Metoda: *Romanja in romarske cerkve 17. in 18. stoletja na Slovenskem. Gorenjska z Ljubljano*, Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2011.

Koblar, Anton: Drobtinice iz furlanskih arhivov, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 2 (1892), str. 30–92.

Koblar, Anton: Kranjske cerkvene dragocenosti l. 1526, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 5/4 (1895), str. 143–151.

Lavrič, Ana: Zgodovinska in umetnostna dediščina frančiškanskih bratovščin, *Acta historiae artis Slovenica* 19/2, 2014, str. 95–122.

Lesar, Marko: *Župnijska cerkev na Šutni v Kamniku. Umetnostna in kulturnozgodovinska predstavitev*, Kamnik: Kulturni center, 2001.

Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*, Celje: Mohorjeva družba, 1994.

Mikuž, Jure: *Kri in mleko. Sugestivnost podobe I*, Ljubljana: SH – Zavod za založniško dejavnost, 1999 (Studia humanitatis. Apes, 10).

Mikuž, Stane: Ilovšek Franc, baročni slikar (1700–1764), *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16 (1939/40), str. 1–61.

Resman, Blaž: *Kiparstvo poznega baroka na Gorenjskem*, Ljubljana: Založba ZRC, 2006 (Opera Instituti Artis Historiae).

Ripa, Cesare: *Iconologia, ovvero Descrittione d'Imagini delle Virtù, Vitti, Affetti, Passioni humane, Corpi celesti, Mondo e sue parti. Opera di Cesare Ripa Perugino, Caualliere de' Santi Mauritio, et Lazaro /.../ Per figurare con i suoi proprii simboli tutto quello, che può cadere in pensiero humano*, Padoua: Pietro Paolo Tozzi, 1611 (reprint; New York-London 1976, The Renaissance and the Gods).

Ripa, Cesare: *Iconologia di Cesare Ripa Perugino, Cavalier di SS. Mavritio et Lazaro. Divisa in tre libri /.../ Ampliata dal Sig. Cav. Gio. Zaratino Castellini Romano /.../*, Venetia: Cristoforo Tomasini, 1645.

Ripa, Cesare: *Iconologia di Cesare Ripa Perugino, Cavalier de' Santi Mauritio, et Lazaro. Divisa in tre libri /.../ Ampliata dal Sig. Cav. Gio: Zaratino Castellini*, Venetia: Nicolò Pezzana, 1669.

Scherbaum, Anna: *Albrecht Dürers Marienleben*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004.

Stele, France: *Politični okraj Kamnik. Topografski opis*, Ljubljana: Umetnostnozgodovinsko društvo, 1929.

Stele, France: *Gotsko stensko slikarstvo*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972 (Ars Sloveniae).

Stiasny, Ljudevit: *Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski opis*, Ljubljana: Samozaložba, 1894.

Šerbelj, Ferdinand: *Sv. Primož nad Kamnikom*, Kamnik: [Samozaložba] Milan Šuštar, 1995.

Škofljanec, Jože: *Observanti province sv. Križa in slovenske pokrajine od konca 15. do srede 18. stoletja*, Ljubljana 2008 (tipkopis doktorske disertacije).

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, Laibach-Nürnberg 1689.

Vignjević, Tomislav: *Mojster Kranjskega oltarja*, Ljubljana: Narodna galerija, 1996.

SUMMARY

CONFRATERNITIES IN KAMNIK AND THEIR CONNECTION TO THE FRESCOES IN THE CHURCH OF ST PRIMUS AND IN ŠUTNA PARISH CHURCH

Confraternities which had already been established in Kamnik in the Middle Ages and multiplied significantly after the Council of Trent are presented as a case study of religious vibrancy in the cities during the prosperous period of the Catholicism. Among the artworks of the highest quality which were, according to their contents, most likely commissioned by confraternities the frescoes in the nave of the Pilgrimage Church of St Primus above Kamnik and the frescoes of the presbytery vault in the Parish Church in Šutna in Kamnik are worthy of special attention. It may be assumed that the so-called Great Confraternity of Mary was involved with the former, as pointed out by Marko Lesar. This can be substantiated notably due to the Virgin's cycle on the south wall which was inspired by Dürer's graphic cycle *The Life of the Virgin* (published in 1511, most of the individual prints made between 1503 and 1505). The Cycle of St Primus, ascribed to The Master of the Krainburg Altar (Master Vid?) was

completed around 1507 or later, which means that the painter was aware of the novelties in Dürer's circle. Confraternity's connection to the frescoes painted on the Parish Church vault by Franc Jelovšek between the years 1734 and 1735 has not been noticed so far. Because the Virgin with the surrounding scenes of all three parts of the Rosary is presented as the Rosary Mother of God, this painting can be linked to the Rosary Confraternity which was one of the most important confraternities in the city. The previous interpretation of Jelovšek's frescoes, particularly elaborated by Lev Menaše and Metoda Kemperl, is partially supplemented, specified and corrected, primarily on the basis of ascertainment that all painted personifications are theological and ethical illustrations of the Rosary Mysteries. Personifications correspond with the directions of Cesare Ripa that can be found in his monograph *Iconologia*, and partially with Giovanni Zaratino Castellini's amendments in its later editions (1645, 1669). The painter painted personifications in a slightly different way or, he rather supplemented them with different attributes: e.g., to the Truth (*Veritas*) he added the attributes of Diligence (*Industria*) and to Implacable Fury (*Furor implacabilis*) the attributes of Heresy (*Haeresis*).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 796:654.197(497.4)"1984/1985"

Prejeto: 29. 4. 2016

Razprava o športnem programu na TV Ljubljana v letih 1984 in 1985

ALEKSANDER LAVRENČIČ

arhivski svetovalec, dokumentalist raziskovalec
Oddelek za arhiviranje in dokumentacijo Televizije Slovenija,
Kolodvorska 2, SI-1550 Ljubljana
e-pošta: aleksander.lavrencic@rtvslo.si

Izvleček

Okrog 120 delavcev Radiotelevizije Ljubljana je bilo pripravljenih, da bo ob 50-letnici Planice in ob 25-letnici prvega evrovizijskega prenosa spet ponešlo slavo Planice in naš ponos v svet. Tekmovanje in prenose poletov z osmega svetovnega prvenstva v smučarskih poletih (13. 3. 1985–17. 3. 1985) je lahko ogrozilo samo še slabo vreme. Tiste marčevske dni leta 1985 je v Planici res obilno snežilo, kar pa ni pokvarilo uspešnega tekmovanja in televizijskega prenosa tekem.

Abstract

DISCUSSION ON THE SPORTS PROGRAMME ON TV LJUBLJANA IN 1984 AND 1985

Approximately 120 RTV Ljubljana employees were ready to bring again the glory of Planica and our pride into the world on the occasion of the 50th anniversary of Planica and 25th anniversary of the first Eurovision broadcast. The Ski Flying Competition and broadcast of the 8th Ski Flying World Championship (13/3/1985 – 17/3/1985) could have been jeopardised only by the weather. It was snowing very heavily in Planica on those days in March of 1985, however, snow did not spoil the successful competition and the television broadcast of the games.

Ključne besede:

televizija,
Televizija
Slovenija,
zgodovina
televizije,
avdiovizualni
arhivi, televizijski
arhivi, Planica,
smučarski poleti

Key-words:

television,
TV Slovenia,
television history,
audio-visual
archives,
television
archives,
Planica,
ski flying

Uvod

V prejšnji številki *Arhivov* smo lahko izvedeli, kako je RTV Ljubljana s pomočjo natančno izdelanega programske-organizacijskega-tehnično-izvedbenega načrta skupaj s planiškim organizacijskim komitejem odlično izpeljala prenose prvega svetovnega prvenstva v smučarskih poletih leta 1972.¹ Leta 1974 je prenos slike in zvoka iz Planice v svet omogočila ekipa, ki je štela več kot 180 tehnikov, inženirjev ter izvedbenih in programskih delavcev. Režijo prenosa je prvič samostojno vodil Stane Škodlar. Štiri kamere so posredovale barvno sliko v osem držav: Zvezno republiko Nemčijo, Avstrijo, Madžarsko, Češkoslovaško, Nemško demokratično republiko, Norveško in ZDA. Znana ameriška televizijska družba ABC je popolnoma zaupala našim snemalcem, inženirjem in tehnikom. RTV Ljubljana, ki je prenašala prenos z lastnimi tehničnimi sredstvi, je v Planici uporabila tudi štiri črno-bele kamere. Tega leta je Walter Steiner, ki je pristal pri 169 metrih, vrnil svetovni rekord v Planico.² Televiziji so lahko ob njegovem dosežku uporabili telop 'Nov svetovni rekord', ki je čakal na svoj trenutek že od svetovnega prvenstva leta 1972. Toda Planici sta rekord prevzela Oberstdorf in Toni Innauer, nato pa smo morali čakati 11 let, ko se je rekord ponovno vrnil v dolino pod Poncami. Že leta 1977 smo sicer dočakali polet Bogdana Norčiča za novo desetletje, ki pa je pri 181 metrih podrsal z rokavicami po snegu in zato njegov polet ni bil priznan za svetovni rekord.³ Štel je samo kot najdaljši polet na smučeh z dotikom ali padcem. Dve leti pozneje so pod Poncami organizirali svetovno prvenstvo. Pričakovanja so bila velika, toda ponagajalo je vreme, pa tudi žirija ni bila najbolj naklonjena dolgim poletom.⁴ Vse tekmovalce je preletel predletelec Klaus Ostwald, ki se sicer ni uvrstil med četverico, ki je na prvenstvu zastopala tedanjo Vzhodno Nemčijo.⁵ Zato pa je postal solastnik svetovnega rekorda. Toda Innauer je bil še vedno prvi, ki je poletel 176 metrov, zato ta rekord ni bil čisto pravi. Slovenski in svetovni športni navdušenci so nestrpnno pričakovali svetovno prvenstvo v Planici. Bližalo se je leto 1985, v smučarskih skokih so se zgodile velike spremembe. Gledalci so že šesto leto (od sezone 1979/80) lahko spremljali boje najboljših smučarskih skakalcev tudi v svetovnem pokalu, leto pred tem so se končale zimske olimpijske igre v Sarajevu, TV Ljubljana pa je pripravljala osnovna programska izhodišča uredništva za telesno kulturo za leto 1985.⁶ Na pripravo izhodišč so močno vplivale izkušnje, ki so jih televizijski delavci pridobili v Sarajevu. Prispevek o pripravah delavcev RTV Ljubljana na prenose tekmovanj s svetovnega prvenstva, o izvedbi prenosa leta 1985 in olimpijskih izkušnjah iz leta 1984 smo popestrili s povezavami do portala Euscreen. S tem smo bralcem *Arhivov* v elektronski obliki omogočili ogled arhivskih posnetkov in fotografij iz Planice. Iskreno upamo, čeprav so od takrat minila samo tri desetletja, da bomo

¹ Lavrenčič: Programske-organizacijske-tehnično-izvedbeni delovni načrt 'Planica 72' za realizacijo radijskih in televizijskih prenosov prvega svetovnega prvenstva v smučarskih poletih, str. 299–324.

² Mednarodni smučarski poleti, Planica 1974, rekordni polet Walterja Steinerja: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_4E25844DA8BE4D189028B5DED94B3F33.

³ Smučarski poleti 1977, polet Bogdana Norčiča: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_07C7D55F5F304704A94097ABB52EF224.

⁴ Fotografije in posnetki na straneh portala EUscreen prikazujejo težave s hudim deževjem, čakanje na lepše vreme in državni rekord Iva Zupana: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_A3D-3188BAEE04207A84607C465235258, http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_E7C280817D-25471DA6B964A794977E31, http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_1CB907AF1C6A4AFBB C9564C7CC1C90BB.

⁵ Svetovno prvenstvo v smučarskih poletih 1979, rekordni polet Klause Ostwalda: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_FC12721900A8417FAFBD7F5FE68B6076.

⁶ Oddelek za arhiviranje in dokumentacijo TV-Slovenija (odslej Tvdok), fond Vodstvo TV, škatla I/48, Osnovna programska izhodišča TKU-Ljubljana – 1985.

starejšim bralcem ponovno zbudili nostalgčne spomine, mlajše generacije pa popeljali v čas poletov s paralelno držo smučī.

Osnovna programska izhodišča TKU TV Ljubljana

V skladu s ponujenimi osnovnimi izhodišči televizijskega programa TV Ljubljana v letu 1985 je uredništvo poskušalo uresničiti nekatere osnovne cilje:

1. Gledalcem ponuditi sprejemljiv program neposrednih prenosov in reportažnih zapisov s področja domačih in tujih vrhunskih športnih prireditve.
2. Spremljati in spodbujati množično telesnokulturno dejavnost tako s posebnim programom kakor tudi prek redne akcije *Brazde vzdržljivosti*.
3. Gledalcem v dnevnoinformativnih oddajah posredovati čim bolj pestro paleto informacij iz ožje in širše domovine ter sveta in s problematiko telesne kulture sodelovati v drugih programskih delih.
4. Kadrovsko okrepiti uredništvo z dvema novima članoma novinarjema in še trdneje postaviti na noge organiziranost telesnokulturnega programa na naši TV.⁷

K prvemu cilju so dodali pojasnilo, da bo televizija neposredno prenašala vse najpomembnejše mednarodne prireditve, ki bodo organizirane v Sloveniji, tekmovanja na zvezni ravni in posamične tekme rednih ligaških tekmovanj. Tako kot že v letu 1984 pa se televizija ni usmerila samo v prenose popularnih iger z žogo, ampak je gledalcem predstavila tudi športne zvrsti, ki so bile med gledalci sicer priljubljene, toda redkeje zastopane med športnimi prenosi.⁸ Glede zahtevnosti prenosov pa so še vedno ostali na prvem mestu prenosi zimskih športov, v letu 1985 pa se je napovedovalo ponovno svetovno prvenstvo v smučarskih poletih v Planici. Na sestanku sosveta so predstavili podrobnejši pregled načrtovanih neposrednih prenosov. Tako je bilo v letu 1985 načrtovanih skupno 52 prenosov. Pozneje so seznam dopolnili še s pregledom tehničnih zahtev in cenami posameznih projektov. Za leto 1985 so načrtovali tudi 22 reportaž. Pri reportažnih zapisih so predstavili športne zvrsti, ki jih iz tehničnih razlogov (prevelika tehnična zahtevnost) ali pa zaradi časovne neopredeljenosti (niso natančno znani zaključki tekmovanj) težko spremljamo v neposrednih prenosih. To je (vsaj pred tremi desetletji) veljalo predvsem za kolesarstvo, avto-moto šport, kajak-kanu na divjih vodah, akrobatsko smučanje, odbojko in tenis.

Glede spremljanja in spodbujanja množičnih telesnokulturnih dejavnosti so k drugemu cilju zapisali, da bodo v letu 1985 sicer ukinili ponedeljkovo oddajo *Pet minut za rekreacijo*, vendar so se dogovorili za redni tedenski termin v oddaji *Zrno do zrna*. Tako so v uredištvu pridobili še bolj gledan programski termin, v katerem so nadaljevali z vsebinsko naravnostjo, ki so jo imeli v letu 1984 v oddaji *Pet minut za rekreacijo*: gledalca informirati in s tem spodbujati, da vsaj malo stori za svoje zdravje in s tem tudi za povečano lastno storilnost. Tudi v oddaji *Zrno do zrna* so še vedno sodelovali z najbolj priznanimi domačimi strokovnjaki, ki so s svojim znanjem veliko pomagali avtorjem oddaj, in tako je tudi Televizija Ljubljana dodala svoj delček k utrjevanju vse množičnejšega rekreativnega udejstvovanja. Na rekreativnem področju so tako še naprej pripravljali in izvajali akcijo *Brazde vzdržljivosti* za lovoriki *Kaveljc in korenina*.⁹ Ožja

⁷ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Osnovna programska izhodišča TKU TV Ljubljana – 1985, str. 1.

⁸ Posebno mesto v zgodovini televizije je pomenil celodnevni prenos prostega plezanja, ki ga pripravili leta 1986: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_CD9700DA26494140A-B5844AFBD7CDF7D.

⁹ Naše akcije, Kaveljci in korenine na Bledu leta 1989: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_61124A03BD184084ACF9A033C508891C.

strokovna skupina je analizirala akcijo leta 1984 in ugotovila, da na udeležbo vplivajo takratne družbene razmere. Zato so do konca leta pripravili nov načrt. Leta 1984 je v akciji sodelovalo okrog 650 udeležencev vseh starosti, za leto 1985 pa so načrtovali večje število udeležencev.

Največ novosti je bilo pravzaprav pri dnevnoinformativnih oddajah (tretji cilj). Ob dnevih, ko je bilo izpeljanih več športnih tekmovanj (sreda, sobota, nedelja) in so jih zato poimenovali 'športni', naj bi v oddaji *TV-dnevnik* imeli največ prostora – po deset minut. V športnem delu oddaje naj bi zajeli vse, kar se je dogajalo v tistem dnevu. V letu 1985 naj bi tako nadaljevali prakso iz druge polovice leta 1984, ko so z vsemi oblikami novinarskega dela ter s pomočjo strokovnjakov in kolegov iz drugih uredništev (*Delo, Radio Ljubljana, Dnevnik*) pripravljali čim bolj zanimiv blok aktualnih informacij.

Zahteva članov uredništva, da v soboto zvečer ali v nedeljo popoldne ne smejo ostati brez informativne oddaje, je bila v poročilu podčrtana in opremljena z velikim klicajem v družbi vprašaja višine dveh in pol centimetrov. Pri načrtovanju programa za leto 1985 je urednik Ivo Milovanovič sicer pristal na ukinitve Športnih poročil ob nedeljah popoldne, toda ta pristanek je pogojeval z zahtevo, da pridobi uredništvo programski termin za posebno informativno oddajo v soboto zvečer od 22.00 do 22.30, kjer bodo lahko gledalce seznanili s sobotnimi večernimi dogajanja (ob sobotah zvečer je bila športna aktivnost izredno bogata in hkrati tudi zelo zanimiva za slovenske ljubitelje športa). Sobotna informativna oddaja naj bi bila televizijsko manj zahtevna, njen osnovni namen bi bil informiranje gledalcev o aktualnih izidih. Oddaja naj bi imela naslednjo obliko: predvajanje posebnih video pregledov z dodajanjem novinarske zvočne informacije iz komentatorske kabine v tretjem nadstropju. Mini studio bi morali vsaj minimalno scensko urediti in pripraviti za uporabo statične kamere. V primeru tehničnih težav in če televizija tehnično ne bi bila sposobna pripraviti in izpeljati te informativne oddaje, je uredništvo nameravalo vztrajati pri nedeljskih Športnih poročilih, ki bi tako vsaj deloma potešila žejo gledalcev po informiranju. Opozorili so tudi na pomanjkljivo tehnično usposobljenost nekaterih dopisništev po Sloveniji, ki realno niso bila sposobna v popoldanskem času posredovati slikovne informacije iz kraja, ki je več kot sto kilometrov oddaljen od Ljubljane.¹⁰

V letu 1985 so ukinili oddajo *Na sedmi stezi*, ki se je ponašala z zelo dolgo tradicijo.¹¹ V zadnjih letih so večkrat poskušali spremeniti vsebinsko naravnost in metode dela v oddaji, toda neuspešno. Zaradi ukinjanja edine oddaje, ki je bila izključno namenjena telesni kulturi v najširšem pomenu, je člane kolektiva čakalo več dela s pokrivanjem tematike v drugih programskih projektih. Za leto 1986 so pripravljali nov predlog za posebno telesnokulturno oddajo. Razmišljali so o ponedeljkovi analitični oddaji, kjer bi bila ob aktualnih dogodkih vsaj polovica prostora namenjena telesni kulturi v najširšem pomenu besede, ki zajema: množičnost, telesnokulturno politiko, ljubiteljske delavce in manjše lokalne prireditve. V uredništvu tudi niso bili navdušeni nad ukinitvijo rednega četrtkovega prispevka *Spremljajmo – sodelujmo* v drugem *TV-dnevniku*. Izpostavili so dva glavna razloga, zakaj so četrtkovi prispevki še vedno potrebni:

- ⊗ gledalce seznanijo s prireditvami v prihodnjem obdobju,
- ⊗ prireditev pomagajo z brezplačnimi povabili.¹²

¹⁰ Kot primer so navedeni kraji, ki ležijo ob mejah Slovenije: Murska Sobota z okolico, Bovec, Nova Gorica, Črnomelj, Metlika in Krško. Skorajda idealno tehnično rešitev s primerno električno tehniko in povezavo so poznali samo v Mariboru in Kopru.

¹¹ Oddajo *Na sedmi stezi*, ki so jo leta 1966 ukinili, so ponovno uvedli leta 1990.

¹² V dnevnoinformativnem uredništvu so športnikom sicer obljubili, da bodo lahko prispevke v prihodnosti še vedno pripravljali, če bo to potrebno. V uredništvu oddaj za telesno kulturo pa so zagovarjali stališče, da bi morali prispevke samo vsebinsko in kakovostno nadgraditi.

V uredništvu so se odločili, da se kadrovsko okrepijo in osvežijo, saj so že nekaj let delali v nespremenjeni sestavi, programske naloge pa so postajale vedno bolj obsežne. Opravili so več pogovorov s kandidati, toda vsi so se končali brez uspeha. Nekateri kandidati so se prestrašili prevelike odgovornosti, drugi pa so odstopili zaradi preslabih dohodkov na RTV-ju. Zanimivo je, da veliko mlajših kandidatov ni bilo pripravljenih na vložek v dodatno izobraževanje, s katerim bi bili usposobljeni za delo v uredništvu. Urednik je sicer priznal, da je za potencialnega novega člana postavil zelo visoka merila, saj je menil, da v uredništvu iščejo dolgoročno rešitev in se ne bodo zadovoljili z vsakim kandidatom. Zato so se odločili, da bodo opravili širše testiranje po fakultetah in iz večjega števila mladih izbrali manjšo skupino, po dodatnih preverjanjih pa sprejeli tiste, ki se bodo najbolj odrezali.

Ocena spremljanja zimskih olimpijskih iger v Sarajevu

Takšna pomoč bi seveda prav prišla pri spremljanju svetovnega prvenstva v smučarskih poletih v Planici, še bolj pa na zimskih olimpijskih igrah v Sarajevu. Kako so se delavci RTV Ljubljana izkazali na zimskih olimpijskih igrah leta 1984, lahko preberemo v dokumentu *Ocena spremljanja ZOI 84 programskega kolegija TV-Ljubljana*, ki je pripet k *Osnovnim programskim izhodiščem TKU TV-Ljubljana*.¹³ Uredniški svet EZD PIP TV Ljubljana je na svoji seji 28. 2. 1984 na podlagi predloženega poročila Uredništva TKO in vodje JRT Poola Igorja Grudna celovito ocenil delo novinarske ekipe v Sarajevu, tako v okviru poola kot tudi v Ljubljani. Uredniški svet je ocenil, da se je ekipa zelo trudila tako v predpripravah kot tudi med samim spremljanjem olimpijskih iger in dobro opravila svoje delo. To velja tako za delež, ki so ga posamezniki opravili v okviru poola, kot tudi pri pripravi posameznih oddaj in izvedbi prenosov s posameznih tekmovališč. Posebno pohvalo je uredniški svet izrekel vodji JRT Poola Igorju Grudnu za izraženo kooperativnost in vodenje poola. Hkrati je uredniški svet izrazil priznanje za odlično opravljeno delo v izjemno zahtevnih razmerah tehničnemu delu ljubljanske ekipe v Sarajevu.¹⁴

PT

*
32283 TVLJB YU
14303 TV NS YU
TELEVIZIJA NOVI SAD 20 3 85 NO 432

TELEVIZIJA LJUBLJANA
BENO HVALA X STANE SSKODLAR / STINE VARDJAN
*****

KOLEGE,
PRIMITE ISKRENE CESTITKE ZA BRAVUROZNE PRENOSE SA PLANICE.

NENAD JOVANOVIĆ
TV NOVI SAD

COL VARDJAN....

*
32283 TVLJB YU
14303 TV NS YU

Čestitke za prenos smučarskih poletov iz Novega Sada.

¹³ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Osnovna programska izhodišča TKU TV-Ljubljana – 1985.

¹⁴ Napenjanje kablov ob progi za smukna Bjelašnici: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_DAF44440523F46B2842E5F3EBF1CBA0E.

Neposredni prenosi alpskih disciplin z Bjelašnice so bili izvrstno opravljene in na visoki tehnično kakovostni ravni. Posebej so pohvalili neposredni prenos veleslalom. Zapisali so, da ga doslej kamere in režija še nikdar v zgodovini niso tako verno pričarale.¹⁵ Podobno oceno je zaradi tehnične in realizacijske zahtevnosti prejel tudi prenos smuka, medtem ko s prenosom slalomske tekme niso bili tako zelo zadovoljni.

RTV Ljubljana se je v pripravo zimskih olimpijskih iger v Sarajevu pravočasno vključila tako po tehnični kot tudi vsebinski strani. V dnevnoinformativnih oddajah so postopoma dvigali predolimpijsko vzdušje z vrsto prispevkov, ki so jih pripravila posamezna uredništva. Med vidnejšimi in odmevnejšimi prispevki moramo omeniti serijo dokumentarnih oddaj *Naši olimpijci* in izobraževalno oddajo o znanstveno-tehnoloških pridobitvah pri gradnji olimpijskih objektov.¹⁶ Te oddaje je v svoj program uvrstila tudi jugoslovanska JRT-mreža. Poleg tega so programsko shemo med olimpijskimi igrami prilagodili tako, da so lahko v najbolj gledani čas uvrstili tudi posebne oddaje, kot je bil neposredni prenos tiskovne konference in večer z Juretom Frankom ob osvojitvi srebrne kolajne. Posnetke prenosov olimpijskih disciplin, ki so najbolj zanimale gledalce, so lahko nemoteno ponavljali, dobro pa so izkoristili tudi čas, namenjen oglasom. Ponovno se je izkazalo, predvsem pri športnih prenosih, da je bila dosežena visoka kakovostna raven v oddajah, kjer so k sodelovanju povabili strokovnjake, ki se dobro spoznajo na posamezne veščine in posebnosti določene športne discipline. Programski kolegij je posebej pohvalil neposredne prenose umetnostnega drsanja. Manj so bili člani programskega kolegija zadovoljni s prenosi tekmovanj alpskih disciplin, saj so reporterjem očitali premalo občutka in mere za dramaturgijo prenosa. Mogoče so novinarje uspravali uspehi naših tekmovalcev pred olimpijskimi igrami, saj so bile prav alpske discipline tiste, pri katerih so vsi gledalci pričakovali kolajno. Pričakovanja so bila upravičena, saj je pred štirimi leti v Lake Placidu Bojan Križaj samo za dve stotinki zaostal za tretjim mestom. Reporterjem pa so očitali tudi preveliko gostobesednost, s katero so v psihološko najbolj dramatičnih trenutkih bolj motili kot pa nadgrajevali slikovno sporočilo. Tudi pri olimpijskih prenosih naj bi se tako ponavljale napake s tekem svetovnega pokala. Člani programskega kolegija tudi niso bili zadovoljni s prenosi smučarskih tekov, kjer naj bi bilo preveč nasilnega prekinjanja posameznih komentarjev sodelujočega strokovnjaka. Uredniški svet je tudi opozoril na to, da morajo reporterji v prihodnosti obogatiti besedni zalog, uredništvo pa razmejiti, kdo lahko opravlja zahtevno reporterstvo in kdo ne. Ker je za to delo potrebna posebna specializirana strokovnost, ga ne more opravljati nekdo brez šolanja in usposabljanja. Prav tako so pri prenosih oziroma komentiranju še vedno prevladovali faktografski in statistični podatki, premalo pa je bilo čutiti reporterski duh za opisovanje vsega, kar se je dogajalo v posameznih trenutkih ob posameznem prizorišču, in česar televizijsko oko ne more zaznati. Pri oceni poročanja z olimpijskih iger, 'olimpijskih kronikah', so bili zadovoljni samo s tistim delom, ki je podajal celovit pregled dogajanj s posameznih tekmovališč. Informacije so bile dovolj kakovostne in izčrpne. Ocena je veljala predvsem za prvi olimpijski pregled in poročanje v okviru *TV-dnevni-*

¹⁵ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena spremljanja ZOI 84 programskega kolegija, str. 1. Kakšen vpliv je imel na oceno športni uspeh, srebrna kolajna Jureta Franka, nikoli ne bo znano. Pri oceni opravljenega dela so upoštevali tudi nekatere objektivne okoliščine, ki so navedene v poročilu vodje JRT Poola in urednika Iva Milovanoviča in ki so gotovo ovirale uspešnejše delo. Ocenili so, da je bil novinarski del ekipe v Sarajevu glede na obseg nalog premajhen, da bi lahko dovolj kakovostno opravil vse naloge.

¹⁶ *Naši olimpijci*, serija dokumentarnih oddaj, v katerih so predstavili alpske smučarje, skakalce, tekače in hokejiste ter je bila na sporedu od 28. 1. 1983 do 5. 2. 1984. V oddaji o smučarskih skakalcih so predstavili tudi proizvodnjo Elanovih smučí z dvojno krivino: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_9219213D34B5449E896DE492F0E14C81.

ka, veliko slabši pa je bil drugi večerni pregled, ki se je po vsebini ponavljal in ni dovolj vključeval vseh drugih zanimivosti in dogodkov izven tekmovalnih prizorišč.

Po končanih olimpijskih igrah so v Ljubljani menili, da so igre predstavili s prevelikim poudarjanjem zahtev po vrhunskih rezultatih in premalo kot srečanje mladih v korist in utrjevanje prijateljstva, sodelovanja in krepitev miru in sožitja med različnimi narodi sveta. Ta naloga je televiziji ušla iz rok, čeprav so v pripravah na dogodek to neprenehoma ponavljali in zato tudi okrepili ekipo z dodatnim novinarjem in snemalno ENG-ekipo, ki naj bi prikazala glavnino zanimivih dogajanj ob in v zakulisju iger. Premalo so se zavedali olimpijskega načela o pomembnosti sodelovanja in preveč stremeli k vrhunskim dosežkom. Psihološki pritisk, ki so ga sprožila sredstva informiranja, je povzročil tudi navijaško evforijo med navijači, pritisku pa je na žalost podlegla tudi televizijska ekipa. Posebej slabo in negativno so ocenili posebno oddajo ob uspehu Jureta Franka, ki je potekala brez dovolj premišljenega koncepta. Tri dnevne kronike torej gledalcem niso prinesle pravih razsežnosti dogajanj v Sarajevu, konceptualno pa niso bile dovolj domišljene in razdelane.

Ko danes razmišljamo, zakaj so se televizijski ekipi pripetile omenjene pomanjkljivosti, lahko poiščemo odgovor v šesti točki poročila. V njej je zapisano, da so celotni načrt spremljanja olimpijskih iger z novinarske strani nekoliko podcenili, saj niso pripravili podrobnejšega načrta vsebine prenosov s posameznih tekmovališč. Ni bilo določeno, kaj bodo v prenosih izpostavili, čemu se bodo izognili oziroma česa ne bodo izpostavljali v prvem planu. Sploh pa ni bilo določeno, kako bodo z novinarskim poročanjem čim bolj pričarali olimpijsko vzdušje. Tega ni uspelo narediti niti ekipi v Ljubljani, saj so skoraj obšli sprejem Jureta Franka v Novi Gorici. Tudi samo vodenje kronike v Ljubljani je bilo povsem odveč, saj ni ničesar prispevalo k njeni vsebini.

Ocena dela pri projektu Planica 1985

Zadnji del poročila pa je pomemben kot uvod v našo zgodbo o svetovnem prvenstvu v poletih leta 1985. V poročilo so zapisali sklep, da so do ocene bolj kritični, ker so pred njimi podobne športne prireditve, na katere bi se morali pripraviti bolj temeljito. Programski kolegij je menil, da takšne manifestacije ne morejo ostati samo v domeni telesnokulturnega uredništva. Glede na zahtevnost in vsebinsko večdimenzi-

31118 yu rtvl
31118 yu rtvl
abctech 620534f

beno hvata
j r t
ljubljana

cc: j. lesgards

paris, 19th march 1985

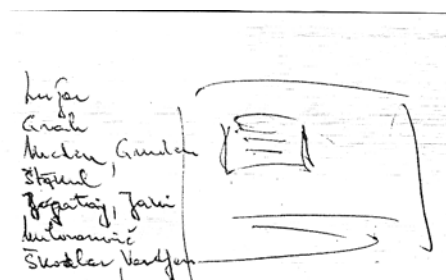
dear beno,

Let me thank again you and the j r t team for the excellent job done for the coverage of the world flying ski championship that took place last week in planica.

I would also like to warmly thank j r t for the traditional hospitality given to the abc team.

warmest regards

manolo romero
abc tv bo and e paris
31118 yu rtvl
abctech 620534f

Čestitke za prenos iz Pariza (Evrovizija in ABC).

onalnost takšnih dogodkov bi morali vključevati vanje tudi najbolj sposobne novinarje iz drugih uredništev. Prav tako je uredniški svet menil, da je bila po številčni zastopanosti novinarska ekipa premajhna, predvsem ob upoštevanju jezikovnih zahtev. Na spodrseljaje so poskušali gledati s stališča dobrih izkušenj za prihodnost. Tudi pogled na dobre izkušnje iz preteklosti, ko so pomembnejše notranjepolitične dogodke pokrivali z mnogo številčnejšo novinarsko ekipo, kar se je vselej izkazalo kot dobro, je potrdil, kako in kdaj se ne sme pretiravati z varčevanjem. Žal pa pri takšnih prireditvah in končnih odločitvah prevečkrat podležemo finančnim vprašanjem. To so spoznali že v osemdesetih letih 20. stoletja, ki so bile v Jugoslaviji v znamenju tako imenovane stabilizacije in varčevanja predvsem pri porabi deviznih sredstev. V drugem desetletju 21. stoletja pa izvajajo varčevanje pod okriljem bančno-finančne recesijske krize, ki vodi v obsedenost zmanjšanja stroškov. Pri tem bi nekateri napravili iz televizije kar nekakšen podaljšek interneta, čeprav upamo, da jih bo pred dokončno katastrofo pri izvajanju tega eksperimenta vseeno kdo zaustavil. Izkušnje iz preteklosti naj bodo smerniki v sedanjosti, saj nam bo le ta lahko pripravila boljšo prihodnost. Predvsem pa ne smemo znižati že doseženih standardov. Nasprotno, moramo jih povišati in stremeti k boljšim, višjim. Prav zato so že leta 1984 razmišljali o tem, da bi morali pri pripravi večjih projektov vključiti v delo tudi druge strokovnjake, psihologe in jezikoslovce, ki lahko bistveno prispevajo k bogastvu podajanja dogodkov na zahtevnih prireditvah.¹⁷

S pomočjo olimpijskih izkušenj in analiz poročanja se je Radiotelevizija Ljubljana že poleti leta 1984 pripravila na največji in najzahtevnejši projekt v letu 1985, kot je za oddajo 625 za stik z gledalci povedal tehnolog Tone Bogataj.¹⁸ Polletne priprave na svetovno prvenstvo v smučarskih poletih so narekemale disciplinirano in natančno delo vseh, ki jim je bila zaupana ta odgovorna naloga. Čeprav so prenosi iz Planice sovpadali z drugimi programskimi dogodki (prenos večera koroških Slovencev v Cankarjevem domu), so se vsi zavedali, da morajo sliko in zvok s planiških tekmovanj prenesti v svet strokovno in profesionalno dovršeno. Zato so načrtovali uporabo dveh reportažnih avtomobilov in desetih kamer, ki so bile postavljene ob letalnici tako, da so lahko čim bolj verno in natančno posredovale prikaz poletov skupaj z analizo posameznih delov leta – odskoka, doskoka in leta. Poleg tega so morale kamere 'pričarati' tudi čim lepšo sliko okolice letalnice in celotne planiške doline od Rateč do Tamarja.

Štirinajst dni pred dogodkom so pripravili komentatorske kabine. Članom novinarskih in reporterskih ekip iz vsega sveta so omogočili optimalne delovne pogoje, kabine so bile opremljene z dvema monitorjema, računalniki Iskra Delta pa so bili pripravljene na sprotno objavlanje tekočih informacij. Pripravljene sta bili tudi ekipi, ki sta bili zadolženi za pripravlanje pogovorov z gosti, tekmovalci in drugimi udeleženci prvenstva v posebnem studiu. Ekipi sta pripravljali tudi posebno Planiško kroniko. Okrog 120 delavcev Radiotelevizije Ljubljana je bilo pripravljenih, da bo ob 50-letnici Planice in ob 25-letnici prvega evrovizijskega prenosa spet poneslo slavo Planice in naš ponos v svet. Prenose je lahko

¹⁷ Uredniški odbor je v zaključku poročila utemeljil tudi nujno zaposlovanje sveže delovne sile: »Ne glede na oceno opravljenega dela v Sarajevu uredniški svet meni, da je potrebno v najkrajšem času pripraviti skupen sestanek Programskega kolegija TV in Uredništva telesnokulturnih oddaj, na katerem bi temeljito ocenili razmere v uredništvu tako s kadrovskega kot tudi programskega vidika, saj ugotavljamo, da z doseženo kakovostno ravno ne moremo biti zadovoljni in da redakcija zahtevnim programskim nalogam ni kos. Pri tem je seveda potrebno pošteno in jasno spregovoriti o vzrokih za tako stanje in seveda, kako jih v najkrajšem času tudi opraviti, bodisi z večjim odpiranjem uredništev do zunanjih sodelavcev iz drugih sredstev informiranja in z ustrezno kadrovske okrepitvijo.«

Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla 1/48, Ocena spremljanja ZOI 84 programskega kolegija, str. 3. in 4.

¹⁸ Tvdok, 625 – oddaja za stik z gledalci, uredila Olga Rems, 3. 3. 1965, T: 40147.

ogrozilo samo še slabo vreme. Galci bi rekli, da se bojijo samo tega, da bi jim nebo padlo na glavo. In tiste dni je v Planici res obilno snežilo, kar pa ni pokvarilo uspešnega tekmovanja in prenosa tekem.¹⁹ Urednik TKU TV Ivo Milovanovič je v oceni dela, ki jo je napisal 21. 3. 1985, zapisal: »Moja in ocena uredništva je, da smo seveda s pomočjo kolegov iz tehnike /o njej bom pisal posebej kasneje/ opravili enega svojih najboljših izdelkov v zadnjem času. Najprej o realizaciji: tudi tokrat je do izraza prišla izredna profesionalnost režiserja Staneta Škodlarja, ki je z devetimi kamerami pokazal vse tisto, kar sodi k poletom, hkrati pa z domiselnimi počasnimi posnetki dodal še druge dimenzije te športne zvrsti. Škodlar je očitno našel skupen jezik z vsemi svojimi sodelavci /kamermani, MGS .../ in brez dvoma je izdelek rezultat skupnih naporov.«²⁰

Najvišjo oceno je urednik Ivo Milovanovič pripisal tudi programskemu delu, štirim reporterjem in strokovnemu sodelavcu: »Brez dvoma je bil sobotni prenos tak, kot si ga lahko samo še želimo. Marko Rožman /v kabini/, Tomaž Lajevic, Miha Žibrat in jaz (Ivo Milovanovič, op. a.) smo s svojimi vključevanji pripomogli, da je bila v prenosu vedno prisotna dobra, aktualna informacija ali pogovor. Težko dajem osebno mnenje o nedelji, vendar po redakcijski oceni tudi nedeljski prenos ni zaostajal za sobotnim, čeprav zasedba iz objektivnih razlogov ni bila takšna, kot smo jo načrtovali /jaz sem se moral ukvarjati z uredniškim delom pri prenosu/. Tudi v nedeljo je bilo veliko pestrih vključevanj in tudi ta dan smo bili pravočasno informirani o vsem, čeprav je Žibrat na sodniškem stolpu imel veliko težav, ker je bilo reportersko mesto dislocirano /in tudi ne na zaželenem prostoru ob vodji tekmovanja/.«²¹ Urednik je posebej pohvalil tudi strokovnega sodelavca Branka Dolharja, ki je z izrednim znanjem zelo

Ljubljana, dne 18. marca 1985

Tovariš Marko Rožman!

Zahvala in čestitke za dober prenos iz komentara iz Planice. Zredeli smo marsikaj novega in zanimivega, je posebej zaradi vas odličnega "sorastalca" Branka Dolharja. - Rad bi vas pa tudi opozoril na pomembnejšo stvarnost športnih vestí na TV. N. pr. v soboto 16. t. m. je v "Dnevniku" Tomaž Trček končal športne vestí z ugotovitvijo, da nasen Planice ni bilo drugega pomembnejšega športnega dogodka; ko pa sem takoj po tem preklepil na TV Zagreb, sem tam vedel, da rezultat tekme med Jugoslavijo in Romunijo, da je Žibojević ponovno igral v Linarcu in še nekaj drugih zanimivih podatkov športnih vestí. Na to vas opozorjam zato, ker tudi drugi, nekateri moji znanci, ugotavljajo, da je naša t. j. ljubljanska TV, večkrat nekoliko zamudni v športnih poročilih.

Lep pozdrav!

Branka Dolhar

Čestitke Marku Rožmanu.

¹⁹ V iztek, poln snega, so v času petkovega uradnega treninga priplesali celo Butalci, Mike Holland in Matti Nykänen pa sta v močnem snežnem metežu popravljala svetovne rekorde: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_75E2B6757CFC46EF882BEB49405F5BE. Slove-sne otvoritve prvenstva se je udeležil tudi tanzanijski predsednik Julius Nyerere: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_8A3732AFE55C4E9DBB9CC1A00FBCB178. Delavci RTV-Slovenija so imeli veliko dela s čiščenjem snega: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_46EE758DD707467D83DB3787EE1E3EF6, http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_C6BD39CFE0F84F96ACD786E6DE9A3851.

²⁰ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 1. Očitno je, da je ena izmed desetih napovedanih kamer izpadla iz plana.

²¹ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 1, 2.

popestril prenosa in dodal prepogosto očitano dimenzijo strokovnosti. Branko Dolhar je bil, tudi s pomočjo RTV-ja, prvi, ki je preizkusil letalnico, in na RTV-ju so se pohvalili, da takšnih sodelavcev v nekaterih radiotelevizijskih centrih ne morejo dobiti niti z vsemi milijoni, ki jih imajo. »Tudi petkov posnetek sodi med izdelke za najvišjo oceno in ob petkovem dnevu moram biti tudi samokritičen in priznati, da mi tudi zdaj ni jasno, kako sem lahko ta dan odpravil samo s posnetkom in ne z neposrednim prenosom. Mislim, da bi le-ta bil programsko opravičljiv.«²² Ivo Milovanovič je prvi del poročila o neposrednih prenosih zaključil z najvišjo oceno.

Z neposredno organizacijo sta se po dogovoru ukvarjala Stine Vardjan in Saš Hrovatin, ki sta imela natančno razmejene naloge.²³ Pri organizaciji dela z reporterji je bilo več težav. Še najmanjše težave so bile pri zagotavljanju prenočišč, več pa jih je bilo pri izvedbi brifinga, to je kratkega sestanka z navodili za reporterje. Največje težave pri brifingu so imeli z zagotavljanjem ustreznega prevoda. Urednik je na tem mestu obžaloval, da so izkušenega producenta Stineta Vardjana prelahko 'izpustili' iz uredništva. Vseeno so po koncu prenosov prejeli čestitke za organizacijo tudi od tujih reporterjev, saj med samimi prenosi ni bilo težav. S težavami so se morali spopasti samo nekateri tujci, ki kljub opozorilom o gostem prometu niso pravočasno odšli iz Kranjske Gore in so v soboto zamudili začetek prenosa. Urednik je pohvalil tudi vodjo projekta Toneta Bogataja in njegove najožje sodelavce: »Pri organizaciji moram vsaj nekaj stavkov zapisati o vodji projekta in njegovih najožjih sodelavcih. Tone Bogataj in kolegi so z velikimi napori po moji redakcijski oceni zelo dobro zasnovali projekt, ki so ga morali zaradi prenosa iz Cankarjevega doma precej okrniti. Kljub velikim tehničnim težavam smo vsi skupaj opravili vse zastavljene naloge /seveda je bilo nekaj manjših pripomb/ in zato velja Bogataju in njegovim najožjim sodelavcem vsa pohvala. Ob prihodu v Ljubljano sem slišal, da je bilo vodenje projekta »nedemokratično«, vendar osebno iz izkušenj menim, da je to edini možni način, da se projekt izpelje uspešno. Še enkrat smo vsi skupaj dokazali, da je sodelovanje z radijskimi kolegi nujno in potrebno in na koncu koncev tudi uspešno.«²⁴

V poročilu so bili pohvaljeni tudi člani tehničnega dela ekipe. Sodelovanje s tehničnim delom ekipe je bilo v tistem času po besedah urednika telesnokulturnega uredništva izredno dobro: »Že dalj časa ugotavljam, da je sodelovanje s tehničnim delom, ko gre za neposredne športne prenose, izredno dobro. Tudi tokrat sem prepričan, da je rezultat dela v odličnem sodelovanju, čeprav smo morali v pripravi projekt spremeniti. Kolegi iz tega dela ekipe so z velikimi napori in pogostokrat reševali sam projekt. Nisem strokovnjak, da bi posebej natančno opisoval težave in njihove rešitve, prepričan pa sem, da bomo morali pošteno spregovoriti o sodelovanju z Iskra Delto, ki nam je že v sami pripravi in izvedbi povzročala veliko težav. Na srečo to ni bilo vidno navzven, vsekakor pa je bistveno vplivalo na dodatne napore vseh, ki so po tehnični plati skrbeli za prenose.«²⁵

Delovna skupina v Ljubljani pod vodstvom Marjana Laha, ki je imela nalogo pripravljanja vseh informacij za TV-obzornike, JRT in evrovizijsko izmenjavo in pošiljanja prispevkov za Športno soboto in Športni pregled, je opravila še več dela, kot je bilo najprej načrtovano. Prevzeti so morali tudi celotno opremljanje

²² Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 2.

²³ »O Vardjanu lahko še enkrat napišem, da je med vsemi producenti, s katerimi sem doslej sodeloval, edini sposoben uspešno opraviti tudi najzahtevnejše projekte, kar ni dokazal samo v Sarajevu in prej pri športnih prenosih iz Slovenije, temveč še posebej zdaj ob Planici. Skrbel je za številno ekipo tehničnega dela in že dalj časa pred samimi prenosi sodeloval z Organizacijskim komitejem Planica. Tudi pri sami realizaciji prenosov prav po njegovi zasluzi ni bilo težav oziroma jih je sproti odpravljal.«

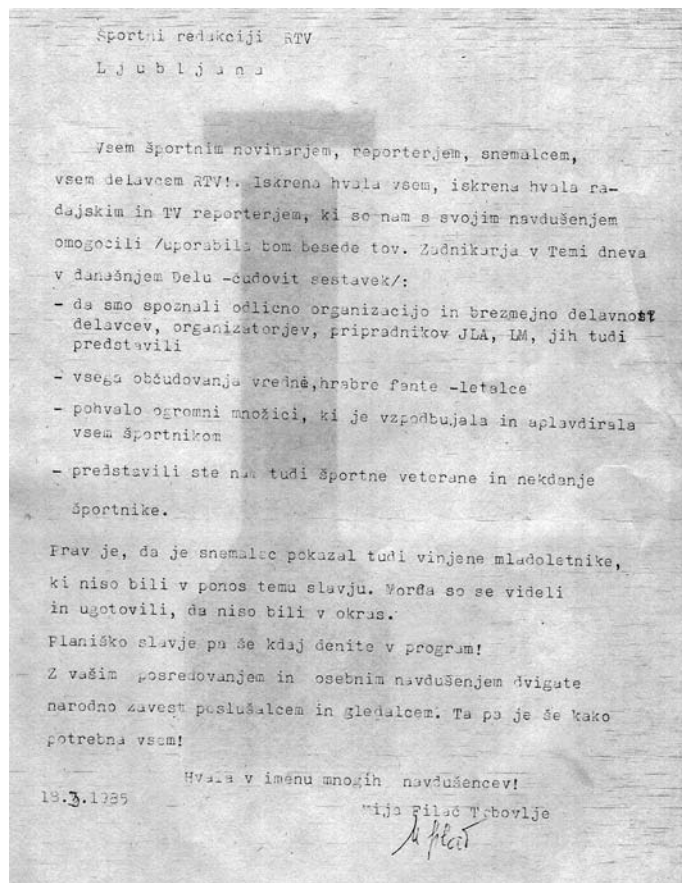
Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 2.

²⁴ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 2–3.

²⁵ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 3.

planiških prispevkov za Športno soboto in Športni pregled, saj je v Planici zmanjkalo časa za njihovo obdelavo.²⁶

V uredništvu in na uredniškem svetu PIP so že dva meseca pred tekmovanjem načrtovali tako imenovani program pred prireditvijo. S prispevki v *Zrnu*, dnevnoinformativnih oddajah, oddaji *Alpe – Jadran* in v dokumentarnem programu so ves čas opozarjali na veliko prireditev in tako počasi dvigali temperaturo pred začetkom prvenstva. Glavno breme so v tem obdobju nosili posamezniki iz posameznih uredništev in drugih služb, tudi službe za arhiviranje. Po splošnih ocenah so zares profesionalno opravili ta del naloge. Na RTV-ju so se zavedali, da bodo morali ob sami prireditvi vse te posameznike zlit v skupino. Zato so se več kot mesec pred prireditvijo odločili, da bodo oblikovali širšo skupino, ki bo ob dnevnoinformativnem programu pripravljala tudi posebne planiške kronike in na ta način predstavila gledalcem tudi zakulisje prireditve. V tej skupini so bili zbrani sodelavci iz drugih uredništev, ki so že delali na velikih projektih, poleg tega pa so izkazali zelo pozitiven odnos do športa. »Mislim, da je bila skupina uspešno izbrana, kar konec koncev dokazuje tudi njihovo delo. Prav tako smo bili uspešni pri izbiri ostalih sodelavcev pri tem delu naloge /organizatorka, ENG-skupine, realizator, montažerka, tajnica /.../ Če se malce poglobim v to delo, moram kritično napisati, da smo prvič uspeli pokazati in govoriti o vsem, kar se dogaja na tako veliki prireditvi. Nehote se vsiljuje primerjava s Sarajevom 1984 in lahko smo zadovoljni, da smo ob Planici 1985 pokazali več, predvsem pa novinarsko-reportersko obdelali skorajda vse, kar se je tam dogajalo. Čeprav brez posebnih dokazov, sem prepričan, da so nam gledalci zelo hvaležni. Aleks Štakul, Boris Bergant, Jože Jagodnik, Franjo Mavrič, Branko Maksimovič, Drago Bulc in reporterska skupina so vse delo opravili kot skupina, ki že dalj časa dela skupaj in s pomočjo članov ENG-ekip, Nike Lah, Darje Turnšek, Bogdana Treerja, Tatjane Kardelj in Vanje Valiča dodali novo dimenzijo TV-spremljanja velike prireditve.«²⁷

Čestitke iz Trbovelj (tudi snemalcu, ki je pokazal vinjene mladoletnike, ki niso bili v ponos prireditvi).

²⁶ Tudi pri prenosih ni bilo nobenih težav, urednik pa se je zahvalil za uspešno sodelovanje vsem, ki so koordinirali delo pri prenosih, posebej v nedeljo /Gruden, Stojkovič, PGM/. Prav tako se je za pomoč zahvalil tudi drugim kolegom, ki so delali v Ljubljani in omogočili vsem, da so tudi ta del naloge uspešno opravili /Vindiš, Vodnik, Ivanušič, Terček, Pengov in mlajši sodelavci/.

²⁷ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 4, 5. Ob zlatem planiškem jubileju in srebrnem jubileju slovenske televizije v Planici se je kot TV-snemalec od doline pod Poncami poslovil Franjo Meglič, ki je z osrednjo kamero sodeloval pri pre-

Na tem mestu lahko opazimo, da so se po končanih olimpijskih igrah v Sarajevu in temeljiti analizi dela na daleč največji prireditvi, ki se je odvijala na področju bivše Jugoslavije (z olimpijskimi igrami se po obsegu, ne pa tudi po odmevu v svetovni javnosti, lahko primerjajo samo še sredozemske igre leta 1979 v Splitu), zgodile velike spremembe v načinu dela, ta način pa se je razvijal in nadgrajeval do današnjih dni. V uredništvu so vsak večer, pozno v noč, analizirali preteklo delo in načrtovali novo. To se je izkazalo kot edina oblika uspešnega dela. Že po sprotnih analizah so ugotovili, da sta bili najboljši planiški kroniki na sporedu v petek in soboto, nekoliko slabši pa v četrtek in deloma tudi v nedeljo. Pri prispevkih v prvem televizijskem dnevniku je bila kakovost konstantna. Kot urednik *Kronik* sta se izmenjavala Branko Maksimovič in Boris Bergant. Oba sta s svojo novinarsko veščino in izkušnjami prispevala k temu, da so bile *Kronike* ob skupnem načrtovanju takšne, kot so bile – zelo dobre. Tudi o organizacijskem in izvedbenem delu so se v poročilu izrazili s pohvalami: »*Kardeljeva je že precej časa prej opravila vso pripravo, prav tako kolegi iz Maribora, in vse to je omogočilo, da je ožja realizacijska skupina na čelu z Lahovo, Turnškovo in predvsem Valičem, svoje delo opravila zelo dobro. Težav zares ni manjkalo, vendar bi morali kolegi, ki so večji strokovnjaki, k temu dodati svoje mnenje. Tudi ob analizi dela naloge moram zapisati veliko pripravljenost kolegov iz tehnike, ki so nam pomagali, da smo dobesedno v zadnjem trenutku vse programske načrte uspešno uresničili.*«²⁸

Sklep

Tekmovanje je po športni plati izredno dobro uspelo. Slovenski letalci so izjemno daleč poleteli že med sredinim preizkusom spremenjene in povečane velikanke. Prireditelji niso skrivali želja, da bi vrnili svetovni rekord v Planico. Prvo priložnost je na uradnem treningu izkoristil Američan Mike Holland, ki je poletel 186 metrov daleč. Oberstdorf in Matti Nykänen sta izgubila svetovni rekord, toda Finec je bil pripravljen na odgovor.²⁹ Najprej je za en meter preletel Hollanda, nato pa zajadral do dolžine 191 metrov, ki se je pozneje pojavila kot nov mejnik kontroverznega tekmovalnega pravila.³⁰ Matti Nykänen je premočno zmagal v skupnem seštevku, izkazali pa so se tudi naši tekmovalci. Miran Tepeš je osvojil končno 6. mesto, Primož Ulaga 11., Matjaž Žagar 13. mesto, Matjaž Debelak pa je kot predletelec pomaknil mejo državnega rekorda na 185 metrov.³¹

Morda nam bo kdo očital preveč pohval in prepogosto uporabo izrazov, kot so: zelo dobro, uspešno in tako naprej. Ponovili smo besede urednika tedanjega Uredništva telesnokulturnih oddaj (danes Športni program TV Slovenija), saj se je tudi on sam pred tremi desetletji v svoji oceni opravičeval zaradi uporabe enakih izrazov. Zanimive so tudi besede, ki jih je urednik Ivo Milovanovič zapisal v zaključku ocene: da je prepričan v vse, kar je zapisal. Zato bomo to trditev po-

---

nosih od leta 1960. Kamera na stolpu spremlja let od odskočne mize do doskoka. Delo na tem mestu zahteva kar največjo koncentracijo, saj letalec leti z mize s hitrostjo 100–110 km/h. Kamerman letalca pred tem ne vidi, ampak prejme le opozorilo iz režije, da bo čez tri sekunde na mizi. Ko letalec prileti v kader, se kamerman s kamero zasuka z njim in ga spremlja v bližnjem posnetku do doskoka, kjer ga prevzame druga kamera. Vsak trenutek nezbranosti kamermana lahko pomeni katastrofo za prenos. Delo kamermana in kamermanov je najhujše v slabih vremenskih pogojih, kot so megla, dež, sneženje in močan veter.

²⁸ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 5.

²⁹ Za povezavo do portala EUscreen glej opombo št. 19.

³⁰ Posledica nesmiselnega pravila je bila tudi razvrstitev na svetovnem prvenstvu leta 1994. Norvežan Espen Bredesen je nato v duhu fair playa predal srebrno kolajno Italijanu Robertu Ceconu, ki je bil zaradi pravila FIS prikrajšan za osem metrov: http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_F4D6077EAFE4777A43C06A1DC314828.

³¹ Planica, str. 128–131. http://euscreen.eu/item.html?id=EUS_6EF05867C745406E9103A7449C3A69ED.

novili tudi v našem prispevku. V poročilu je Ivo Milovanovič še dodal, da je vse postopke z Evrovizijo in ameriško družbo ABC vodil Beno Hvala, da so prireditelji na čelu z bratoma Gorišek in Nikom Belopavlovičem veliko pomagali Radioteleviziji Ljubljana, da prirediteljem, gledalcem, tekmovalcem in televiziji niso bile naklonjene vremenske razmere in da je RTV-Ljubljana imela težave s spoštovanjem evrovizijskih pravil za oglaševanje. Dodatno so v Planici posneli tudi pogovor s skakalnim asom Helmutom Recknaglom za oddajo *Beseda da besedo* (Evgen Bergant, režija Beno Hvala). Pomembno je tudi, da so se vsi razen Franja Mavriča, ki si je pri delu poškodoval nogo, zdravi vrnil v Ljubljano.³² Pred koncem je še dodal, da pohval in čestitk ne manjka in da so lahko radijci in televizijci ponosni na svoje delo. Ob tej priložnosti se je tudi zahvalil vsem, ki so kakorkoli pripomogli, da je tudi *RTV Planica 1985* uspela: »Veseli me, to moram še enkrat napisati, moštvena prizadevnost, kar je še en dokaz, da tudi na naši TV ne manjka delavcev, ki se lahko uspešno lotijo dobesedno skorajda vsake naloge.«³³

VIRI IN LITERATURA

VIRI

- ⊗ Oddelek za arhiviranje in dokumentacijo TV-Slovenija, fond Vodstvo TV, škatla I/48.
- ⊗ Oddelek za arhiviranje in dokumentacijo TV-Slovenija, T: 40147, 625 – oddaja za stik z gledalci, 3. 3. 1965, uredila Olga Rems.

LITERATURA

Guček, Svetozar (in drugi): *Planica: 1934–1999*. Ljubljana: Društvo Proplanica, 1999.

Lavrenčič, Aleksander: Programsko-organizacijski-tehnični-izvedbeni delovni načrt »Planica 72« za realizacijo radijskih in televizijskih prenosov prvega svetovnega prvenstva v smučarskih poletih. V: *Arhivi 38* (2015), št. 2, str. 299–324.

INTERNETNI VIRI

EUScreen, Europe od screen: Discover a century of history, memories and culture. <http://www.euscreen.eu>.

SUMMARY

DISCUSSION ON THE SPORTS PROGRAMME ON TV LJUBLJANA IN 1984 AND 1985

Sports enthusiasts were eagerly awaiting the Ski Flying World Championship in Planica in 1985. The editorial office of the physical cultural shows at TV Ljubljana adopted programme baselines to implement four primary objectives:

³² Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 5.

³³ Tvdok, fond Vodstvo TV, škatla I/48, Ocena dela pri projektu Planica 1985, str. 5.

to raise the quality of live broadcasts and news coverages, provide viewers of daily news shows with rich variety of information, strengthen the editorial office staff, and promote mass physical cultural activity. The additional human resources assistance would be of great help to RTV Ljubljana employees in assisting with the live broadcasting and coverage of Winter Olympic Games in Sarajevo 1984. The team which participated in Olympic Games had invested a considerable effort in the preparation for the great competition and did a good job. Before Olympic Games, they had been gradually elevating the pre-olympic atmosphere by providing documentaries, such as the series titled 'Naši olimpijci', and by preparing contributions for daily news shows and educational shows. Nevertheless, the editorial board was critical toward individual errors in broadcasting and reporting in daily news shows. Journalists were criticized for predominance of photographic and statistical data and their lack of journalistic spirit in empathizing with the happenings and describing everything that cannot be conveyed by the television. Following the conclusion of the Olympic Games, they learned of their slight understatement of the full plan for covering the Olympic Games, since they had failed to draw up a detailed plan focusing on live broadcast from the individual contest sites. In their report, they expressed severe criticism of the plan for they were aware of the forthcoming similar sporting events which would demand more thorough preparations. With the help of Olympic Games broadcasting experiences and reporting analysis, RTV Slovenia was preparing for the biggest and most challenging project of 1985 – the Ski Flying World Championship. They were aware that they were required to deliver perfect and technically advanced picture and sound transmission of the competition in Planica. Moreover, the surroundings of the ski-flying hill and the whole Planica valley from Rateče to Tamar needed to be presented in the best possible light. As early as two months before the sporting event, individual contributions and documentary shows had served as a means of fueling the excitement of ski-flying enthusiasts, going as far as forming a special team which took the viewers behind-the-scenes of the event. Every day, the editorial office had been working late into the night to analyze their past work and plan new course of action which had proved to be the only effective work method. The competition was a success both from competitive and broadcasting perspective. Radio and television station personnel received several commendations and congratulations for their successful work. Their editor who thought they should take pride in their work, also agreed.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 391-055.1(497.4Bloke)"18"

Prejeto: 13. 10. 2015

**Na poti do moške praznje in delovne noše na Blokah
v prvi polovici 19. stoletja
ali
Kako bi bil lahko oblečen Martin Krpan z Vrha
pri Sveti Trojici**

MARIJA MAKAROVIČ

Upokojena dr. etnologije z etnografijo
Adamičeva 15, SI-1000 Ljubljana

BOŽIDAR STRMAN – MIŠO

Ak. slikar, Gradiško 1, SI-1385 Nova vas

Izvleček

Podobno kot za večji del slovenskega etničnega ozemlja velja tudi za Bloke, da se iz prve polovice 19. stoletja niti v muzejskih zbirkah niti pri zasebnikih niso ohranila praznja in delovna moška in tudi ne ženska oblačila, kaj šele kompletna noša iz kmečkega okolja. Zato je bilo v rekonstrukcijske namene potrebno upoštevati dragoceno gradivo, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Prav tako bi bilo potrebno preučiti posplošene opise moške noše notranjskih gospostev Snežnik, Planina in Postojna iz leta 1838 in pregledati nadvse dragocene popise moških oblačil v zapuščinah pokojnih gospodarjev z večjih in manjših bloških kmetij. Za podrobnejšo slikarsko predstavitev posameznih moških praznjih in delovnih oblačil in oblačilnih dodatkov ter rekonstrukcijskih slik praznje ter delovno oblečenega Bločana alias Levstikovega Martina Krpana v izvedbi ak. slikarja Božidarja Strmana - Miša pa je poleg pičlega slikovnega gradiva z ožjega Notranjskega kazalo pritegniti tudi izbrano oblačilno in slikovno gradivo z ostalega alpskega oblačilnega območja.

Abstract

ON THE WAY TO MEN'S FESTIVE FOLK COSTUME AND WORK CLOTHING
IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY
OR
WHAT WOULD MARTIN KRPAN FROM HILLTOP BY THE HOLY TRINITY
WEAR

As is the case for the greater part of Slovene ethnological region, it is also true for Bloke, no museum collection nor private collectors preserved either men's or women's clothing, let alone the complete folk costume from a rural area. Therefore, the valuable material held by the Archive of the Republic of Slovenia should be consulted for the purposes of reconstructing the costumes. We should also examine the generalised descriptions of men's folk

Ključne besede:

moška noša,
opisi oblačil,
Bloke,
Martin Krpan,
primerjalni viri,
rekonstrukcijske
risbe in slike

Key-words:

men's folk
costume,
clothing
descriptions,
Bloke,
Martin Krpan,
comparative
sources,
reconstruction
drawing and
paintings

costumes of nobilities of Snežnik, Planina, and Postojna of Inner Carniola from the year 1838 and incredibly valuable men's clothing inventory in late lords' legacies from larger and smaller farms in Bloke. To provide a better and more detailed presentation of individual men's folk costumes and work clothing we should consider the reconstruction paintings created by an academy painter Božidar Strman - Mišo which depict Martin Krpan dressed in festive folk costume and work clothes. However, as this pictorial material is barely sufficient, the selected clothing and image material from the broader Alpine clothing area should also be examined.

MARIJA MAKAROVIČ

Za uvod

Če parafraziram latinski pregovor »*Habent sua fata libelli*«¹, velja, da ni majo samo knjige svoje usode, marveč tudi bolj ali manj obširne raziskave.

Začelo se je takole: V prvi polovici januarja 2015 mi je telefonirala vodja *Sklada za kulturne dejavnosti v Cerknici*, gospa Jožica Mlinar, ter mi povedala, da sodelavci internetnega portala *StareSlike* praznujejo petletnico svojega delovanja. Gospod Miloš Toni, idejni oče in urednik portala *StareSlike*, me je povabil na njihovo praznično druženje, ki je bilo 23. januarja.

Vabila sem bila vesela in sem ustregla tudi nakazani želji gospoda Miloša Tonija, da bi udeležencem govorila o tem, kako se lotim raziskovanja oz. pisanja te ali one knjige: morda kar na primeru knjige *Babno Polje in njegovi ljudje v metežu druge svetovne vojne*.

Po razgovoru v delovnem delu druženja, ki ga je vodil gospod Toni, je sledilo nekaj zanimivih vprašanj. Med drugim sta se oglasila tudi gospod France Hiti in gospod Jože Obreza z Blok z željo, da bi na simpoziju o Martinu Krpanu sodelovala s prispevkom o bloški noši. Ko je gospod Hiti na moje vprašanje, kdaj bo simpozij, odgovoril, da že »*marca letos*«, se dobro spominjam, da sem rekla: »*O, Marija, to pa je prekratek rok, žal!*«

Potem sem na vožnji proti Ljubljani z naraščajočim zanimanjem prisluhnila gospe Jožici Mlinar, ko je zavzeto govorila o nadvse prizadevnem delovanju *Društva prijateljev Martin Krpan Bloke*. Med drugim tudi, kako so se trudili dokazati *Krpanovo domovinsko pravico na Blokah v času in prostoru*. Že med pripovedovanjem gospe Mlinarjeve sem sklenila: »*Če je temu tako, bom kot etnologinja, ki se med drugim ukvarja tudi z oblačilno kulturo v kmečkem okolju, v tej smeri podprla ustvarjalni lokalni patriotizem Bločanov.*« Rekla pa nisem nič. Tako kot minister Gregor v Levstikovi povesti o Martinu Krpanu z Vrha pri Sveti Trojici.

Ko sem prišla domov, sem takoj vzela s knjižne police Levstikovo povest Martin Krpan in si med branjem tudi pozorno ogledala ilustracije Toneta Kralja.

Že med branjem spevnega ruskega prevoda Levstikovega Martina Krpana in vrednotenjem slikovitih, z razumljivo umetniško svobodo naslikanih ilustracij Toneta Kralja, sem se odločila, da bom skušala po ustreznih pisnih in slikovnih virih podrobneje ugotoviti, kakšna je bila praznja in delovna obleka Bločanov v času mitičnega, in da ne bo zamere, po mnenju članov *Društva prijateljev Martin Krpan Bloke*, tudi resničnega junaka Martina Krpana z Vrha pri Sveti Trojici.

Naslednji dan sem svojo odločitev sporočila tudi gospe Mlinarjevi, ki je predlagala, da bi akademski slikar Božidar Strman - Mišo na podlagi podrobnej-

Pražnje oblečeni Martin Krpan na Dunaju (slika T. Kralja v: Levstik, Martin Krpan, str. 18)

Delovno oblečeni Martin Krpan na Dunaju (slika T. Kralja v: Levstik, Martin Krpan, str. 23)

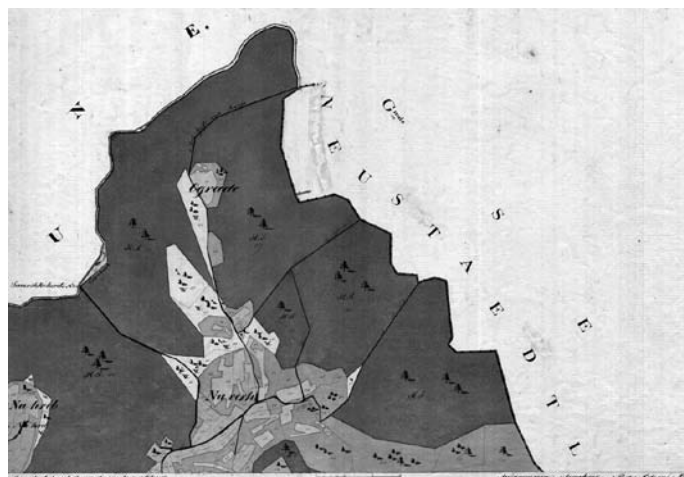
¹ Knjige imajo svojo usodo, op. a.

še raziskave upodobil praznje in delovno oblečnega Bločana oziroma Blokam pripisanega Martina Krpana.

Preden sem se lotila raziskave, sem obvezno morala prebrati temeljne razprave o znameniti Levstikovi povesti izpod peresa slovenskih literarnih zgodovinarjev. V njihovih, z Martinom Krpanom povezanih razpravah, sicer nisem pričakovala kakršnihkoli podatkov, ki bi jih lahko uporabila za ugotavljanje oblačilne podobe Bločanov oz. za slikarsko rekonstruiranje Krpanove praznje in delovne obleke. Predpostavka enega od avtorjev pa mi je, vsaj posredno, pomagala pri končnem odločanju glede časovne in ne nazadnje tudi prostorske opredelitve moje raziskave.

Boris Paternu je namreč med drugim napisal, da je Levstikovo delo Martin Krpan »/.../ prvo pomembnejše delo slovenske proze, ki povzroča zelo različne razlage. Ob njej si nenehoma konkurirajo 'zgodovinsko' in 'nezgodovinsko' branje ali pa obe recepciji sovpadata«. In dalje, da so razlogi takšne večpomenskosti »/.../ v temeljni strukturi dela, ki združuje mitično in literarno pripoved v funkcionalno povezan organizem. Ob tej dvojnosti ima bralec možnost, da se enači z mitično domišljijo arhaične ljudske pripovedi ali pa preko simbolnih analogij zaznava pisateljevo aktualistično idejo.«² Paternu je tudi ugotovil, da »/.../ mitična zasnova Levstikove proze ni opazna samo v njenem glavnem junaku in dogajanju, ampak še v celi vrsti drugih sestavin. Posamezni elementi zgodovinske stvarnosti sicer obstajajo, vendar so take vrste, da pokrivajo zelo velika obdobja in prehajajo iz zgodovinske v epsko označenost. Prepoved tovorjenja oz. uvažanja angleške soli bi na primer mogla kazati na Napoleonove čase, ko je bila razglašena trgovinska celinska zapora, prosta trgovina s soljo pa v Avstriji uvedena šele leta 1819. Vendar je bilo ljudsko izročilo o tihotapljenju soli, še posebej na Notranjskem, mnogo starejše in je segalo nazaj v srednji vek, odkar sta pri trgovanju z jadransko soljo konkurirali Benečija in Avstrija in je slednja prepovedala uvažanje soli iz beneškega Kopra. Tako tudi Krpanova tihotapska zgodba potrjuje staro spoznanje mitologov, da mit ne vsebuje nobene 'resnične zgodovine', pač pa 'zgodovinsko resničnost', kot je že konec 18. stoletja trdil eden prvih dialektikov na tem področju, Karl Moritz.«³

Tudi na podlagi povedanega sem se kot raziskovalka oblačilne kulture prebivalstva v kmečkem okolju dokončno todločila, da bom

Podrobnost s franciscejske katastrske mape za k. o. Hiteno: ime zemljiške parcele Na vrh/Na vrhu, leta 1823 (SI AS 176, k. o. Hiteno št. 48)

² Paternu: *Levstikov Martin Krpan*, str. 233.

³ Paternu: *Levstikov Martin Krpan*, str. 237.

Podrobnost s franciscejske katastrske mape za k. o. Hiteno: ime zemljiške parcele *Sa swetim vercham/Za svetim vrhom*, leta 1823 (SI AS 176, k. o. Hiteno št. 48)

skušala predstaviti pražnjo in delovno obleko Bločanov v prvi polovici 19. stoletja in tudi, da je legendarni silak Martin Krpan, naj je lik »resnične zgodovine« ali lik »zgodovinske resničnosti«,⁴ ki je ali ni živel v 'koči' na Vrhu pri Sveti Trojici, lahko bil oblečen tako, kot je bila navada v prvi polovici 19. stoletja na tako imenovanem alpskem oblačilnem območju, kamor so spadale tudi Bloke. In kamor je, kot je bilo že povedano, po prizadevnih ugotovitvah članov *Društva prijateljev Martin Krpan Bloke*, spadal tudi Martin Krpan z Vrha pri Sveti Trojici.

Iz spoštovanja do njihovih prizadevanj naj uvodoma postrežem z bolj ali manj znano informacijo o ledinskem in krajevnem imenu *Vrh* in morda s kakšnim dodatnim podatkom o tem, da je ledinsko ime *Verh/Vrh* na več mestih napisano v franciscejski katastrski mapi iz leta 1823 in tudi v spremnem protokolu k. o. Hiteno, kamor je poleg Polšeč spadal tudi Zavrh.

Ledinsko ime *Vrh* je kot *Na werh/Na vrhu* navedeno tudi v protokolu zemljiških parcel.⁵ V opisu mej k. o. Hiteno je navedena tudi pridevniška raba besede *Vrh* kot »*sa verskij Korita*«.⁶

Če je Levstik z navajanjem zemljepisno ne povsem točno opredeljenega Krpanovega domovanja povzročil Bločanom kar nekaj nevšečnosti, pa mu glede Krpanovega oblačilnega videza tega ne kaže očitati.

Levstikove omembe Krpanovih oblačil in oblačilnih dodatkov

Omembe oblačil in oblačilnih dodatkov, s katerimi je Levstik opremil svojega literarnega silaka, so sicer pičle, a vseeno poučne. Tako že na začetku povevsti izvemo, da se je Krpan na željo cesarjevega sla, preden se je z njim odpeljal na Dunaj, preoblekel v pražnjo obleko, prav tako tudi izvemo, da se je preobul.

»Sel pa /.../ reče: *«Le kobilico deni berž v hlev, pa se urno pražnje obleči, pojdeva na Dunaj k cesarju.»*⁷

*Krpan gre v kočo ter se pražnje obleče, da bi ga sram ne bilo pred cesarjem. Ko se preobuje, ven priteče /.../.*⁸

Glede na zahtevo cesarjevega sla, naj se Krpan preobleče v pražnjo obleko, lahko sklepamo, da je bil pred tem vsakdanje, delovno opravljen in obut.

Ko sta si Martin Krpan in Brdavs že stala nasproti na bojnem travniku, se poučimo, da je bil Martin že malce staromodno opravljen. Pokrit je bil s širokokrajnim klobukom, oblečen pa v debelo suktnjo iz grobega sukna. »*Martina je bilo čudno gledati /.../ na glavi je pa nosil star klobuk širokih krajev, na sebi pa debelo suktnjo iz domače volne /.../.*«⁹

Klobuk, ki je veljal za obvezno moško delovno in pražnje pokrivalo, je omenjen tudi v drugih zvezah, češ: »*Naj bom ves malopridnež, kolikor me je pod klobukom /.../*«¹⁰ in »*Še skorajda bi ne bil klobuka stisnil pod pazho.*«¹¹

Od dodatkov so dvakrat omenjene hlačne naramnice. Tako jih v enem primeru omenja kar sam Krpan v slikoviti prisposodbi: »*Raje bi bil imel, da bi se mi*

⁴ Dr. Zmago Šmitek v delu *Mitološko izročilo Slovencev*. Ljubljana, 2004, ob opredeljevanju slovenske ljudske pesmi o Pegamu in Lambergarju, glede Martina Krpana navaja le, da je »srečanje domačega junaka in tujega velikana na bojnem polju leta 1858 literarno upodobil Fran Levstik v povesti *Martin Krpan*«. Prav tako navaja, da je zanimivo, »da je Martinovo orožje, dvojna sekira, tudi znamenje slovanskega boga gromovnika« (str. 165).

⁵ SI AS 176, k. o. Hiteno št. 48, Protokol zemljiških parcel k. o. Hiteno, leta 1823.

⁶ Prim. SI AS 176, *Franciscejski kataster*, k. o. Hiteno, št. 48. Novo mesto, 21. aprila 1824, ime zemljiške parcele »*sa verskij Korita/za vrška Korita*« v opisu mej k.o. Hiteno leta 1824.

⁷ Levstik, *Martin Kerpan z Verha*, str. 4.

⁸ Levstik, *Martin Kerpan z Verha*, str. 5.

⁹ Levstik: *Martin Kerpan z Verha*, str. 25, 26.

¹⁰ Levstik: *Martin Kerpan z Verha*, str. 30.

¹¹ Levstik: *Martin Kerpan z Verha*, str. 37.

bile utergale v cerkvi naramnici obe kmalo, takrat ko bi ravno bil sveče prižigal /.../.«¹²

V drugem primeru je Levstik pri opisu «kmetove obleke» poleg že omenjene suknje (iz debelega domačega sukna) poudaril, da kmet ni imel hlačnih naramnic, češ: »Hlapec pride in vpraša kmeta v širocem klobuku /.../, v debeli suknji in v hlačah brez opert, kakor je bila takrat navada imeti.«¹³

Po oblačilih, ki jih je Levstik pripisal Krpanu, se da sklepati, da je nosil podobna oblačila kot na ostalem alpskem oblačilnem območju.¹⁴ In če naj bi bil Krpan, po ugotovitvah nekaterih članov *Društva prijateljev Martin Krpan*, doma na Blokah, potem je bil oblečen podobno kot ostali vaščani na Blokah oz. na ožjem Notranjskem. Zato naj nadaljujem v tej smeri.

Opisi moške noše na Notranjskem iz leta 1838

V doslej znanih pisnih in slikovnih virih pogrešamo opise moške noše na Blokah v prvi polovici 19. stoletja. Zato sem – hočeš nočeš – najprej upoštevala posplošene opise za Notranjsko. Med njimi opise iz leta 1838, ki so veljali za tako imenovane okraje Okrajnega gospostva Planina, Postojna in tudi Snežnik. Okrajno gospostvo Snežnik pa je hkrati z nekaterimi drugimi notranjskimi predeli obsegalo tudi Bloke.¹⁵

V opisu moške noše leta 1838 v okraju Okrajnega gospostva Snežnik preberemo, da »/.../ v okraju ni nikakršne posebne ljudske noše, kajti prebivalci so že zdavnaj zamenjali svojo posebno dolgo suknjo s kratkim modernim suknjičem, pa tudi sicer se oblačijo moderno, kakor v okolici Ljubljane. Moški skoraj vseskozi nosijo črne usnjene, kratke in nekateri tudi bele, volnene, kratke hlače, visoke kmečke škornje, klobuk z visokim oglavjem in širokimi kraji.«¹⁶ Iz opisa sledi, da so bili moški na območju snežniškega gospostva oblečeni po alpski oblačilni šegi. Povedano je potrjeno tudi v opisih moške noše v okraju Okrajnega gospostva Planina in Okrajnega gospostva Postojna, ki so strnjeno povzeti v naslednji razpredelnici:¹⁷

Okrajno gospostvo	Planina	Postojna	Snežnik
Srajca	Belo, grobo domače platno	Ni podatka	Ni podatka
Hlače	Kratke, kozlovo usnje; raš(evina); črno platno	Kratke, usnjene, črne. suknene, rjave ali sive; ob kolenih zapete s svetlimi gumbi ali zaponami; z ali brez naramnic	Kratke, usnjene, črne; kratke, bele, volnene
Telovnik	(Lajb), kambrik, rdeče sukno, manchester	Sukno ali rožast cajg, vrsta svetlih kovinskih gumbov	Ni podatka
Suknjič	Kamizola, temno modro sukno	Suknen, kratek, moder, siv ali temno rjav, z dvema vrstama gumbov	Kratek, moderni
Suknja	Ni podatka	Dolga, grobo sukno, rjava	Dolga (opuščena pred letom 1838)
Škornji	Visoki, usnjeni	Dolgi do kolen	Visoki, kmečki
Nogavice	Ni podatka	Ni podatka	Ni podatka

¹² Levstik: *Martin Kerpan z Verha*, str. 27.

¹³ Levstik: *Martin Kerpan z Verha*, str. 37.

¹⁴ Območje je vključevalo Gorenjsko, Koroško, Notranjsko, Dolenjsko nekako do Kostanjevice, Primorsko (razen Istre) in nekatere vasi okoli Trsta ter Štajersko, razen vzhodnega dela.

¹⁵ SI AS 16, *Deželno predsedstvo za Kranjsko*, Opis moške noše v okraju Okrajnega gospostva Snežnik iz leta 1838.

¹⁶ Baš: *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem*, str. 111.

¹⁷ Podatki so strnjeno povzeti po Baš: *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem*, str. 110, 111.

Okrajno gospostvo	Planina	Postojna	Snežnik
Pokrivalo	Klobuk, polsten, visoko oglavje, srednji kraji	Klobuk, polsten, visoko oglavje, ozki kraji	Klobuk, visoko oglavje, široki kraji
Ruta, ovratna	Kambrik		

Primerjava podatkov o moških oblačilih in dodatkih v navedenih okrajih kaže, da so bili moški podobno oblečeni, vendar z nekaterimi razlikami v blagu, iz katerega so bile narejene do pod kolen segajoče hlače, ali barvah blaga, iz katerega so bili krojeni telovniki. Posamezna oblačila so hkrati s pokrivali in z obuvalom potrjena tudi v oblačilnih zapuščinah Bločanov.

Oblačilne zapuščine Bločanov iz srede 19. stoletja

Ob posplošenih opisih moške noše na Notranjskem iz leta 1838 so na voljo sicer maloštevilni, zato pa tem bolj dragoceni zapuščinski popisi oblačilnih kosov, ki so jih zapustili pokojni posestniki večjih in manjših kmetij na Blokah, hranijo pa jih v Arhivu Republike Slovenije.¹⁸ V zapuščinskem popisu z 18. junija 1852 je med drugim navedeno, da je Johan Korošec, mlinar in posestnik z Bočkovega, poleg različnih hišnih in drugih predmetov zapustil tudi naslednje oblačilne kose:

»1 suknjič (obdan) s kožuhovino iz francosko modrega sukna, 1 kožuh (star), 1 kožuh (nov), 1 plašč iz francosko modrega sukna, 1 telovnik iz volnenega žameta, 1 hlače iz boks¹⁹ usnja, 1 klobuk iz klobučevine.«²⁰

Oblačilna zapuščina pokojnega Antona Zakrajška iz Mramorovega pri Strmci (danes Mramorovo pri Lužarjih) z dne 13. junija 1853, je bila veliko bolj skromna. Zapustil je le: »1 star kožuh in 1 par ponošenih hlač iz boks usnja.«²¹

V oblačilni zapuščini pokojnega posestnika Jakoba Zakrajška, po domače Milavca iz Hitenega 4, ki je umrl 3. avgusta 1854, so navedeni naslednji kosi:

»1 star kožuh, 1 ponošen plašč iz francosko modrega sukna, 1 hlače iz boks usnja, 1 suknjič iz francosko modrega sukna, 1 suknjič iz volnenega blaga, 1 ponošen suknjič iz volnenega blaga, 1 star klobuk iz klobučevine, 1 telovnik.«²²

Preužitkar Jurij Krašovec iz Studenega (na Blokah) 17, ki je umrl 3. oktobra 1854, je zapustil:

»1 stare hlače iz usnja, 1 suknjič iz kožuhovine, 1 suknjič iz sukna, 3 črne klobuke, 1 črn slamnik, 1 kapo iz kožuhovine.«²³

Za primerjavo navajam štiri moške zapuščine iz drugih notranjskih vasi.

V skromni oblačilni zapuščini kajžarja Tomaža Kočevarja, ki je umrl 21. novembra 1851 v Sv. Ani pri Podložu, preberemo, da je zapustil »/.../ 1 star klobuk iz klobučevine, 1 star kožuh, 1 star suknen plašč in 1 hlače iz ovčje volne.«²⁴

V prav tako pičli zapuščini kajžarja Janeza Pirmana, ki je umrl na Čohovem 3. avgusta 1851, je vpisan »/.../ 1 črn slamnik, 1 par starih škornjev, 1 suknjič, 1 nov telovnik, 1 star telovnik in 1 srajca iz bombažnega blaga.«²⁵

¹⁸ Na tem mestu naj sprejmejo mojo zahvalo mladi sodelavci Arhiva Republike Slovenije, ki so mi v arhivski čitalnici okoli tri tedne posredovali ustrezno gradivo z ožje Notranjske: Pavel Žakelj Bevc, Vanja Pfajfar, David Knez in Anja Paulič. Zahvala velja tudi bivši direktorici Arhiva dr. Emi Umek, ker me je poleg Vanje Pfajfar opozorila na nekatere dodatne arhivske spise.

¹⁹ Boks, usnje iz goveje kože.

²⁰ SI AS 325, Okrajno sodišče Lož, D 1852.

²¹ SI AS 325, Okrajno sodišče Lož, 608.

²² SI AS 325, Okrajno sodišče Lož, D 1854.

²³ SI AS 325, Okrajno sodišče Lož, D 1854.

²⁴ SI AS 325, Okrajno sodišče Lož, D 1851.

²⁵ SI AS 325, Okrajno sodišče Lož, D 1851.

V zapuščini z Otoka, kjer je 3. maja 1852 umrl Andrej Mulc, posestnik četrtr kmetije, je navedeno, da je zapustil »/.../ 1 črn klobuk iz klobučevine, 1 raztrgan suknjič in 1 rdeč suknen telovnik«. ²⁶

V sicer obsežnejšem zapuščinskem popisu celotnega imetja ob smrti Jerneja Žnideršiča, posestnika polovične kmetije na tako imenovanih Obločicah (danes Bločicah) z dne 13. junija 1854, je vpisan samo »/.../ 1 star, črn klobuk iz klobučevine«. ²⁷

Navedene, sicer pičle oblačilne zapuščine z Blok in drugih notranjskih krajev, ki so premogle največ osem oblačilnih kosov (v zapuščini z Bočkovega in Studenega) ali pa samo en kos (Bločice), pa so prvenstveno pomembne, ker je pri nekaterih kosih navedena vrsta blaga ali celo njegova barva. Tudi primerjava oblačilnih zapuščin s posplošenimi oblačilnimi opisi iz leta 1838 pokaže, da so v drugi polovici 19. stoletja Bločani in v drugih vaseh na ožjem Notranjskem nosili enaka oblačila in oblačilne dodatke kot drugod na alpskem oblačilnem območju.

Glede na zastavljene raziskovalne cilje pa so doslej obravnavani arhivski viri sicer temeljnega pomena, vseeno pa ne dovolj poučni, da bi lahko bila natančneje predstavljena praznja in delovna noša Bločanov v prvi polovici 19. stoletja in da bi akademski slikar Božidar Strman - Mišo na podlagi podrobnih predlogov lahko upodobil praznje in tudi delovno opravljene Bločana ali pa Blokam pripisanega legendarnega silaka Martina Krpana.

V ta namen je bilo potrebno za prvo polovico 19. Stoletja:

1. zbrati dodatne podatke, ki naj bi potrdili pridobivanje in uporabo oblačilnih surovin, lanu in volne na ožjem Notranjskem s posebnim ozirom na Bloke;
2. v skladu s pisnimi podatki o moški noši izbrati in predstaviti ustrezno slikovno gradivo o moški noši na Notranjskem;
3. upoštevati tudi primerjalne slikovne vire z ostalega alpskega oblačilnega območja (v primerih umanjkanja podatkov o nekaterih oblačilnih kosih); predstaviti kroje posameznih oblačil z alpskega oblačilnega območja.

1. Oblačilne surovine in blago

Podobno kot za ostalo ožje Notranjsko je tudi za Bloke – za primer navedam k. o. Hiteno – vsaj že za 18. stoletje posredno potrjeno pridelovanje oblačilnih surovin, lanu in volne za tkanje domačega lanenega platna oziroma iz lanu in ovčje volne tkane raševine, *raša* ter iz ovčje volne tkanega sukna.

O omembah (domačega) platna

Naj povzamem po navedeni razpredelnici, da so moški v gospodstvu Planina še leta 1838 nosili srajce iz belega, grobega domačega platna, in tudi hlače iz črno barvanega platna. Za območji gospodstva Postojna in Snežnik zadevni podatki manjkajo, kar pa ne ovira moje primerjave, da so kmetje ne samo v postojnskem marveč tudi v snežniškem gospodstvu nosili srajce iz belega (domačega) platna in (vsakdanje) hlače iz črno barvanega (grobega domačega) platna. Kajti, ne samo za k. o. Hiteno, tudi za druge, Blokam pripadajoče katastrske občine, je izpričano, da so v 18. in tudi v 19. stoletju gojili lan, čeprav v

²⁶ SI AS 325, Okrajno sodišče Lož, D 1852.

²⁷ SI AS 325, Okrajno sodišče Lož, D 1854.

majhnih količinah.²⁸ Gojenje lanu je za drugo četrtino 19. stoletja potrjeno tudi za Bloke.²⁹

Hkrati je vsaj že za 18. stoletje potrjeno, da so pridelani lan tudi obdelali. V urbarjih gospostva Snežnik ni potrjeno, da je v drugi polovici 18. stoletja spadalo laneno predivo med sicer redke dajatve nekaterih bloških podložnikov, ki so morali gospostvu oddajati po sedem in pol povesem prediva na leto.³⁰

Iz drugih krajev na ožjem Notranjskem so na voljo tudi podatki o obdelovanju lanu. Za primer: V zapuščini Blaža Peruška iz Viševka je bil 24. 12. 1849 vpisan tudi »/.../ 1 pušelj lanu«³¹ in v zapuščini kajžarja Tomaža Kočvarja s sv. Ane pri Podložu 6 funtov prediva.³²

Mestoma naletimo tudi na kolovrate, ki pričajo o predenju lanu. V zapuščini Ignaca Avsca iz Vrhnik je bil 27. 11. 1847 vpisan »/.../ 1 star kolovrat«,³³ enako tudi leta 1851 v navedeni kajžarjevi zapuščini.³⁴ V zapuščini Andreja Mulca z Otoka, ki je umrl 11. 4. 1852, so bili 7. 5. 1852 vpisani celo »/.../ 3 kolovrati«.³⁵

V izročilnih pogodbah iz druge četrtine 19. stoletja je posredno omenjena proizvodnja oz. uporaba domačega platna. Navada je bila, da si je izročevalec posestva med drugim izgovoril pri prevzemniku, običajno je bil to njegov sin, tudi nekaj palic (domačega) platna.^{36,37}

Za primer: V Ravnah je Jakob Hiti 2. maja 1839 izročil posestvo sinu Andreju. V preužitku, ki si ga je dal zapisati pri prevzemniku posestva, so bile tudi »/.../ 3 palice platna«.³⁸ V istem letu si je Jakobov sovaščan Nikolaj Jakopin za preužitek izgovoril »5 lakti platna«.³⁹

V poročni pogodbi z dne 28. aprila 1826 je moral samski Johan Maček, sin Matije Mačka iz Radleka, med drugim podpisati, da bo vsako leto do konca življenja svoji materi dal po »/.../ 3 palice platna«.⁴⁰

Ko je 25. julija 1867 na Škufčah št. 20 umrl devetinšestdesetletni posestnik Jožef Zakrajšek, so v njegovo zapuščino vpisali tudi »/.../ 70 vatlov hišnega platna«.⁴¹

Če povzamem, je v pisnih virih govor predvsem o grobem domačem platnu ali samo o platnu. Po sočasnih primerjalnih pisnih virih je možno sklepati, da je bilo poleg grobega domačega platna znano tudi tanjše.

²⁸ SI AS 778, *Graščinski arhiv Snežnik*, Michael Strakl s Hudega vrha je v drugi četrtini 18. stoletja oddajal gospostvu Snežnik sedem in pol povesem prediva (1733); SI AS 176, Franciscejski kataster, k.o. Hiteno št. 48, Omemba gojenja lanu v k. o. Hiteno, okoli leta 1830; SI AS 176, Franciscejski kataster, k. o. Hiteno, št. 48, Katastrski donos lanu v k. o. Hiteno, okoli leta 1830.

²⁹ Prim. SI AS 176, *Franciscejski kataster*, k.o. Hiteno št. 48, Omemba gojenja lanu v k. o. Hiteno, okoli leta 1830; SI AS 176, *Franciscejski kataster*, k. o. Hiteno, št. 48, Katastrski donos lanu v k. o. Hiteno, okoli leta 1830.

³⁰ SI AS 778, *Graščinski arhiv Snežnik*, Michael Strakl s Hudega vrha je v drugi četrtini 18. stoletja oddajal gospostvu Snežnik sedem in pol povesem prediva (1733).

³¹ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, (608).

³² SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, D 1851.

³³ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, (608).

³⁴ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, D 1851.

³⁵ SI AS 325, D 1852.

³⁶ Palica, vatel ali laket meri 0,77 m.

³⁷ Jernej Intiher iz Zavrha na Blokah se je v izročilni pogodbi 10. maja 1827 obvezal, da bo svojim staršem do konca življenja vsako leto med drugim dajal tudi po »3 palice grobega ali hišnega platna«.

Prim. SI AS 339, *Gospostvo Snežnik*, 9.

Podobno se je denimo prevzemnik kmetije Matija Tekavec iz Zahriba v izročilni pogodbi 10. maja 1827 med drugim obvezal, da bo staršem vsako leto do konca življenja dajal tudi »4 palice/lahti lanenega platna«.

SI AS 339, *Gospostvo Snežnik*, 15.

³⁸ SI AS 339, *Gospostvo Nadlišek*, 18.

³⁹ SI AS 339, *Gospostvo Nadlišek*, 18.

⁴⁰ SI AS 339, *Gospostvo Nadlišek*, 9.

⁴¹ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, IV. 1867.

O omembah (domačega) sukna

Iz opisov moške noše na območju planinskega, postojnskega in snežniškega gospostva sledi, da so v drugi četrtini 19. stoletja tamkajšnji moški sicer pretežno nosili »kratke« (nekoliko čez koleno krojene) hlače iz črne irhovine, lahko pa tudi iz raševine in sukna črne, sive in bele barve. Medtem ko so na območju gospostva Postojna tedaj še nosili »dolgo rjavo suktnjo iz grobega sukna«, so jo na območju gospostva Snežnik že opustili. Levstikov Martin Krpan pa je še hodil po svetu v »debeli suktnji«. ⁴² Torej v suktnji, ki je bila sešita iz debelega, ročno tkanega rjavega sukna iz (domače) ovčje volne.

Vsaj še v drugi četrtini 19. stoletja so ne samo v k. o. Hiteno, ampak tudi drugje na Blokah, redili ovce, predvidevam, da tudi v oblačilne namene za tkanje sukna in raševine. Za primer: ob statističnem popisu v k. o. Hiteno, okoli leta 1830, so poleg vprežne živine in drugih domačih živali naštel tudi 66 ovc. Od tega so jih večja posestva redila po osem. ⁴³

Tkanje domačega platna, raševine in sukna je bilo znano v Loški dolini še v sedemdesetih letih 19. stoletja. Vsaj še leta 1877 je v Kozarščah tkal Matija Špeh. Poleg sukna je tkal tudi *sekenč*, ⁴⁴ raševino, *raš* in platno. Volneno in laneno prejo so mu nosili v tkanje predvsem iz Loške doline. Vsaj dvakrat v letu 1877 je prinesla tkat volno tudi »Šinčava z Bloške police« ⁴⁵. S Police je bila tudi Bajtarjeva, ki je prinesla »/.. / Preje za rašono 4 ¼ funta vouna 4.40 funta«. ⁴⁶

2. Slikovni viri z ožjega Notranjskega o moški noši v prvi polovici 19. stoletja

Kljub prizadevanjem nisem našla slikovnih virov o tem, kako so bili oblečeni moški na Blokah v prvi polovici 19. stoletja. Zato sem za osnovno predstavo o moški noši, o moških oblačilih in oblačilnih dodatkih upoštevala slikovno gradivo z območja Cerknice ter rekonstrukcijsko sliko staromodno opravljenega moškega z Ulake.

Moška na sliki – prvi z leve je verjetno domačin, drugi z desne pa krošnjar – sta oblečena po šegi alpskega oblačilnega območja, to je v oprijeto krojene, verjetno irhaste, do pod kolen segajoče hlače: medtem ko ima moški na desni strani belo (platneno) srajco in telovnik, je moški na levi oblečen v kratek suktnjič. Razlike se kažejo v obutvi in pokrivalih. Medtem ko nosi stoječi moški čez gležnje segajoče čevlje in verjetno bele nogavice, je sedeči obut v do kolen segajoče škornje, verjetno krojene z zavihki. Stoječi moški je pokrit s širokokrajnim klobukom, ki ima nizko okroglo oglavje, sedeči pa s klobukom, ki ima visoko oglavje in ožje kraje.

Moški s košem na rami je v glavnem oblečen tako, kot preberemo leta 1838 v navedenem opisu moške noše za območje gosposke Planina. Izjema je le klobuk s širokimi kraji in predvidoma z nizkim okroglim oglavjem. Če bi bilo oglavje visoko, kot je omenjeno v opisih moške noše za območje gosposke Planina, Postojna in Snežnik, bi vsaj nekoliko štrlelo iznad širokokrajnega klobuka.

Leta 1904 na Ulaki rojeni Alojzij Kraševc je opisal obleko svojega očeta na Ulaki, ki se je okoli leta 1920 deloma še oblačil tako, kot je bila navada vsaj še po sredini 19. stoletja: »Oče je nosil še okrog leta 1920 dolge jerhove hlače in

Podrobnost iz »Tkalcéve knjige« Matije Špeha z vpisi strank, količine prinesene lanene in volnene preje za tkanje platna, sukna in raševine. Kozaršče 1877 (SI ZAL, Okrajno sodišče Lož, CER 4, t. e. 154)

Pražnje oblečena moška iz kmečkega okolja na Wagnerjevi litografiji Cerknica s Cerknjiškim jezerom, leta 1845 (Grafični oddelek NUK, povzeto iz Makarovič: Slovenska ljudska noša v besedi in podobi, sl. 58)

⁴² Levstik, *Martin Krpan z Verha* (faksimile), str. 37.

⁴³ SI AS 176, *Franciscejski kataster*, k. o. Hiteno, št. 48, leta 1830, Število vprežne živine in drugih domačih živali, med njimi tudi ovc v k. o. Hiteno okoli leta 1830

⁴⁴ Zaenkrat še neugotovljena vrsta sukna, morda gre za bolj fino sukno.

⁴⁵ ZAL, CER 4.

⁴⁶ SI AS 176, *Franciscejski kataster*, k. o. Hiteno, št. 48, leta 1830.

čez hlačnice škornje s trdimi boti, zraven pa belo srajco brez ovratnika in telovnik. Lajbič je bil dvovrstno krojen iz gladkega zelenega žameta. Zapenjal se je z dvema vrstama belih školjk, kaurijev. Pokrit je bil s črnim klobukom. Okrog oglavja je imel dvojno sivo vrvico.«

3. Primerjalni slikovni viri o moški noši z ostalega alpskega oblačilnega območja

Po doslej obravnavanih slikovnih virih z ožjega Notranjskega sem lahko v glavnem povzela, kako so bili oblečeni moški na ožjem Notranjskem v prvi polovici 19. stoletja. Kar zadeva nekatera oblačila (npr. suknjič in suknjo) ter posamezne podrobnosti, pa so poleg slikovnih tudi pisni viri z ožjega Notranjskega premalo poučni. Zato je kazalo dopolniti nekatere pomanjkljive oblačilne podatke z ožjega Notranjskega z ustreznim slikovnim in deloma tudi pisnim gradivom z ostalega alpskega oblačilnega območja.

Naj ponovim: o suknjičih preberemo v opisih moške noše iz leta 1838 za okraj:

- gospostva Snežnik, da so moški že »zdavnaj zamenjali svojo posebno dolgo suknjo s kratkim modernim suknjičem«;⁴⁷
- gospostva Planina, da so »sestavine moške obleke suknjič (kamizola, tudi fanela) iz temno modrega sukna ali manchestra«;⁴⁸
- gospostva Postojna, da »čez telovnik nosi kmet suknen suknjič modre, sive ali temno rjave barve, z dvema vrstama gumbov«.⁴⁹

V Kordeschevem opisu Goldensteinovega akvarela s praznje oblečenim moškim iz Škofje Loke in okolice iz leta 1838 pa preberemo, da nosi »kratek suknen suknjič svetlomodre barve, ki prevladuje skoraj v vseh predelih na Kranjskem, suknjič ima majhne, s srebrom prevlečene gumbe«.⁵⁰ Primerjava enih in drugih opisov kaže, da gre v bistvenih potezah za podobne podatke tako glede kroja kot tudi blaga in deloma tudi barve blaga. Ne nazadnje je Kordesch opozoril, da so podobni suknjiči v navadi »skoraj v vseh predelih na Kranjskem«. Torej tudi na Notranjskem kot delu Kranjske.

Na Wagnerjevi litografiji Cerknica s Cerkniškim jezerom iz leta 1845 je naslikan moški, ki je oblečen v kratek, vendar precej nerazpoznaven suknjič. Sodeč po opisih moške noše v okrajih planinske, postojnske in snežniške gospodstva, pa so podobne suknjiče nosili na celotnem alpskem oblačilnem območju, na primer v Škofji Loki in okolici, ter v Zgornjesavski dolini, na primer v Ratečah.⁵¹

V oblačilnih opisih moške noše iz leta 1838 se poučimo o nošenju sukenj na območju gospodstva Snežnik in Postojna – s to razliko, da jo je na območju gospodstva Snežnik že pred letom 1838 zamenjal moderni kratki suknjič.⁵² Za območje gospodstva Postojna pa je bilo leta 1838 sporočeno, da moški nosijo »/.../dolgo rjavo suknjo iz grobega sukna«.⁵³

Naj spomnim: »v debelo suknjo« je bil na poti z Dunaja proti Vrhu pri Sveti Trojici oblečen tudi Levstikov Martin Krpan. Potemtakem v suknjo iz grobega sukna, temnejše rjave barve, ki je bila po tedanji preprostejši oblačilni modi lahko krajše in od pasu nekoliko navzven krojena ter podložena z rdečo flanelo.

⁴⁷ Baš: *Opisi kmečkega oblačilnega videza*, str. 111.

⁴⁸ Baš: *Opisi kmečkega oblačilnega videza*, str. 110.

⁴⁹ Baš: *Opisi kmečkega oblačilnega videza*, str. 111.

⁵⁰ Baš: *Opisi kmečkega oblačilnega videza*, str. 97.

⁵¹ Za primer moške noše v Škofji Loki in okolici okoli leta 1838 glej: Makarovič: *Slovenska ljudska noša*, sl. XXVII.

Za primer Ratečana v praznjem suknjiču iz 19. Stoletja glej: Makarovič: *Narodna nošnja*, sl. 7.

⁵² Baš: *Opisi kmečkega oblačilnega videza*, str. 111.

⁵³ Baš: *Opisi kmečkega oblačilnega videza*, str. 111.

Lahko pa je segala čez kolena in je bila brez podloge ali pa je bila prav tako dolgo krojena in podložena z rdečim blagom.⁵⁴

Navajam še primer moške suknje s skrajnega jugovzhodnega roba alpskega oblačilnega območja. Ker še najbolj ustreza sicer pičlim pisnim podatkom, se nagibam k mnenju, da je poleg suknje z Malega Vrha, še najbližje dolgi suknji iz rjavega grobega sukna. Torej suknji, ki je opisana za okraj gospostva Snežnik in gospostva Postojna ter »debeli suknji« iz rjavega sukna, kakršno je Levstik nadel Martinu Krpanu.⁵⁵

4. Skice in kroji moških oblačil z alpskega oblačilnega območja

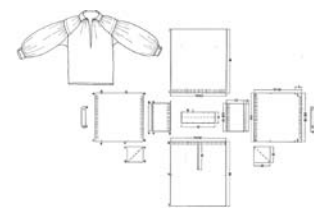
Predhodna, tako na pisnih kot likovnih virih temelječa raziskava, je pokazala, kot je bilo na ustreznih mestih že povedano, da so se moški v prvi polovici 19. stoletja na ožjem Notranjskem, potemtakem tudi na območju Blok, nosili podobno kot na ostalem alpskem oblačilnem območju. Ker pa se, ne samo z Blok, marveč tudi s celotnega ožjega Notranjskega, ni ohranil noben primer tega ali onega moškega oblačilnega kosa, je kazalo – hočeš nočeš – upoštevati nekatera oblačila iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja.⁵⁶ Za potrditev, da so bila oblačila na dokaj širnem alpskem oblačilnem območju podobno, če že ne povsem enako krojena, pa so navedeni še podobni kroji moških oblačil iz Zgornjesavske doline.⁵⁷ rekonstrukcijski risbi dveh moških iz Mežiške doline in nekaj podrobnosti.

Povzetek

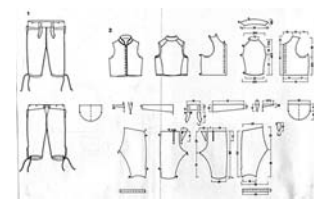
1. Moška noša na Blokah v prvi polovici 19. stoletja

Z raziskavo je potrjeno, da so bili moški na Blokah v prvi polovici 19. stoletja oblečeni po šegi alpskega oblačilnega območja. Njihova oblačila in oblačilni dodatki so bili iz enakega blaga in podobno krojeni kot na ostalem alpskem oblačilnem območju. Med njimi:

- bela, iz grobega, hodničnega ali tankega, pražnjega platna krojena, podrobnosti ovratnega dela;
- črne,⁵⁸ do pod kolen oprijeto krojene hlače iz irhovine, lahko pa tudi iz črnega platna ali rjavega, sivega in belega sukna;
- telovnik iz rdečega sukna, lahko pa tudi iz rožastega cajga ali kambrika in manchestra, z gosto našitimi kovinskimi polkrožnimi ali ploščatimi gumbi;
- suknjič iz modrega, temno modrega, temno rjavega ali sivega sukna, oprijeto in do pasu ali le nekoliko čez pas krojen, z dvema vrstama gumbov ;
- suknja iz rjavega, grobega sukna, dolgo krojena;
- škornji (iz črnega usnja), segajoči do po kolen z zavihkom; lahko tudi visoki, nad gležnje segajoči čevlji iz črnega usnja ;

Risba in kroj moške pražnje srajce. Rateče, druga polovica 19. stoletja (risala Lidija Frankovič, v Makarovič: Narodna nošnja, tabela I)

Risba in kroj moških irhastih hlač in telovnika iz rdečega sukna, Rateče, druga polovica 19. stoletja (risala Lidija Frankovič, v Makarovič: Narodna nošnja, tabela I I)

⁵⁴ Za primer pražnje opravljenega moškega z votivne podobe z Blečjega Vrha pri Mokronogu z letnico 1802 glej: Makarovič: *Slovenska ljudska noša*, sl. XII.

Za priemer pražnje opravljenega ženina in priče iz Gorenjske v sredini 19. stoletja glej: Makarovič: *Slovenska ljudska noša*, sl. XVI.

⁵⁵ Glej: Geramb: *Steirisches Trachtenbuch 2*, sl. 141.

⁵⁶ Prim.: Makarovič: *Slovenska ljudska noša*, krojna pola 3.

⁵⁷ Za rekonstrukcijski risbi opravn dveh moških iz Mežiške doline glej: Makarovič: *Oblačilna kultura v Mežiški dolini*.

⁵⁸ Kaže opozoriti, da so na vseh sočasnih upodobitvah z alpskega oblačilnega območja usnjene oz. iz irhovine krojene hlače srednje in temnejše rjave barve (op. a.).

- ⦿ klobuk iz črne polsti ali klobučevine s širokimi kraji in nizkim okroglim oglavjem
- ⦿ ali visokim oglavjem ter širokimi ali ozkimi kraji.

2. Kako bi bil lahko pražnje in delovno oblečen Martin Krpan z Vrha pri Sveti Trojici

Pražnje oblečeni Bločani, kar bi lahko veljalo tudi za legendarnega Martina Krpana,⁵⁹ so v prvi polovici 19. stoletja nosili: belo srajco iz tanjšega domačega platna;

- ⦿ Manjši srajčni, koničasto krojen ovratnik, je bil zavihan čez stoječi ovratnik telovnika;
- ⦿ podkolenske hlače iz črne irhovine s temno rjavim odtenkom (ob kolenskem razporku zavezane s tanko, irhasto vrvico);
- ⦿ rdeč telovnik z gosto našitimi zgoraj okroglimi, spodaj pa ravno oblikovanimi kovinskimi gumbi;
- ⦿ kratek oprijeto krojen suknjič iz temno modrega sukna s stoječim ovratnikom in z dvema vrstama srednje gosto našitih kovinskih gumbov, po eno vrsto na levi in desni strani. Suknjič je bil praviloma razpet tako, da se je videl škrlatni telovnik;
- ⦿ škornje, ki so bili krojeni z zavihkom in so segali do pod kolen, ob dežju in snegu so bili lahko zavihani nad kolena;
- ⦿ klobuk iz črne klobučevine z visokim oglavjem in ožjimi kraji, okoli spodnjega dela oglavja z okrasnim širokim trakom iz svetlikajoče se svile.

Delovno opravljeni Bločani, kar lahko velja tudi za legendarnega Martina Krpana, so bili v prvi polovici 19. stoletja oblečeni v:

- ⦿ belo srajco iz grobega domačega platna z ozko ovratno obrobo;
- ⦿ brez telovnika;
- ⦿ hlače iz grobega sivega sukna, ob straneh spete s kovinskimi gumbi;
- ⦿ bele (umazano bela ovčja volna) nogavice iz domače volne do podkolen;
- ⦿ visoke oprijete čevlje;
- ⦿ klobuk iz črne polsti z nizkim⁶⁰ oglavjem in velikimi kraji;
- ⦿ suknjo iz grobega sukna temno rjave barve.

⁵⁹ Glede na kakovost hrane, ki je bila v prvi polovici 19. stoletja ne le v k. o. Hiteno tudi v drugih bloških k. o. »iz močnatih in zelenjavnih jedi, kruh in meso pa sta bila redka« (SI AS 176, *Franciscejski kataster*, k. o. Hiteno, št. 48), lahko domnevamo, da tamkajšnji domačini niso bili kdove kaj rejeni. To naj bi veljalo tudi za legendarnega bloškega rojaka Martina Krpana. Če že, potem je bil večje rasti in močne, nikakor pa ne zavaljene postave. Kostanjevi ali skoraj črni lasje pa so mu, po šegi prve polovice 19. stoletja, segali nekako do sredine vratu ali celo do ramen.

⁶⁰ V zvezi z Levstikovo omembo Krpanovega pokrivala: »Še skorajda bi ne bil klobuka stisnil pod pazho« (Levstik, faksimile 1981, str. 37), sem mnenja, da gre za klobuk z nizkim in ne z visokim oglavjem, ki ni bil primeren za nošenje pod pazduho.

BOŽIDAR STRMAN - MIŠO

Risbe oblačilnih sestavin moške noše na Blokah v prvi polovici 19. stoletja

Pražnje in delovno oblečeni Bločan kot Martin Krpan z Vrha pri Sveti Trojici

Preden sem se lotil upodobitve pražnje in delovne moške noše na Blokah kot pražnje in delovno oblečenega Martina Krpana, sem se posvetil študiju oblačilnih podrobnosti. V ta namen sem narisal več risb moških pražnjih in delovnih oblačil ter oblačilnih dodatkov, ki so bili v navadi na Blokah v prvi polovici 19. stoletja. Ko je Makarovičeva risbe skrbno pregledala in dodala nekaj pripomb, ki sem jih v celoti upošteval, sem naslikal pražnje in delovno oblečenega Bločana oziroma Levstikovega Martina Krpana.

Za konec

Po predhodnih pisnih in likovnih izvajanjih o moški noši na Blokah v prvi polovici 19. stoletja stoji pred nami pražnje in vsakdanje oblečeni Bločan kot Martin Krpan. Če kje, potem je na tem mestu primerno dodati misel literarnega zgodovinarja Matjaža Kmecla, ki se navezuje na Vidmarjevo opredelitev, da je Levstikov Martin Krpan »naša najmonumentalnejša povest«. Kmecl v zvezi s sporočilnostjo te »povesti« namreč opozarja »/.../ še na posebno igro med ljudskostjo in blagomilim ironiziranjem te ljudskosti«⁶¹. Več kot očitno je, da je akademski slikar Božidar Strman - Mišo upodobil bistvo te ljudskosti obenem z 'dobrohotnim karikiranjem'⁶² pražnje in delovno opravljenega Levstikovega Martina Krpana z Vrha pri Sveti Trojici.

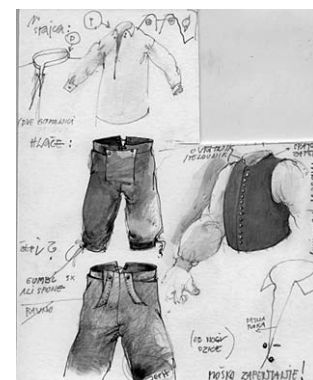
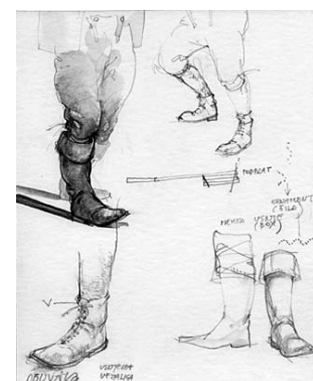
Risbe – različice moških vsakdanjih (a, b) in pražnjih klobukov (c)

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS – Arhiv Republike Slovenije

- ⦿ SI AS 16, *Deželno predsedstvo za Kranjsko*, leto 1838. ovoj 1512, spis 546. O G Snežnik, 15. 6. 1838.
- ⦿ SI AS 176, *Franciscejski kataster za k. o. Hiteno*, št. 48, leto 1824.
- ⦿ *Franciscejski kataster za k. o. Hiteno*, št. 48, cenilni operat, okoli leta 1830.
- ⦿ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, D 1851.
- ⦿ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, D 1852.
- ⦿ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož* (608), 1853.
- ⦿ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, D 1854.
- ⦿ SI AS 325, *Okrajno sodišče Lož*, IV. 1867.
- ⦿ SI AS 339, *Zemljiška knjiga za sodni okraj Lož*, Gospodstvo Nadlišek, št. 9, 1. pol. 19. stol.

Risbe – različice moških pražnjih delovnih obuval (a) in zgornjih pražnjih ter delovnih moških srajc, hlač in pražnjega telovnika (b)

⁶¹ Kmecl, *Fran Levstik*, str. 85, 86.

⁶² Resnici na ljubo: navedeno oceno pražnje in delovno oblečenega Martina Krpana sem povzela po besedah moje štirinajstletne vnukinje Tine Černetič, ki je z velikim zanimanjem ogledovala in ocenjevala Strmanovi upodobitvi Martina Krpana.

- ⦿ SI AS 339, *Zemljiška knjiga za sodni okraj Lož*. Gospodstvo Nadlišek, št. 18, 1. pol. 19. stol.
- ⦿ SI AS 339, *Zemljiška knjiga za sodni okraj Lož*, Gospodstvo Snežnik, št. 9, 1. pol. 19. stol.
- ⦿ SI AS 778, *Graščinski arhiv Snežnik*. Knjige, št. 22: Urbar gospodstva Snežnik 1733–1738.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

- ⦿ SI ZAL, CER 4, *Okrajno sodišče Lož*, t. e. 154, mapa 683: Weber Buch/Tkalčeva knjiga z vpisi strank, količine prinesene lanene in volnene preje ter stkanega platna, sukna ali raševine, leta 1877.

Risbe – različici moškega praznjega suknjiča (a) in vsakdanja suknja (b)

Martin Krpan z Vrha pri Sveti Trojici v praznji obleki, kakršna je bila v navadi na Blokah v prvi polovici 19. stoletja (slikal ak. slikar Božidar Strman - Mišo).

LITERATURA

Baš, Angelos: *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*. Ljubljana, 1984.

Geramb, Viktor: *Steirisches Trachtenbuch 2*. Graz, 1835.

Kmecl, Matjaž: *Fran Levstik*. V Ljubljani, 1981.

Levstik, Fran: *Martin Krpan z Verha*. V: Glasnik Slovenski. V Celovcu, 1. julja 1858.

Martin Krpan z Verha. Faksimile rokopisa Frana Levstika, Ljubljana, 1981.

Martin Krpan. Moskva, 2001.

Makarovič, Marija: *Slovenska ljudska noša*. Ljubljana, 1971.

Slovenska ljudska noša v besedi in podobi, 8. Notranjska. Ljubljana, 1995.

Viri za rekonstrukcijo štajerskih noš na primeru Lancove vasi in Dolene. V: Ptujski zbornik VI/2. Zgodovinsko društvo Ptuj, 1996.

Narodna nošnja, Gorenjsko – Rateče. Zagreb, 1988.

Oblačilna kultura v Mežiški dolini, 2013 (v tisku).

Paternu, Boris: *Levstikov Martin Krpan med mitom in resničnostjo*, Slavistična revija 26. Ljubljana, 1978.

Vrtovec, Ljuba in Lidija Frankovič: *Napotki za rekonstrukcijo noše in kroji oblačil*, v delu: Marija Makarovič, *Narodna nošnja, Gorenjsko – Rateče*. Zagreb, 1988.

SUMMARY

ON THE WAY TO MEN'S FESTIVE FOLK COSTUME AND WORK CLOTHING IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY OR WHAT WOULD MARTIN KRPAN FROM HILLTOP BY THE HOLY TRINITY WEAR

Ethnologists who are actively engaged in researching material, social, and spiritual culture in the rural area and rural working environment are occasionally approached by a local amateur group or a local association with requests to provide technical assistance. The most frequent is a request for information on men's and women's folk costumes from the 1st half of the 19th century. Some museum collections include considerable number of clothing items and accessories, but only rarely the complete women's folk costume and even more rarely men's folk costume. Similarly, members of the society in Bloke called *Društvo prijateljev Martin Krpan Bloke* expressed a desire to discuss the dressing style of people in Bloke in the 1st half of the 19th century. One monograph on men's and women's folk costume of the central Inner Carniola, including Bloke, approximately from the last quarter of the 18th century till the 1st quarter of the

20th century, is available. Because this monograph addresses more or less generalised descriptions of men's and women's folk costume and individual clothing items, the monograph research was needed to explore men's folk costume in Bloke. In the already mentioned absence of preserved men's clothing and more detailed descriptions of clothing, rather few essential sources, such as generalised description of men's folk costume in Snežnik in 1838 which represent valuable clothing legacy, remain available. Very limited information were nevertheless sufficient to determine that people in Bloke in the 1st half of the 19th century dressed similarly to those in the rest of the Alpine clothing area. It is worth adding that their clothing style was inspired by the then simpler Central European fashion.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 811.163.42'282(497.5Međimurje)

Prejeto: 24. 2. 2016

Neverjetna usoda medžimurskega »jezika«

AKOŠ ANTON DONČEC

kulturni delavec, sodelavec občine Verica-Ritkarovci
Nemzeti Múvelődési Intézet (Narodni Kulturni Inštitut)
Budimpešta, Korvin tér 8.
1011-Madžarska
e-pošta: doncsecz.akos@gmail.com

Izvleček

Članek želi predstaviti 'medžimurščino', ki je bila propagandni jezik medžimurskih Mađaronov med letoma 1882 in 1918 ter nadalje od leta 1941 do leta 1944. Medžimurščino so koristili Mađaroni izključno za svoj cilj in niso razvijali medžimurske lokalne kulture. Doslej noben raziskovalec ni raziskoval, ali je nastala medžimurska teorija poleg vendske teorije. Nekaj konkretnosti nedvoumno kaže stike med prekmurskimi in medžimurskimi Mađaroni. Vendska teorija je služila tudi za raznarodovanje prekmurskih in porabskih Slovencev. Utemeljitelj pojma medžimurskega jezika je Jožef (Josip) Margitaj, ki se je rodil v prekmurskih Črenšovcih in je ustanovil dvojezični mađaronski časopis *Medjimurje*. Prekmurščina je bila knjižni jezik od 18. stoletja, medtem ko Margitajeva medžimurščina nikoli ni bila podobna medžimurskemu pogovornemu narečju in ni mogla doseči tako visoke kakovosti, kot jo je dosegla knjižna prekmurščina s svojimi edinstvenimi literarnimi vrednotami.

Abstract

THE UNLIKELY FATE OF THE MEĐIMURJE »LANGUAGE«

This article presents the Međimurje language which was the propaganda language of Mađaron people from the Međimurje region between the years 1882 and 1918 and then from 1941 to 1944. The Međimurje language was used by Mađaron people solely for their objective and they did not develop the local culture of Međimurje. Until now, no researcher conducted a research on whether the Međimurje theory occurred simultaneously with the Wendish theory. Some specificities unambiguously indicate the contacts between Mađaron people of Prekmurje and Međimurje. The Wendish theory facilitated the assimilation of Slovenes in Prekmurje and Slovenes from Slovenian Rába-country. The founder of the term Međimurje language is Jožef (Josip) Margitaj who was born in Črenšovci in Prekmurje and founded the bilingual Mađaron *Medjimurje* newspaper. The Prekmurje dialect was the literary language since the 18th century, whereas Margitaj's Međimurje lan-

Ključne besede:

Jožef Margitaj,
knjižni jezik,
književnost,
mađarizacija,
Medjimurje,
Međimurje,
medžimurščina,
Prekmurje,
prekmurščina,
Porabje, vendska
teorija

Key-words:

Jožef Margitaj,
literary language,
literature,
Magyarization,
Medjimurje,
Međimurje,
Međimurje
language,
Prekmurje,
Prekmurje
dialect, Rába-
country, the
Wendish theory

guage did not bear any similarity to the colloquial dialect of Međimurje and as such could not reach as high a quality as the literary dialect of Prekmurje with its unique literary values.

Uvod

Značilnosti medžimursko-kajkavskega narečja

Da bi analizirali zgodovino Margitejevega medžimurskega »jezika«, se je treba seznaniti z realnim medžimursko-kajkavskim narečjem. Prof. dr. Đuro Blažeka (1968–), strokovnjak za dialektologijo, se intenzivno ukvarja s tem kajkavskim narečjem že od 90. let prejšnjega stoletja.¹ Medžimursko narečje kajkavščine je zelo podobno sosednji prekmurščini (pravzaprav južnemu dolinskemu narečju), prleškemu narečju ter knjižni slovenščini in se deli na dve podnarečji: zgornje-medžimurski govor in spodnje-medžimurski govor. Zgornje-medžimurski govor tvori t. i. narečni kontinuum s prleškim in prekmursko-dolinskim narečjem. Medžimurci, Prekmurci in Prleki dobro razumejo drug drugega. Edina razlika v njihovem govoru je, da v medžimurskem narečju ne najdemo glasov *ü, ö*, ki sta značilna za prekmurska in prleška narečja.

Mnoge besede so enake v teh treh govorih:

Zgornje-medžimursko	Prekmursko-dolinsko	Prleško	Knjižno-slovensko
voski	vouski	voski	ozek
cug	cug	cug	vlak
beteg	beteg	beteg	bolezen
debeli	kusti	debeli	debel
štiri	štiri	štiri	štiri
cintor	cintor	cintor	pokopališče

V medžimurskem narečju lahko najdemo take besedne oblike, ki so bile tudi v starejšem slovenskem knjižnem jeziku, npr. v času Jurija Japlja (1744–1807): *vusta*², *vupati se*, *vupanje*.³

Spodnje-medžimurska sklanjatev je drugačna od ostalih kajkavskih narečij (pravzaprav pri moškem in srednjem spolu v dajalniku in mestniku) in je ni mogoče primerjati s sklanjatvijo prleščine in prekmurščine, niti knjižne slovenščine. Npr. sklanjatev moškega spola v ednini:

Pozoj (zmaj)

Im. pozoj

Rod. pozoja

Daj. **pozajo**

Tož. pozoja

Mest. (na) **pozajo**

Or. s pozojem

V drugi martjanski pesmarici najdemo nekaj psalmov, prevedenih v prekmurščino. Jezik omenjene pesmarice je kajkavski, oziroma v kajkavsko-prekmurski obliki.⁴ Ti psalmi tudi imajo medžimurske jezikovne vplive v sklanjatvi moškega spola, npr. v dajalniku: *Radujte se **Bougo** z veselim glasom*.⁵

¹ Blažeka: *Međimurski interdijalekt*, str. 1.

² Japelj: *Svetu pismu stariga testamanta*, str. 231. *Gospód je k' njemu rękàl: Kdó je zhlovefhke vufta fturil ...* (2Mojz 4, 11).

³ *Mójses je svój obras sakril, sakaj on fi ny vupal pruti Bógu poględati*. (2Mojz 3, 6). Prav tam, str. 226.

⁴ Smej: *Prevajanje Svetega pisma v stari slovenski jezik*, str. 57.

⁵ Prav tam, str. 58.

Tudi glagolske oblike medžimurskega prihodnjega časa so podobne oblikam knjižne slovenščine. **Ednina:** *bom, boš, bo*; **Množina:** *bomo, bote, bodo*.

Kajkavski izobraževalni vpliv v Prekmurju in Porabju

Do 19. stoletja hrvaški knjižni jezik ni bil enoten, ampak je imelo (kakor pri Slovencih) vsako veliko narečje (kajkavščina, čakavščina, štokavščina) svojo knjižno normo. Kajkavščina je nadomestila pomanjkanje domačega knjižnega jezika ogrskih Slovencev med reko Muro in Rabo,⁶ ker se prva prekmurska knjiga pojavi šele leta 1715 (Franc Temlin: *Mali katechismus*). Kajkavščina veliko vplivov ima v prekmurščini. Slovenci med Muro in Rabo so imeli kajkavske knjige, dušni pastirji so se učili v zagrebških in varaždinskih šolah,⁷ hrvaški učitelji in duhovniki so služili v cerkvah in ljudskih šolah. Največ jih je prihajalo iz sosednjega Medžimurja.⁸

Kajkavska kultura je verjetno vplivala na Prekmurce in Porabce že od 11. stoletja naprej. Ta vpliv traja vse do 19. stoletja, do konca knjižne kajkavščine. Ogrsko kraljestvo je osvojilo srednjeveško Hrvaško, ogrski kralj Ladislav I. (1046–1095) pa je ustanovil zagrebško škofijo (o. 1094). Cerkevna oblast škofije se je razširila do Belmure (srednjeveška Murska Sobota). Vzbudila se je mogočnost, da bi zagrebška škofija upravljala tudi celotno današnje prekmursko in porabsko ozemlje vse tja do Rabe zaradi tukajšnjega slovanskega (slovenskega) prebivalstva, a to se ni uresničilo zaradi odpora győrske škofije, zato so spadali samo južni, predvsem dolinski kraji Prekmurja pod zagrebško škofijo od leta 1176.⁹ Vendar kajkavski vpliv ni bil omejen le na južno Prekmurje, temveč je dosegel tudi Goričko in današnje Porabje. V 17. stoletju je v dolinskem Dokležovju služil katoliški duhovnik Andraš Rogan, ki se je verjetno šolal na Hrvaškem in na prekmurskih tleh uporabljal kajkavsko Postilo (1586) Antuna Vramca (1538–1587). Roganu je prišel v roke primer Vramčeve Postile leta 1676, v kateri je manjkalo nekaj strani. Te strani je Rogan nadomestil iz popolnega izvoda Postile.¹⁰

Priimek Rogan ne nastopa na Dolinskem, ta priimek najdemo na Goričkem, v Porabju, ali v okolici ravenske Tišine.¹¹ Zanimivo v Roganovi Postili je tistih nekaj vnesenih jezikovnih razlik, ki so nastale ob prepisu. Roganov rokopis kaže grafična, fonološka in morfološka odstopanja od avtentičnega kajkavskega besedila, npr. zapis diftonga *ei* (*neimi, neimoga*), ki je v kajkavskem tekstu *ie* (*niemi, niemoga*).¹² Verjetno se je Rogan poskusil približati domačemu prekmurskemu govoru.

Jožef Čöpincy (1688–1757) se je rodil kot nižji plemič v Čepincih na Goričkem (svoj priimek je dobil po rojstnem kraju). Študiral je pri jezuitih v Zagrebu in v jezuitskem redu dobil drugo krstno ime *Sebastijan* ali *Sebeščan*. Leta 1721 je postal župnik porabske župnije Trošča (Rábakethely, danes predmestje Monoštra). V porabskem narečju je mogoče najti kajkavizme.¹³

Peter Berke (1733–1798) se je rodil pri medžimurski Štrigovi, njegovi starši so bili prekmurski nižji plemiči, morda iz Goričkega.¹⁴ Berke je študiral

⁶ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 26.

⁷ Novak: *Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja*, str. 95.

⁸ Smej: *Življenje in pomen Jožefa Košiča*, str. 54.

⁹ Hozjan: *Ponovna utrditev krščanstva v srednjeveškem Prekmurju in čas do pojava luteranstva*, str. 20.

¹⁰ Grah: *Rokopisni vstavek Andreja Rogana v kajkavskem pridigarskem priročniku – Postilli Antona Vramca*, str. 75.

¹¹ Prav tam, str. 75.

¹² Prav tam, str. 76.

¹³ Bajzek Lukač: *Slovar Gornjega Senika A-L*, str. 36.

¹⁴ Rodbina Berke izvira iz goričkega naselja Berkovcev. Družina je dobila plemniški naziv od

v kolegiju *Collegium Illyrico-Hungaricum* v Bologni¹⁵ (na najstarejši univerzi Evrope!), ki je imel hrvaške in madžarske dijake. Tam je napisal svoje delo o romarskem svetišču Marije Bistrice (*Kinch oszebuini szlavnoga orszaga horvatczkoga*, 1775). Ta knjiga je dragocen vir tudi o življenju nekaterih naselij na severnem Hrvaškem.¹⁶

Ogromno jezikovnih vplivov najdemo tudi v prvih prekmurskih knjigah, čeprav so se prekmurški pisci trudili pisati v čisti prekmurščini. Knjige ne prevzemajo samo takih besed in izrazov, ki so manjkali v prekmurščini, temveč še vedno uporabijo nekatere kajkavske jezikovne oblike. Npr. v *Nouvem Zákonu Števana Küzmiča* (1723–1779) najdemo stare kajkavske jezikovne oblike: ime-novalnik množine *ká* (str. 302, 584), *po kej* (str. 541), *kih* (str. 464), *kim* (str. 698). Prevzete kajkavske besede so: *Bogica* (str. 402), *dugovánj* (str. 817),¹⁷ *ne-právdénost* (str. 23) itn.¹⁸

Kajkavski jezik je vplival tudi na štajerska narečja. Tako v prvih štajerskih rokopisih kot tudi v prekmurskih rokopisnih pesmaricah (prva in druga martjanska pesmarica, markišavska pesmarica¹⁹) najdemo veliko kajkavskih tujk.²⁰ Peter Dajnko (1787–1873) je bil prvi, ki se je trudil pisati v čistem, domačem jeziku in je kodificiral t. i. 'vzhodno štajersščino'.²¹

Južno-slovenski kraji, ki mejijo na Hrvaško, so spoznali kajkavsko književnost in kulturo. Belokrajnska mladina se je šolala na Hrvaškem. Med njimi je bil tudi Jurij Maljevec (1734–1812) oziroma Gregur Kapucin,²² eden največjih pisateljev kajkavske književnosti in avtor mnogih kajkavskih knjig. Njegovo največje delo je sakralno-leposlovna pripoved Kristusovih muk *Nebezski pasztir pogublyenu ovczu ische* (1795),²³ ki so jo tiskali na Ptuju.²⁴

Nazadovanje kajkavske književnosti

Jezikovne reforme Ljudevita Gaja (1809–1872) so postavile temelje enotnega hrvaškega jezika na štokavščino. Cilj reform je bil jezikovna enotnost Srbov in Hrvatov (srbohrvaščina). Veliko drugih Hrvatov, kakor mnogi Kajkavci, ki so se bali za bogato kajkavsko literarno tradicijo,²⁵ ni podpiralo Gajevih reform. Ignac Kristijanović (1796–1884) je bil glavni posredovalec kajkavskega knjižnega jezika. Pisal je v čisti kajkavščini²⁶ in nasprotoval srbohrvaščini. Pa vendarle Kristijanoviću ni uspelo ohraniti kajkavskega knjižnega jezika. V 50. letih 19. stoletja je prenehal s svojim jezikovnim programom o modernizaciji kajkavščine. Kristijanović se ni ukvarjal s politiko, kajkavščino je uporabil zaradi socialnih in družbenih vzrokov.²⁷ Ne ideološko, temveč praktično ni podpiral Gajevoga jezika,²⁸ saj so Kajkavci težko razumeli štokavski knjižni jezik. Kristijanović je bil mnenja, da je težko učiti ljudstvo s tem jezikom, potrebno je uporabiti kajkavšči-

Matije I. Habsburškega v Požonu (danes Bratislava, Slovaška). Balogh–Szluka: *Vas vármegye nemes családjai*, str. 172.

¹⁵ Lőkös: *Litteratura kajkaviana*, str. 214.

¹⁶ Prav tam, str. 215.

¹⁷ Novak: *Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja*, str. 98.

¹⁸ Prav tam, str. 99.

¹⁹ Novak: *Martjanska pesmarica*, str. 24.

²⁰ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 49.–52.

²¹ Prav tam, str. 57, 58.

²² Jembrih: *Gregur Kapucin (Juraj Maljevec) i njegovo delo*, str. 77.

²³ Prav tam, str. 92.

²⁴ Prav tam, str. 90.

²⁵ Gulyás: *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben*, str. 10.

²⁶ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 62.

²⁷ Percan: *Ignac Kristijanović (1796-1884) i njegov pokušaj prevođenja Svetoga pisma*, str. 90.

²⁸ Jembrih: *Na izvorima hrvatske kajkavske književne riječi*, str. 292.

no. Slovenski Jernej Kopitar (1780–1844) je precej vplival na Kristijanovića,²⁹ saj ga je hrabil v načrtu, da bi Kajkavci dobili prevod Svetega pisma v svojem jeziku. Kot piše Kopitar, je ravno kajkavščina tista, ki je najbolj ohranila jezik Cirila in Metoda.³⁰

Prof. dr. Marko Jesenšek (1960–) postavi vprašanje, ali bi ostala fuzija prekmurščine proti kajkavščini, če bi se ohranil kajkavski knjižni jezik.³¹ V sosedstvu današnjega Prekmurja in Hrvaške, v Prlekiji, je Peter Dajnko (1787–1873) poskusil standardizirati novo slovensko knjižno normo (vzhodno štajerščino) in uvesti novo pisavo (dajncico). Ta jezik je bil zelo podoben prekmurskemu jeziku. Dajnko je bil mnenja, da so Slovencem potrebni trije knjižni jeziki (kranjski, koroški, vzhodnoštajerski).³² Njegovo delovanje se je začelo v poznejšem periodu, ko se je širila osrednja slovenščina v avstrijskem in srbohrvaščina v hrvaškem prostoru. Dajnkovo pisavo so zavrnil in jo je Anton Martin Slomšek (1800–1862) prepovedal uporabljati.

Ogrski Slovenci so ohranili knjižno prekmurščino, ker jih je politično stanje ogrskega kraljestva ločilo od drugih habsburških provinc, kot so bile npr. Štajerska, Kranjska in Koroška. Jožef Košič (1788–1867) je bil zadnji avtor prekmurske književnosti, ki je prevzel elemente iz kajkavščine, iz velikega slovarja *Gazophylaciuma* (1740) Ivana Belostenca (1593/94–1675).³³ Evangeličanski avtorji se niso naslanjali na osrednjo slovenščino, ampak so črpali iz govornih narečij³⁴ in razvili novo pisavo.³⁵

Začetki medžimurskega 'jezika'

Dolgo časa so se obdržala negativna mnenja o prekmurščini in vzhodni štajerščini, predvsem v smislu, da sta nerazumljiva, zaostala in separatistična knjižna jezika, da se želi prekmurščina odcepiti od slovenskega jezika,³⁶ da imata le verske značilnosti in da sta povezana samo s šovinističnimi teorijami. Te obtožbe dobro veljajo za poskus standardiziranja medžimurščine.

Madžarski-hrvaški prepir o Medžimurju

V sredini 19. stoletja se je razvila dolga diskusija med Hrvati in Madžari o pripadnosti Medžimurja. Prebivalci Medžimurja so bili večinoma kajkavski Hrvati, v manjši meri so živeli tudi Slovenci, Madžari in Nemci. Pokrajina je politično spadala pod Ogrsko kraljestvo, cerkveno-upravno pa pod zagrebško škofijo. Hrvati so želeli pripadnost Medžimurja v svojem upravnem sistemu. Glavni argument Hrvatov je bilo hrvaško prebivalstvo, medtem ko so Madžari protiarargument podali to, da Medžimurje nikoli ni bilo del srednjeveškega hrvaškega kraljestva. Argumentirali so še na »madžarsko dušo« Medžimurcev³⁷ in na staro plemiško družino Zrinskijev, ki so imeli središče v Čakovcu od leta 1546.³⁸ Nikolo Zrinskija, »sigetskega heroja«³⁹ (1508–1566), Madžari prav tako spoštujejo. Nje-

²⁹ Percan: *Ignac Kristijanović (1796-1884) i njegov pokušaj prevođenja Svetoga pisma*, str. 92.

³⁰ Prav tam, str. 97.

³¹ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 62.

³² Vugrinec: *Versko-duhovno slovstvo v Pomurju*, str. 198.

³³ Novak: *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*, str. 15.

³⁴ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 173.

³⁵ Npr. *ê* in *ô* grafeme so koristili za *ej* ter *ou* diftonge. Novak: *Izbor prekmurskega slovstva*, str. 69.

³⁶ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 47.

³⁷ Gönczi: *Muraköz és népe*, str. 59.

³⁸ Bunjac-Jahn-Matotek-Puzak-Šestak: *Pregled povijesti Međimurja*, str. 57.

³⁹ Nikola Zrinski je padel pri Siget (Szigetvár) leta 1566 v boju proti Turkom.

gov potomec je pesnik Nikola Zrinski (1620–1664), ki je pisal v madžarščini.⁴⁰ Zrinskiji so se borili za samostojnost ogrske države. Pesnik Zrinski je poskusil ustvarjati t. i. srednjeevropsko konfederacijo (s sodelovanjem Ogrske, Poljske, Moravske, Moldavije, Bosne, Štajerske, Šlezije in Hrvaške), ki bi morala držati ravnotežje zoper oblasti osmanskega in habsburškega cesarja.⁴¹ Poleg tega so se medžimurski Hrvati borili proti banu Jelačiću (1801–1859)⁴² in Avstrijcem v revoluciji leta 1848. Kljub temu ta dejstva še ne izpričujejo »madžarske duše« Medžimurcev. Odgovor najdemo v zgodovini Ogrske od 18. stoletja: etnični vzgled stare ogrske države se je spremenil po turških vojnah (1526–1699). Ker je prebivalstvo utrpelo velika pustošenja, je bilo potrebno naseliti delovno moč v opustošene kraje. Madžarski veleposestniki so podpirali naseljevanja tujskih naseljencev na Ogrsko in omogočili gradnje cerkva in šol, kjer so delovali učitelji in duhovniki, ki so govorili materni jezik novih prebivalcev.⁴³ V tem času je bila pripadnost verski skupini pomembnejša kot narodna identiteta.⁴⁴ V nerazvitih področjih kot npr. v Medžimurju in Slovenski krajini (Prekmurje in Slovensko Porabje) se je ohranil ta zaostal nazor. Prekmurski Slovenci in medžimurski Hrvati so se zato borili v madžarski vojski med letoma 1848 in 1849, ker je bil madžarski gospodarski vpliv močnejši v teh krajih, seveda pa niso pozabili svoje narodne identitete.

Leta 1873 je madžarski novinar in odvetnik Lajos Bátorfi (1835–1896) objavil razpravo o medžimurski diskusiji pod naslovom *A muraközi kerdés* (Medžimursko vprašanje), v kateri je navedel enake razloge kot drugi madžarski viri. Nič pa ne piše o tem, ali bi bilo Medžimurje etnično ali jezikovno različno od Hrvatov ali Kajkavcev.

Koordinalna oseba: Jožef Margitaj

Začetnik in utemeljitelj pojma medžimurskega jezika je bil učitelj Jožef Margitaj (roj. *Jožef Majhen*). Rodil se je 9. 3. 1854 v prekmurskih Črenšovcih očetu Francu Majhnu in materi Ani Titler. Franc Majhen je bil medžimurski Hrvat, v Črenšovcih je delal kot učitelj. Kmalu se je povrnil v Medžimurje s svojo družino. Franc je skoraj petdeset let učiteljeval v Svetem Martinu, pri današnji hrvaško-slovenski (medžimursko-prekmurski) meji.⁴⁵ Njegov sin Jožef je pomadžaril svoj priimek iz Majhna na *Margitai/Margitaja*, verjetno po kapelici Sv. Marjete na Kapelščaku.⁴⁶

Margitejeva kariera se je začela v Selnici, potem je od leta 1879 delal v Pedagoški šoli v Čakovcu in leta 1890 postal ravnatelj te šole.⁴⁷ V šoli so učili v štokavskem knjižnem jeziku. Margitaj je imel v svojem načrtu širjenje madžarizacije v Medžimurju in na celem področju južnega Prekodonavja. Tako je Čakovec postal središče izobrazbe madžaronskih izobražencev (med njimi so bili tudi Slovenci).⁴⁸

⁴⁰ Pesnik Zrinski je napisal zgodbo obleganja Sigeta v epu *Szigeti veszedelem* (Poguba pri Sigetu), ki ga je njegov brat Petar Zrinski (1621–1671) prevedel v hrvaščino.

⁴¹ Pach-Várkonyi: *Magyarország története 1526–1686*, str. 1150.

⁴² *Viri za zgodovino Prekmurja 1.*, str. 351–354.

⁴³ Prvi sombotelski škof János Szily (1735–1799) je precej pomagal katoliškemu pisatelju Miklošu Küzmiču (1737–1804), ob natisu njegovih prvih treh knjig. Smej: *Pomen Szilyjevega Škofijskega odloka iz leta 1780 za zgodovino Prekmurja*, str. 48.

⁴⁴ Csorba–Estók–Salamon: *Magyarország képes története*, str. 107.

⁴⁵ Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*, str. 560.

⁴⁶ Kapelica stoji nad Svetim Martinom. Naselje Kapelščak se imenuje v madžarščini *Szentmargithegy*. Zalai Közlöny, avgust, 1941.

⁴⁷ Kalšan: *Medimurski biografski leksikon*, str. 118.

⁴⁸ Gulyás: *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben*, str. 11.

Dogodki leta 1848 in vendska teorija

V času madžarske revolucije in vojne za neodvisnost (1848–1849) sta bila v Slovenski krajini na Ogrskem dva politična tabora. Prva skupina je bila tabor evangeličanov, ki je podpirala madžarsko vlado in Lajosa Kossutha (1802–1894). Katoliški kler se je potegnil za Habsburžane. Spet je bila vera tista, ki je vodila te skupine, ker so se evangeličani bali za svojo vero zaradi pobožnjaških katoliških Habsburžanov.⁴⁹ Prav tako so se bali za svojo vero katoliki, ki so videli nevarnost v madžarskem liberalizmu in revolucionarnih idejah.⁵⁰ Nekatere manjšine (Romuni, Srbi, Hrvati, transilvanski Sasi, nekaj Slovakov) so se uprle proti Ogrski in se borile v avstrijski vojski. Druge manjšine kot npr. Slovenci, medžimurski in gradiščanski Hrvati, Slovaki, Rusini, Nemci in Judje so se pridružile v 'honvedsko' (domorodsko) vojsko.^{51,52} Slovenski honvedi so se udeležili osvoboditve Budima in Pešta (21. 5. 1849).⁵³

Čeprav so manjšine najprej pozdravljale rezultate madžarske revolucije in sklepe prve madžarske vlade, Madžari niso izvršili njihove želje, da jim priznajo narodne pravice. Habsburžani so izkoristili politične prepire med Madžari in manjšinami ter tako podkurili sovraštvo in šovinizem, čeravno dunajski dvor tudi ni in ni hotel zavarovati manjšinskih pravic.⁵⁴ Slovaški narodni buditelj in književnik Jozef Miloslav Hurban (1817–1886) je osebno obiskal uglednega slovenskega evangeličanskega duhovnika Ivana Berkeja (1814–1908) v Križevcih na Goričkem, da bi ga nagovoril k protimadžarskemu uporu, toda Berke ni hotel oboroženega boja, ampak je izbral raje kompromis med Slovenci in Madžari ter katoliki in evangeličani.⁵⁵ V Slovenski krajini in Medžimurju je sicer bilo nekaj prepиров (v Prekmurju v Petanjcih in Beltincih), ker so bili slovenski in hrvaški tlačani nezadovoljni z osvoboditvijo podložnikov.^{56,57}

Čeprav so Madžari že od začetka 19. stoletja Slovence med Muro in Rabo imenovali Vendi, jih v prvi polovici stoletja še niso razlikovali od drugih Slovencev. Leta 1848 je prva madžarska vlada premerila stališče ljudskih šol na Ogrskem. Formularji omenijo 'vendski' jezik med učnimi jeziki in označijo, da je to slovenski jezik.⁵⁸

Po nastanku avstro-ogrske monarhije (1867) se začne 'motorizirana' madžarizacija na področjih nemadžarskih etničnih skupin. Organizirajo madžarska izobraževalna društva za širjenje madžarizacije in raznarodovanje nekaterih etničnih skupin. V Prekmurju so leta 1893 organizirali Madžarsko izobraževalno društvo Slovenske krajine (Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület).⁵⁹ Slovenci med Muro in Rabo so uradno Vendi, država pa je z denarjem podpirala Janoša Kardoša (1801–1873), hodoškega evangeličanskega duhovnika, da bi pisal učbenike in druge knjige v vendskem (prekmurskem) jeziku. Kardoš je

⁴⁹ Kozar: *Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem*, str. 170.

⁵⁰ Štumpf: *Jožef Klekl st.*, str. 74.

⁵¹ Csorba–Estók–Salamon: *Magyarország képes története*, str. 134.

⁵² Kozár–Gyurác: *Felsőszölnök*, str. 40.

⁵³ Cankovski Mihael Gomboc je bil ranjen v bitki pri Csorni (13. junija 1849); rogašovski Ivan Vidonja je izgubil svojo desno nogo pod Budimom; Franc Cipot iz Polane je izgubil levo nogo pod Budimom. Balogh: *Vasvármegye honvédsége 1848–1849-ben* (http://193.225.149.5/vdkweb/vm_honvedseg/cimlap.html in http://193.225.149.5/vdkweb/vm_honvedseg/honvedseg.html (12. 10. 2015).

⁵⁴ Glej: *oktroirana ustava*, marec 1849. Csorba–Estók–Salamon: *Magyarország képes története*, str. 135.

⁵⁵ *II. Prékmurja szvetszki evang. znameniti mő'zje. Berketova familia*, str. 68.

⁵⁶ *Viri za zgodovino Prekmurja 1.*, str. 343–345.

⁵⁷ Bunjac–Jahn–Matotek–Puzak–Šestak: *Pregled povijesti Međimurja*, str. 83.

⁵⁸ V gornjeseniški šoli hrvaški Ivan Pinčič uči v »vandalskem in slovenskem jeziku« (vandal, szloven). Népiskolák, tanítók, jövedelmeik összeírása, Felsőszölnök, 1848. augusztus 13.

⁵⁹ *Viri za zgodovino Prekmurja 2.*, str. 158–162.

bil tako kot Berke pomembna oseba prekmurskih evangeličanov. Berke ni zavrnil bližanja k drugim Slovincem v avstrijskem področju, dokler se je Kardoš potegnil za samostojen prekmurski jezik. Madžaroni so s Kardošem poskusili dokazati, da prekmursko-porabsko ljudstvo je 'vendski' narod,^{60,61} a kljub temu ne moremo trditi, da bi Kardoševe knjige res pospešile asimilacijo Slovencev, saj je Kardoš pisal samo v prekmurščini in nikoli ni pisal npr. dvojezičnih (madžarsko-prekmurskih) knjig.

Medžimurci so imeli neposredne stike s Prekmurci, poznali so prekmurske dogodke in brali prekmurske knjige, tudi prvi prekmurski časopis *Prijátel* Imreta Augustiča (1837–1879). Margitaj je zrasel v sosedstvu Prekmurja, njegov oče pa je bil učitelj v slovenski šoli. Mogoče, da je Margitaj poznal prekmurščino in vendsko teorijo, saj je leta 1896 izdal madžarski učbenik za hrvaške in slovenske šole ter učbenik za slovenske šole: *Vezerkönyv a magyar írás és olvasás tanításához a horvát és vendajkú iskolákban* (Uvodni učbenik pouka pisanja in branja v madžarščini za hrvaške in vendske šole), *Magyar ABC a vend népi iskolák számára* (Madžarski abecedar za vendske ljudske šole). Kot bomo lahko pozneje opazili, večkrat piše o »Vendih«. Torej je medžimurska teorija nastala pod vplivom vendske teorije. Ti dogodki še niso bili v obzorju raziskovalcev in zgodovinarjev, ki so se ukvarjali z zgodovino Prekmurja ali Medžimurja.

Béni Kállay (1839–1903) je bil madžarski guverner okupirane Bosne in Hercegovine med letoma 1878 in 1903. Kállay je podpiral muslimansko manjšino Bosne in naznanil, da ljudstvo dveh dežel pravzaprav niso posebni hrvaški, bosanski (muslimanski) in srbski narodi, temveč edini narod (ker vsi govorijo štokavščino), samo pripadajo različnim verskim skupinam. Kállay je to argumentiral s svojim narodom, češ da med Madžari lahko najdemo katolike in protestante, kljub temu pa vsi govorijo en jezik in imajo eno narodno vest. To je bil pravzaprav neuspešen poskus uvesti madžarizacijo na bosanskem področju.⁶²

Časopis *Medjimurje* in drugi medžimurski tiski

Margitaj je z objavo svojega dvojezičnega madžaronskega časopisa začel program madžarizacije v Medžimurju leta 1884. Ta časopis je bil *Muraköz/Medjimurje*. Margitaj je 'videl' trdni dokaz različnosti medžimurskega in hrvaškega jezika v tem, ko je leta 1883 dr. Stjepan Vučetić (1836–1894) od zagrebške škofije obiskal Medžimurje in premeril možnosti širjenja srbohrvaškega jezika v lokalnih ljudskih šolah. Menda je Vučetić sam predlagal uporabo čistega »medžimurskega jezika« namesto »ilirskega jezika« (to je srbohrvaščina).⁶³

V tem času je živel kajkavski knjižni jezik v periodičnih tiskih nekaterih avtorjev, npr. v molitvenikih. Leta 1907 so v Zagrebu izdali dva molitvenika v kajkavščini, *Jezuš, navučitel naš* in *Pravi put vu nebo*.⁶⁴ Jezik molitvenikov ima veliko vplivov štokavščine. Še preden je izšel Margitajev časopis, je Margitaj leta 1882 že napisal šolski učbenik z naslovom *Muraközi horvát olvasókönyv* (Medžimursko-hrvaška čitanka). Leta 1901 pa je sestavil žepni slovar *Magyar-horvát és horvát-magyar zsebszótár* (Madžarsko-hrvaški in hrvaško-madžarski žepni slovar). Ti knjigi sta napisani v štokavščini. Kakor Margitaj piše v žepnem slovarju: »Knjižni jezik (to pomeni štokavski), ki se trenutno uporablja na Hrvaškem, ni bil ustrezen cilju moje knjige, ker naš narod (Medžimurci) ne razume besed tega jezika, ali ne pozna načina pisanja nekaterih besed. Zato mi je bilo potrebno izbrati

⁶⁰ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 45.

⁶¹ *Viri za zgodovino Prekmurja 2.*, str. 78.

⁶² Gulyás: *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben*, str. 11.

⁶³ Muravölgyi: *Muraköz és a horvátok*, str. 17.

⁶⁴ Kolarić: *Hrvatski kajkavski molitvenici i njihov utjecaj na duhovnost*, str. 131–132.

drugo narečje, ki ga govorijo ljudje in ga poznajo. To narečje je stari hrvaški knjižni jezik (knjižna kajkavščina), ki ga govori narod predvsem v Medžimurju v njegovi stari obliki.«⁶⁵ Margitaj je trdil, da je hotel s svojim programom tudi oživeti razpadajoče tradicije kajkavske književnosti, vendar njegov jezik ni čisti kajkavski; ker sta slovar in učbenik napisana v štokavščini, imata samo nekaj kajkavskih elementov. V tem času ima Margitaj svoj jezik za medžimurski hrvaški, medtem ko je pozneje spremenil svoje mišljenje o tem. Ferenc Gönczi (1861–1948), madžarski etnograf, v monografiji *Muraköz és népe* (Medžimurje in njegovo ljudstvo) iz leta 1895 tudi meni, da so Medžimurci hrvaško-kajkavski narod, ki so bližnji sorodniki Prekmurcev in štajerskih Slovencev, na njihov jezik pa so močno vplivale madžarščina, nemščina,⁶⁶ latinščina, vendsščina (prekmurščina), slovenščina in štajersščina.⁶⁷ Medžimurci dobro razumejo prekodravski kajkavski govor, ne razumejo pa hrvaškega knjižnega jezika.⁶⁸ Gönczi zelo slavi Jožefa Margitaja, ki piše v domači medžimurščini, s čimer je premagal »ilirski« (to je srbohrvaški jezik) in okrepil madžarsko narodno zavest medžimurskih Hrvatov.⁶⁹

Prva številka časopisa (tednika) *Medjimurje* je izšla 18. 5. 1884 v Čakovcu. Del pod naslovom *Medjimurje* je objavljen v medžimurščini, medtem ko je *Muraköz* v madžarščini. V prvem številu Margitaj razloži, zakaj potrebujejo Medžimurci dvojezični tednik. Medžimursko prebivalstvo ima mnenje o Medžimurju kot samostojni 'deželi' zaradi večkratnih pripojitev. Po Margitejevem mnenju to ni dobro, saj je treba okrepiti madžarsko domoljublje v Medžimurcih, ker je to ogrsko področje. Drugi vzrok je gospodarski in duševni razvoj, ker medžimurski poljedelci niso izobraževalni in zelo malo berejo. Poudarja, da se ljudstvo mora izobraziti v hrvaškem (medžimurskem) jeziku in da se mora naučiti madžarsko.⁷⁰ Torej je madžarizacija 'izobraževanje' Medžimurja.

Margitaj je dobil nekaj privrženec, npr. Gjura Gerenčera in Franca Glada (1846–1905), ki sta bila Madžaroni. Glad je pisal kratko leposlovje v medžimurski tednik. Prenaredil je eno staro kajkavsko komedijo, delo Tituša Brezovačkega (1757–1805), *Matijaš Grabancijaš Dijak* in 'medžimuriziral' nekaj štokavskih pripovedk.⁷¹ Razen *Medjimurja* je bil še en medžimurski tisk, koledar *Medjimurski kolendar*. Pol leta po prvi številki *Medjimurja* je izšel prekmurski dvojezični tednik *Muraszombat és vidéke* (Murska Sobota in njena okolica). Med prekmurskim in medžimurskim tednikom lahko potegnemo vzporednice. V prvi številki *Muraszombat és vidéke* piše, da je glavni cilj objasniti slovenskim ljudem važnost madžarizacije, saj samo madžarski jezik zagotavlja družbeni razvoj in egzistencijo Slovencev na Ogrskem.⁷²

Oba tednika sta objavila članke v prekmurskem, medžimurskem in madžarskem jeziku, a se v sorodnih temah in obliki *Muraszombat és vidéke* razlikuje od *Medjimurja*. Čeprav je *Medjimurje* tudi dvojezični časopis, najdemo paralelne članke samo v *Muraszombat és vidéke*. Ker madžarski članki največkrat niso bili prevedeni v medžimurščino, je tednik postal jezikovno nesorazmeren (čeprav je hotel Margitaj s svojim časopisom Medžimurce naučiti madžarsko!). Prvič je *Muraszombat és vidéke* imel objavljene članke v dveh jezikih, po nekaj letih pa samo v madžarščini. Kakovost člankov v *Medjimurju* ni na nivoju člankov *Muraszombat és vidéke* ali drugih prekmurskih časopisov.

V tedniku *Medjimurje* najdemo gospodarske in politične članke. Gerenčer v številki 15. oktobra 1884 pod naslovom *Naši sadovnjaki* piše o medžimur-

⁶⁵ Margitaj: *Magyar-horvát és horvát-magyar zsebszótár*, str. III.

⁶⁶ Gönczi: *Muraköz és népe*, str. 108.

⁶⁷ Prav tam, str. 106.

⁶⁸ Prav tam, str. 103.

⁶⁹ Prav tam, str. 109, 110.

⁷⁰ *Medjimurje* 18.V.1884, str. 5.

⁷¹ Kalšan: *Medimurski biografski leksikon*, str. 57.

⁷² *Muraszombat és vidéke* 25. XII. 1884, str. 1.

skem sadjarstvu. Jezik članka je zelo preprost, opiše samo nekatere izraze, ker ne najde ustrezne besede iz »medžimurščine«. Tednik 5. 1. 1913 objavi razpravo v madžarskem jeziku pod naslovom *A téli gazdasági előadások hiányosságai*, v slovenščini to pomeni *Manjkanja zimskih gospodarskih izročenj*.⁷³ Medžimurska različica nosi naslov *Zimski kvari*. Niti naslov niti vsebina nista enaka madžarski različici, medžimursko besedilo je siromašno v jezikovnem pogledu in sicer je krajše od madžarske različice, praktično ne bi pomagalo medžimurskim bralcem razumeti in obvladati madžarski jezik. Dvojezični članek *Néhány szó az ipartaninczokról/Nistera rejcs od vucsecsi na mestrio* je bil objavljen v *Muraszombat és vidéke* 12. aprila 1885. Prekmurski prevod točno zrcali madžarski del in ima svojo strokovno leksiko.

Margitajeva medžimurščina ni pravo medžimursko narečje, temveč je enaka jeziku, v katerem je bil napisan npr. molitvenik *Jezuš navučitel naš*. Dva primera iz molitvenika in *Medjimurskega kolendara*:

»Zmožna i čudotvorna Světa Desna, koja si 900 let pazila na tvoju Magjarsku zemlju⁷⁴ i občuvala od vnogih neprijateljah,⁷⁵ molimo te, občuvaj i vezda, vu velikih⁷⁶ taborskih vremenah, da bumo nadvladati mogli naše neprijatelje! A onda pak daj tvojemu orsagu i vu njem stanujućem svakomu⁷⁷ narodu mir, zadovoljstvo, dobroti, sreću i podeli tvoj blagoslov svakomu, koj se vu Tebe Sveta Desna zaufa!«^{78,79}

Za kralja. Višnji Gospon neba i zemlje! Kralj vseh ladajućeh! prosimo te za sreću tvojega izvoljenoga, našega kralja i vse njegve domače. Nagni njegovo serdce na spunavanje tvojeh sveteh zapovēdih i na branenje svete katoličanske Cirkve, da on pravu sreću svojeh podložnikov z-pravum věrum, z-strahom Božjem, z-mudremi i pravičnemi odredjenji povēkša, i za dugem, srećnem ladanjem světsku krunu zmēni z-korunum nebeskoga kraljestva.«⁸⁰

Ta jezik je kajkavski knjižni jezik s štokavskimi vplivi. Lahko, da je Margitaj molitvenike uporabil pri izoblikovanju svojega jezika, v verskih natisih pa je težko oz. ni možno najti strokovne terminologije npr. o sadjarstvu, gospodarstvu ali politiki. Čeprav je bil madžaronski jezik medžimurščina, je Margitaj uporabil hrvaško gajico. V Medžimurju so že dolgo časa v Gajevi pisavi učili otroke v šolah, tega stališča pa Margitaj ni mogel spremeniti.⁸¹ Namesto tega je postavil cerkveno knjižno kajkavščino za medžimurski jezik, še več, medžimurski Madžaroni so celo izjavili, da medžimurski jezik govorijo Hrvati vse tja do Zagreba! Gönczi je bil v svoji monografiji mnenja, da so knjige tiskali v medžimurščini že v 16.–17. stoletju, npr. Pergošičev *Dekretum* (1574), ki je tiskan v Nedelišču, v Hoffhalterjevi tiskarni.⁸² Prof. dr. Alojz Jembrih (1947–), strokovnjak kajkavščine, mi je podal naslednjo pripombo o Gönczijevem mišljenju: »Ukoliko je Gönczi mislio da je izvor međimurske književnosti tiskara u Nedelišču, treba reći da je bio u krivu, budući da Ivan Pergošić (u. 1592) nije pisao međimurskim, već kajkavskim jezikom s pravnom terminologijom, koji je tada bio razumljiv u Zagrebačkoj biskupiji, napose u Varaždinu.«

⁷³ Prevod avtorja.

⁷⁴ V pravi medžimurščini: *na tvojo madjarsko zemlo*. Lastno raziskovanje avtorja.

⁷⁵ V pravi medžimurščini: *neprijatelj*. Medžimursko narečje nima, ali redko ima glas *lj*. Lastno raziskovanje avtorja.

⁷⁶ V pravi medžimurščini: *velki*. Lastno raziskovanje.

⁷⁷ V pravi medžimurščini: *saki, vsaki*. Lastno raziskovanje.

⁷⁸ V pravi medžimurščini: *zavupati*. Lastno raziskovanje.

⁷⁹ *Povēst Desne ruke svetoga Štefana kralja magjarskoga. Medjimurski kolendar (1916)*, str. 43 (v pravi medžimurščini: *kral*, op. a.). Lastno raziskovanje.

⁸⁰ *Molitve za različne osebe i potreboće (Jezuš navučitel naš, str. 338)*.

⁸¹ Lastno raziskovanje avtorja.

⁸² Gönczi: *Muraköz és népe*, str. 106.

Muraszombat és vidéke in *Medjimurje* sta obveščala o dogodkih sosednjih krajev. *Muraszombat és vidéke* je obvestil o gradnji čakovske učiteljske šole in odkrivanju nafte pri Peklenici.⁸³ 9. 12. 1888 pa je *Medjimurje* objavilo kratek oglas o novem prekmurskem katekizmu gančanskega učitelja in Madžarona Mikloša Lutarja (1851–?). »V vendskem (prekmurskem) prevodu se je objavil egerški mali katekizem. Prevedel ga je Mikloš Lutar, gančanski učitelj. Katekizem je smiselno sestavljen, na prvi strani najdemo madžarsko besedilo, na drugi strani pa vendski prevod. Prevajalec je dosti služil zadevi madžarskega jezika, zaradi tega knjiga – zaradi dvojezičnega izdanja – more služiti tudi za vadbo v prevajanju. Razširjenosti in sprejemanje tega dela bo prispevala tudi njegova nizka cena.« Drugi katoliški duhovniki so prav tako kot Jožef Borovnjak (1826–1909) in Franc Ivanocy (1857–1913) delali za slovensko narodno zadevo na Ogrskem. Lutar je bil slovenski katolik madžaronske duše, ki je podpiral madžarizacijo. Zaradi oviranja Borovnjakovega in Ivanocyjevega delovanja je izdal svoj katekizem *Máli katekizmus za katholicsánszke soule*, ki je imel še tri ponatise.⁸⁴ Kljub pretiranemu vrednotenju medžimurskega tednika Lutarjev katekizem ni bil priljubljen v Slovenski krajini zaradi njegovih grobih slovničnih napak,⁸⁵ ker je npr. posilil madžarsko konstrukcijo stavkov v prekmurščini.

Margitajeva opozicija v Medžimurju in razen Medžimurja

Prvič je zoper Margitajevo raznarodovanje pričel pisati hrvaški časopis *Rodoljub*, ki je poskusil dokazati, da so Margitajevi argumenti o širjenju kulture in kulturologije samo izgovori ter da želi z njimi dokazovati prednost madžarskega jezika in uničiti hrvaško ljudstvo v Medžimurju. Tiste duhovnike in intelektualce, ki so bili proti madžarizaciji, so podpirali iz Varaždina in so jim pošiljali več knjig, časopisov in drugih tiskov v hrvaškem jeziku.⁸⁶ Prekmurski katoliški kler je vnesel slovenske verske knjige celovške Mohorjeve družbe in nekaj hrvaških knjig, da bi držal nekakšno ravnotežje proti madžarizaciji v Slovenski krajini.⁸⁷ Margitaj je na vsak način poskušal te akcije podceniti in jih prikazati v črni luči, dokler je svoje rezultate in dela visoko precenil. Imelo je velik in pretiran odmev v madžaronskih časopisih brez realnosti, če je intelektualec hrvaškega ali slovenskega rodu vstopil med Madžarone.⁸⁸ Osebe, ki so podpirale hrvaško ali slovensko narodno misel, je Margitaj označil za *lenuhe*, ki jim ni mar, da se je treba naučiti madžarsko.

Varaždinski odvetnik Pero Magdić (1863–1922) je objavil svoj list *Naše pravice*, s katerim je hotel razkrinkati Margitaja in njegovo delovanje ter širiti hrvaško narodno misel med medžimurskimi Hrvati. Margitaj je spodbujal madžarske oblasti, naj nastopijo zoper prekmurske in hrvaške duhovnike ter izobražence, ker ovirajo madžarizacijo. Margitaj je pretirano ocenil rezultate njegovega časopisa, da je časopis uspešen ne le v Medžimurju, temveč da je že opravil madžaronsko seme na slovenskem Štajerskem, v Slovenski krajini in Slavoniji, ter da se je tudi papež Leon XIII. (1810–1903) odločil za priključitev Medžimurja k madžarski Veszprémski škofiji.⁸⁹

⁸³ *Muraszombat és vidéke* 13.V.1883.

⁸⁴ Smej: *Spremna beseda* faksimilam Mále biblije (1898), str. 83.

⁸⁵ Prav tam, str. 84.

⁸⁶ Gulyás: *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben*, str. 12.

⁸⁷ Kuzmič: *Borovnjakovi stiki s štajerskimi duhovniki in raziskovalci*, str. 83.

⁸⁸ To je bilo imenovanje madžaronskega duhovnika Mija Habuša za župnika v Prelogu. *Medjimurje*, 9. X. 1904. Drugi primer je Ignaca Majerja, martjanskega prebivalca, ki je leta 1883 pomadžaril svoj priimek na *Mezei*. *Muraszombat és vidéke* še doda, da tako »dobro priliko« je treba naslediti tudi drugem. *Muraszombat és vidéke*, 13. V. 1883.

⁸⁹ *Medjimurje*, 1. V. 1896.

Glavni nasprotnik Jožefa Margitaja je bil kotorbski župnik Juraj Lajtman (1883–1964). Lajtmanov pomočnik je bil prekmurski Slovenec, preloški župnik Ivan Kuhar (1880–1941), ki se je rodil v Murski Soboti (pod imenom *Kühar*). Ivan Kuhar se je učil v Varaždinu in Zagrebu ter je bil (preden je prišel v Medžimurje) kaplan v Moslavini. Lajtman, Kuhar in medžimurski župnik Ignac Lipnjak (1880–1944) so leta 1912 sestavili medžimurski molitvenik *Jezuš, ljubav moja*. Molitvenik je napisan v štokavščini in ima nekaj značilnih kajkavizmov, npr. *Jezuš Kristuš, kaj, otec, šakrament*, ter uporabi grafeme kot npr. *gj*, namesto *đ*.⁹⁰ Margitaj je obtožil Lajtmana zaradi molitvenika, češ da s svojim delom hajska protimadžarske in protidržavne akcije, ker ne piše in ne pridiga v madžarščini ali medžimurščini, temveč v hrvaščini. Margitaj je zahteval prepoved Lajtmanovega molitvenika, vendar je Lajtman dokazal svojo nedolžnost in njegov molitvenik ni bil prepovedan.⁹¹

Margitaj je zaman trdil, da so Medžimurci Madžari in sovražijo vse, kar prihaja od ilirskega gibanja, največ Hrvatom in Slovencem ni bila vseč madžarizacija. *Muraszombat és vidéke* je ob koncu zime 1888 obvestil o dogodku, da je Janoš Osvatič iz Tišine na Ravenskem, ki je po časopisu nori junak, blizu naselja Tropovci uničil tablo naselja, ker so ime naselja nedavno pomadžarili iz *Tropóc v Murafüzes*.

Margitajev program ni bil priljubljen pred Medžimurci, zato je imela madžarizacija v Medžimurju samo slabe rezultate, čeprav je iz čakovske učiteljske šole odšlo veliko madžaronskih učiteljev v prekmurske, gradiščanske, medžimurske, zalske, šomodske in baranjske šole, kjer so se učili slovenski in hrvaški otroci.

Treba je omeniti tudi prekmurskega pisatelja Jožefa Pustaja (1864–1934), Beltinčana (roj. *Pozderec*), ki je študiral v čakovski šoli in tam spoznal medžimurski jezik. Trideset let je služil v Martjancih pri Murski Soboti kot šolski upravitelj. Čeprav je bil Madžaron, je sodeloval z Borovnjakom. Madžarskemu izobraževalnemu društvu je predlagal, da bi razdelili madžarske molitvenike tudi katolikom ter da naj društvo pozove madžarske katoliške duhovnike, ki mesečno vsaj enkrat pridigajo v madžarščini.⁹² Otrokom je napisal dvojezični prekmursko-madžarski molitvenik *Mála molitvena kniga* (1900). Pustaj je urejal koledar *Dober pajdás kalendarium* in sestavil veliko katoliško pesmarico *Krscsánszko katholicsánszke cerkvene peszmi* (1893), ki je bila priljubljena med katoliškimi verniki, a vseeno ni imela več ponatisov.

Priključitev Prekmurja in Medžimurja Kraljevini SHS 1918–1919

Margitaj je v času svojega tridesetletnega delovanja napisal približno šest knjig v 'medžimurščini.' Ta dela so predvsem učbeniki in veroučni učbeniki. Ker te knjige niso ravno kakovostne, jih ne moremo imeti za temelje kakšnega medžimurskega standarda. Margitaj je s šovinizmom poskusil pokriti njegove neuspehe, zato je večkrat hrulil Hrvate. Predlagal je še naseljevanje Madžarov v Medžimurje, naj hitro asimilirajo Medžimurje in prekinejo hrvaško-slovensko etnično področje iz Medžimurja skozi Slovensko krajino do gradiščansko-hrvaških naselij.⁹³

Prva svetovna vojna (1914–1918) je zaostрила konflikte med Hrvati in Madžari. Varaždinski frančiškan Viktor Hustus Šbül, rojen v Murskih Petrovcih, je 2. 8. 1914 imel novo mašo na Tišini. Šbül je doma⁹⁴ in v tišinski Žökševi kr-

⁹⁰ Jembrih: *Život horvatskoga jezika u 19. stoljeću*, str. 449.

⁹¹ Prav tam, str. 450.

⁹² Štumpf: *Jožef Klekl st.*, str. 81.

⁹³ Gulyás: *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben*, str. 13, 14.

⁹⁴ *Viri za zgodovino Prekmurja 2.*, str. 266.

čmi⁹⁵ govoril o nekem narodnem gibanju, ki hoče vzpostaviti samostojno južnoslovansko kraljevino na področju Hrvaške, Bosne, Srbije in Bolgarije. Károly Maár, gederovski učitelj, in Ferenc Óri, sodišinski sodnik, sta ga prijavila pri madžarskih oblasteh. Pri obravnavi zadeve je bil tudi hrvaški ban Ivan Škrlec (1873–1951).⁹⁶

Avstro-Ogrska je izgubila vojno. Sestavila se je nova Kraljevina SHS (Srbov, Hrvatov in Slovencev, od l. 1929 Jugoslavija), ki si je lastila južnoslovanske pokrajine Avstro-Ogrske. Katoliški politiki ogrskih Slovencev, na čelu z Jožefom Kleklom st. (1874–1947), so zahtevali priključitev Slovenske krajine kraljevini SHS. Evangeličani in Madžaroni so nasprotovali priključitvi, a ogrska država ni več hotela nadaljevati madžarizacije Medžimurja in Slovenske krajine zaradi ogromnih težav. Madžarsko gospodarstvo je propadlo, romunske, češke, srbske in francoske vojske pa so se lotile delitve Ogrske.⁹⁷ Mihály Károlyi (1875–1955) je tako poskušal v teh razmerah rešiti svojo domovino in je obljubil avtonomijo nekaterim manjšinam. Jožef Klekl st. ter njegovi duhovniški in politični tovariši Jožef Klekl ml. (1879–1936), Jožef Sakovič (1874–1930), Ivan Baša (1875–1931), Števan Kühar (1887–1922) in medžimurski Jožef Čarič (1866–1935) so sestavili načrt avtonomne Slovenske krajine.⁹⁸ Madžarski politik Oszkár Jászi (1875–1957), ki je hotel t. i. »vzhodno Švico« na Madžarskem,⁹⁹ je predlagal združitev Slovenske krajine in Medžimurja v tem avtonomnem področju.

Načrta avtonomne Slovenske krajine in Medžimurja ni uspelo uresničiti. Novembra in decembra 1918 so hrvaške in srbske čete zavzele Medžimurje. Hrvaška vojska je vkorakala tudi v Mursko Soboto, ampak slovensko stanovništvo ni podpiralo Hrvatov. Januarja leta 1919 je madžarska vojska ponovno zavzela Mursko Soboto in ostala na področju do meseca avgusta, ko so se vrnile srbske in hrvaške čete ter okupirale celo Slovensko krajino, razen današnjega Slovenskega Porabja.¹⁰⁰

Po osvoboditvi Medžimurja je Jožef Margitaj pobegnil na Madžarsko in se ni več vrnil v Medžimurje, tednik *Medžimurje* pa je prenehal izhajati.

Prekmurje in Medžimurje med dvema vojnama

Kljub priključitvi Prekmurja in Medžimurja pa še ni bilo konec različnim jezikovnim in političnim vprašanjem, ampak so se pripetile različne situacije: v Prekmurju je ostala lokalna književnost še do konca druge vojne (1939–1945), dokler v Medžimurju ni ostala Margitajeva medžimurščina, ker ni imela pravih korenin na tem področju.

Šovinistične teorije o prekmurščini in medžimurskem narečju

V Veliki Kaniži (Nagykanizsa) so stari in mlajši Madžaroni ustanovili irendentistično organizacijo *Muraközi szövetség* (Medžimurska zveza), ki je leta 1920 izdala t. i. 'stari' medžimurski koledar, ki je hotel podpihovati odpor zoper južnoslovansko kraljevino, da bi Medžimurci zahtevali priključitev k Madžarski. Ker koledar ni imel velikega odmeva med medžimurskim prebivalstvom, je leta

⁹⁵ *Viri za zgodovino Prekmurja 2*, str. 267.

⁹⁶ Prav tam, str. 265.

⁹⁷ Liptai: *Magyarország hadtörténete 2.*, str. 197.

⁹⁸ Göncz: *Muravidék 1919* (<http://www.vasiszemle.t-online.hu/2001/02/goncz.htm> (10. 3. 2008)).

⁹⁹ *Viri za zgodovino Prekmurja 2.*, str. 281, 282.

¹⁰⁰ Göncz: *Muravidék 1919* (<http://www.vasiszemle.t-online.hu/2001/02/goncz.htm> (10. 3. 2008)).

1923 prenehal izhajati.¹⁰¹ V Medžimurju se nihče ni ukvarjal s pisanjem v medžimurskem narečju, čeprav so brali druge (nemadžaronske) kajkavske tiske in peli stare kajkavske pesmi v cerkvah.

Med člani Medžimurske zveze je bil neki *J. Muravölgyi*, alias Jožef Margitaj.¹⁰² Na prekmurski strani pa je nastopil fizik Sándor Mikola (1871–1945), glavni ideolog vendske teorije. Zanimive vzporednice je možno najti med Mikolinim in Margitajevim madžaronskim delovanjem med dvema vojnoma. Mikola je leta 1928 napisal brošuro o svoji teoriji o Vendih (Prekmurcih): *A vendség múltja és jelene* (Preteklost in sedanost Vendstva). Margitaj pa je leta 1929 izdal podobno brošuro *Muraköz és a horvátok* (Medžimurje in Hrvati). Obe brošuri sta polni šovinizma, hinavščine in zablod. Margitaj v svoji brošuri večkrat omeni Slovence (Vende) in torej ni bil brezbrizen do vendske teorije, saj o Vendih piše in podobno razmišlja kot Mikola.

Omenjeni brošuri sta si enaki v mišljenju, da so Prekmurci in Medžimurci zelo »rodoljubni« Madžari in sovražijo vse, kar je slovansko.^{103,104} V Margitajevih očeh so Hrvati sramotni izdajalci, ki so prekršili sveto madžarsko-hrvaško državno zvezo. V tem času si je Hrvaška lastila Prekmurje,¹⁰⁵ v hrvaško-slovenskem prepiru o Prekmurju pa je Mikola videl dokaz, da Prekmurci niso Slovenci, ker se Jugoslovani niso mogli odločiti, kako 'imenovati' Prekmurce – Hrvati ali Slovenci.¹⁰⁶

Mikola piše protislovne trditve, ker enkrat trdi, da so Prekmurci potomci Keltov in tako prastari narod Karpatskega bazena.¹⁰⁷ Vendar pa na drugih straneh brošure zanika avtohtonost Vendov (Prekmurcev) in trdi, da so jih madžarski veleposestniki in kralji naselili v današnje Prekmurje in so tam asimilirali 'avtohtonsko' madžarsko ljudstvo (toda ne piše Mikola, odkod so prišli ti 'vendski' naseljenci). Po Mikoli so prekmurski priimki madžarskega rodu dokazi o asimilaciji teh 'avtohtonskih' Madžarov (*Žoldoš/Zsoldos, Takač/Takács, Madjar/Magyar, Madjarič/Magyarics, Nemet/Németh*).¹⁰⁸ Margitaj trdi skoraj popolnoma enako: Medžimurci so prvobitni Madžari, ki so prevzeli slovanski jezik in ohranili 'madžarsko' narodno zavest. Njegovi dokazi pa so tudi priimki medžimurskih plemičev iz 16. in 17. stoletja: *Kanišaj (Kanisay), Horvat (Horváth), Vimičaj (Vimicsay)*.¹⁰⁹ Zadeva pa ni tako preprosta, kot misli Margitaj. V Ogrskem kraljestvu je neka nemadžarska oseba s tem, ko je dobila plemiški status, dobila tudi madžarski priimek. To pa ni bila madžarizacija, to je bil razpoznavni znak, pridevnik za razlikovanje od neplemiških družin, ki so imele isti priimek. To se je zgodilo s prekmursko družino *Lutar* v Sebeborcih, ki je dobila priimek *Sembiborczy* (stari madžarski naziv Sebeborcev je *Szembiborczy*).¹¹⁰

Margitaj ne piše več o medžimursko-hrvaškem jeziku, ampak samo o medžimurskem jeziku, ki ni enak hrvaščini, kakor navaja Margitaj. Mikola tvori novi naziv za prekmurski jezik, to je *vendszki jezik*. Tega izraza Prekmurci ne bodo uporabili. Uporabilo ga bo samo nekaj Madžaronov in tisti Porabci, ki se naučijo madžarsko.¹¹¹ Ni mogoče, da Mikola in Margitaj ne bi poznala tistih podatkov iz starih časov, pravzaprav madžarske vire, ki so ugotovili slovensko in

¹⁰¹ Bunjac–Stevanović–Vegh: *Gramatike međimurskoga jezika iz 1942. godine*, str. 71.

¹⁰² Prav tam, str. 76.

¹⁰³ Mikola: *A vendség múltja és jelene*, str. 19.

¹⁰⁴ Muravölgyi: *Muraköz és a horvátok*, str. 2.

¹⁰⁵ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 121.

¹⁰⁶ Mikola: *A vendség múltja és jelene*, str. 27.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 6.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 14.

¹⁰⁹ Muravölgyi: *Muraköz és a horvátok*, str. 15.

¹¹⁰ Balogh–Szluha: *Vas vármegye nemes családjai*, str. 222, 223.

¹¹¹ V Slovenskem Porabju starejši ljudje, če govorijo v maternem jeziku, rečejo: *Mij smo Slovence*. Če bi to rekli v madžarščini, bi bilo: *Mi vendek vagyunk* (Mi smo Vendi). Lastno raziskovanje avtorja.

hrvaško etnično pripadnost prekmurskega in medžimurskega ljudstva. Margitaj in Mikola se med svojimi argumenti ves čas naslanjata na madžarizme prekmurskih in medžimurskih narečij ter nikoli, ali le redko, omenita germanizme, čeprav imajo panonska narečja mnogo nemških tujk, še več od madžarskih.¹¹² Kar je v zvezi z Mikolino teorijo o prekmurskih priimkih madžarskega rodu, v Prekmurju in Porabju lahko najdemo še več družin z nemškimi priimki, npr. *Kornhauser, Merklin, Rajsar, Pintar, Deutsch, Frumen, Fuks, Knap, Trajber, Lang, Flisar, Šadl, Vindiš* itn.¹¹³ Zakaj ne bi začeli trditi, da so Prekmurci t. i. 'slovanizirani' Nemci? Prav tako na celem Madžarskem ogromno ljudi nosi priimek tujskega (predvsem slovanskega in nemškega) rodu.

Dokaz madžarskega rodu Prekmurcev po Mikoli je še, da so imeli prekmurški protestanti v 16. in 17. stoletju menda madžarske pridigarje. Ampak Mikola spet veliko slovanskih oseb interpretira za Madžare, npr. Janoša Terboča in Martina Perlakya, ki sta bila Hrvata iz Medžimurja, Tomaša Križana, ki je bil štajerski Slovenec, in dva prekmurska Slovenca, Gašpara Skariča ter Jurija Tišinaja. A to je že za Mikolo dokaz, da so prekmurskim protestantom pridigali madžarsko in da so Prekmurci govorili madžarsko.¹¹⁴ Ostaja vprašanje, na kateri podlagi so nastale martjanske in markišavske pesmarice s slovenskimi pesmi ali drugi prekmurški rokopisi, kot je martjanska pogodba (1643), ki je uradni dokument v prekmurščini? Zakaj je prevedel Števan Kuzmič Nouvi Zákon (1771), če so Prekmurci lahko koristili madžarsko Biblijo, ker so govorili madžarsko, kakor reče Mikola? Mikola verjetno ni poznal dejstva, da so uporabili knjige Felicijana Trubarja (1555–1600), sina Primoža Trubarja (1508–1586), v Gornjih Petrovcih na Goričkem, v njegovi rojstni vasi, v 17. stoletju.¹¹⁵

Margitajeve in Mikoline trditve so brez vsake logične osnove in nimajo znanstvenih vrednosti. Edini njihov cilj je prevarati javno mnenje. Oba Madžaron tako mislita, da je bila madžarizacija absolutno legitimna (v času avstro-ogrske monarhije), saj je bila t. i. 'rehungarizacija' enega 'asimiliranega, slovaniziranega' madžarskega ljudstva v Slovenski krajini in Medžimurju. Mikola je napisal nekaj knjig in časopisov (npr. mesečnik *Domovina* od l. 1922) v prekmurščini in pospešil samostojen vendski jezik.¹¹⁶ A v resnici Mikola ni hotel razvijati prekmurske kulture, temveč je koristiti svoj materni jezik za propagando.¹¹⁷ Mikola je hotel, da bi vsi Prekmurci govorili samo madžarsko in praktično ni naredil ničesar za homogeni prekmurški jezik.

Margitaj je postal urednik mesečnika *Topola*, ki je izhajal med letoma 1926 in 1940 ter je bil pisan v enakem jeziku (medžimurščini) kot tednik *Medjimurje*. Popularnost *Topola* v Medžimurju ni bila velika, saj je mesečnik bralo le malo ljudi.¹¹⁸ Prekmurški avtorji so še vedno pisali na visokem nivoju, čeprav je knjižna prekmurščina v tem obdobju začela prihajati v ozadje.

¹¹² Prekmurska in kajkavska pogovorna narečja imajo prevzeto nemško prepozicijo *cuj k, kcoj* (nemško *zu*). Lastno raziskovanje avtorja.

¹¹³ Lea Üllen Novak, rojena na prekmurški Veščici, danes pa živi v Reki na Hrvaškem, mi je povedala, da je njena družina, Üllen, skandinavskega rodu. Lastno raziskovanje avtorja.

¹¹⁴ Mikola: *A vendség múltja és jelene*, str. 11.

¹¹⁵ *Viri za zgodovino Prekmurja 1.*, str. 134.

¹¹⁶ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 139.

¹¹⁷ To je moja konzekvenca, ker če gledamo delovanje Sándorja Mikole, je v celem svojem življenju težil za asimilacijo prekmurskih Slovencev in ne za to, da bi Prekmurci imeli svoj narodni jezik. Po mojem mnenju so krive tiste misli, ki trdijo, da je Mikola hotel samostojen 'vendski' narod. Mikola je hotel izključno homogenost madžarskega naroda v celem Karpatskem bazenu.

¹¹⁸ Bunjac–Stevanović–Vegh: *Gramatike međimurskoga jezika iz 1942. godine*, str. 72.

Druga svetovna vojna in novamadžarizacija

Leta 1941 je nemški Wehrmacht okupiral Prekmurje in Medžimurje, nato so Nemci predali področji madžarski vojski. Margitaj ni doživel okupacije, saj je 6. 6. 1934 umrl v Budimpešti.

Vendszki in megyimurszki jezik

Med letoma 1941 in 1945 je bila v okupiranem Prekmurju in Medžimurju agresivna madžarizacija. Ker je oblast uradno deklarirala o Medžimurcih in Prekmurcih, da jih nihče ne sme imeti za Hrvate ali Slovence, so preganjali vse tiste, ki so dvomili o uradnem stališču. Mikola je prišel domov v Prekmurje in organiziral madžarizacijo. V Medžimurju je stopil na mesto Jožefa Margitaja drugi Madžaron, Jenő Haller Láposi (1876–1943).¹¹⁹ Haller je že leta 1938 položil temelje svojega mišljenja o medžimurskem jeziku v delu *Igazságot a Muraköznek* (Pravo za Medžimurje). Razlika med Margitajevo in Hallerjevo ideologijo je, da ima Haller medžimurščino za t. i. posebno slovansko jezikovno skupino, ki ima samo en jezik, to pa je medžimurski. Po Hallerju so razlike med medžimurskim in hrvaškim jezikom tako velike kot med nizozemskim in švedskim jezikom.¹²⁰ Leta 1919 je Sándor Mikola imel podobno mišljenje o vendščini (prekmurščini): »Vendszki jezik moremo identificirati s slovensščino zares točno tako, kot nemščino z nizozemščino.«¹²¹ Ali je Haller bral Mikoline brošure? Ni izključno ...

V Prekmurju so prepovedali nekaj nezaželenih časopisov in tiskov kot npr. Kleklove *Novine*, ki so se objavljale že od leta 1914. Nekatere druge tiske so spremenili po madžaronskem okusu npr. evangeličanski *Duševni list*, ki je dobil novi, madžarski naziv *Lelki harmat* (Duševna rosa), ki je objavljajal dvojezične prekmursko-madžarske članke. *Muraszombat és vidéke* je ponovno začel objavljati dvojezične članke. Dovolili so samo izdajo tistih knjig, ki so bile ustrezne madžarskim političnim zahtevam.

Materni jezik se je bilo možno v šolah učiti samo fakultativno, glavni učni jezik je bila madžarščina. Ljudstvo so ves čas poskušali spodbujati za madžarizacijo, rekoč, da imajo samo na Madžarskem zagotovo prihodnost ter da je madžarski narod največji in je slavni narod celega Karpatskega bazena. Kakor je to utemeljeval Mikola, bi bilo treba uporabiti vendski (prekmurski) jezik v tolikšni meri, da bi to pospešilo asimilacijo slovenske manjšine. Zato se ne sme pustiti svobodnega jezikovnega in kulturnega razvoja v prekmurščini.¹²²

V Medžimurju so spet ustanovili Margitajev tednik pod naslovom *Megyimurje*. Kljub nazivu članki še vedno niso bili pisani po madžarski ortografiji. Po eni strani v Medžimurju nihče ni poznal madžarske pisave, po drugi pa so medžimurski Madžaroni želeli hitro asimilacijo, zato so v *Megyimurju* pisali večinoma demagoške, madžaronske članke. Vsebina ni bila drugačna od Margitajevega stila: siromašna leksika, štokavsko-kajkavski mešani jezik, članki na nizkem nivoju itn. Objavili so še en časopis *Megyimurszká brazdá*, ki ni imela političnih ali demagoških člankov, ukvarjala se je samo z življenjem medžimurskega ljudstva.

¹¹⁹ Haller ni bil Medžimurec, rodil se je v prekodravskem Legradu.

¹²⁰ Bunjac–Stevanović–Vegh: *Gramatike međimurskoga jezika iz 1942. godine*, str. 79, 80.

¹²¹ Mikola–Melich: *Vend honfitársaink!*, str. 23.

¹²² Göncz: *Felszabadulás és/vagy megszállás* (<http://www.ms.sik.si/GonczLFelszab.htm> (30. 9. 2009)).

Slovnici medžimurskega jezika

Leta 1941 je že obstajal načrt, da bi napisali slovnico medžimurščine, a ne z resnim kodifikacijsko-znanstvenim namenom. Jenő Haller je leta 1942 izdal in predstavil slovnico *Gyakorlati muraközi nyelvtan* (Praktična medžimurska slovnica). Čeprav je Hallerjeva slovnica že napisana v pravem medžimurskem narečju, je jezik slovnice nadnarečni knjižni jezik, ker se ne naslanja na pogovor.¹²³ Stil in struktura zrcalita idiome stare knjižne kajkavščine.¹²⁴ Sklanjatev in besede so v pravi medžimurski obliki.

<i>Egyes szám</i> (Ednina)	<i>Többes szám</i> (Množina)
<i>Nom. jelen szarvas</i>	<i>jelen-i szarvasok</i>
<i>Gen. jelen-á szarvasé</i>	<i>jelen-ov szarvasoké</i>
<i>Dát. jelen-o szarvasnak</i>	<i>jelen-om szarvasoknak</i>
<i>Ákk. jelen-á szarvast</i>	<i>jelen-e szarvasokat</i>
<i>Lok. (pri) jelen-o szarvasnál</i>	<i>(pri) jelen-aj szarvasoknál</i>
<i>Insztr. (sz) jelen-om szarvassal</i>	<i>(sz) jelen-ami szarvasokkal</i> ¹²⁵

Kljub temu je bil prvotni cilj Hallerjeve slovnice dokazati razlike med medžimurščino in hrvaščino. Kar Haller trdi o posebni medžimurski jezikovni skupini, so že potrdili znanstveniki, a Haller ne našteje njihovih imen. Dvomi o obstoju hrvaškega naroda, kajti že Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864) je povedal, da so Hrvati samo tisti, ki živijo na primorski strani in govorijo čakavščino.¹²⁶ Tisti, ki govorijo štokavsko, so Srbi, Kajkavci pa so Slovenci, piše Karadžić. Haller trdi, da Medžimurci ne razumejo niti kajkavskih govorov, ki se govorijo na drugi strani Drave, zato je medžimurski jezik 'samostojen jezik.' Ali ni verjetno, da Haller ne bi vedel nasprotja svoje trditve, saj je dobro govoril prekodravski dialekt. Haller še doda svojemu mišljenju: »njihov (medžimurski) jezik more biti stokrat slovanski, ali je njihova duša ostala madžarska. To dokazuje tudi večkratni referendum.«¹²⁷ Hallerjeva slovnica nima kodifikacijskega pomena. To dobro zrcalijo take medžimurske »narodne pesmi,« ki jih Haller ima v slovnici:

*Kossuth Lajos szloboditel,
Megyimorszki odkupitel!
Bog gá pozsivi!
Kossuth posle vsze huszare,
Dá ilérce vsze zmeszare.
Éljen a magyar!¹²⁸
Perczel, Perczel!¹²⁹ prvi vogyá!
Vu országu Mágyárszkomu.
Éljen a magyar!*

Praktična slovnica ni bila v uporabi in nobene knjige ali časopisa niso naravnali po teh normah, ki jih je napisal Haller v svoji slovnici. Haller je s tem delom dopolnil tudi Margitajevo delo.¹³⁰

Drugo medžimursko slovnico pod naslovom *A muraközi nyelv nyelvtana*

¹²³ Stara knjižna prekmurščina tudi ne koristi glasolovne značilnosti pogovornih narečij, ampak ignorira več diftongov in prepíše nekatere glasove. Pavel: *Prekmurska slovenska slovnica*, str. 29.

¹²⁴ Haller piše obliko *farba* (barva), v pogovoru je *forba*.

¹²⁵ Haller: *Gyakorlati muraközi nyelvtan*, str. 11.

¹²⁶ Prav tam, str. 3.

¹²⁷ Prav tam, str. 6.

¹²⁸ Prev.: *Živijo Madžari!*

¹²⁹ Mór Perczel (1811–1899) je bil general revolucije 1848. Leta 1848 je operacija njegove vojske potekala pri medžimurski Nedelici in štajerskem Ormožu. Novak: *Slovar stare knjižne prekmurščine*, str. 403.

¹³⁰ Bunjac–Stevanović–Vegh: *Gramatike medžimurskoga jezika iz 1942. godine*, str. 79.

(Slovnica medžimurskega jezika) je napisal prekmurski Slovenec Ivan Christ (1896–1971), čakovski učitelj. Christ se je rodil v Vučji Gomili in zaradi svoje medžimurske žene odšel v Medžimurje. Delal je kot predavatelj v čakovski učiteljski šoli. Ko je pogledal Hallerjevo slovnico, ki mu ni bila všeč, je začel pisati svojo. Haller je kmalu umrl in ni mogel povedati svojega mnenja o Christovi slovnici. Christov jezik je podoben Hallerjevi jezikovni normi, ima nekaj malih prilagoditev,¹³¹ velika razlika med slovnica pa je v tem, da Christ zavzema nevtralnno stališče v zvezi z rodnom medžimurščine. Argumentira na medžimursko ljudstvo, ki govori samo v tem jeziku in ta jezik je idealen za sporazumevanje in pouk naroda.¹³² Razlika med Christovo in Hallerjevo slovnico se kaže tudi v tem, da Christ ne uporabi ogromno madžarizmov samo tiste, ki jih res lahko najdemo v medžimurskem narečju. Haller se trudi koristiti čim več madžarskih tujk, s tem pa še vedno poudarjati to krivo, šovinistično misel, da medžimurščina fuzionira madžarskemu jeziku.¹³³

Christova slovnica kljub vsaki svoji objektivnosti ni mogla funkcionirati kot normativni knjižni jezik. Od leta 1943 je madžarska oblast hotela pospešiti madžarizaciji in so ponovno omejili uporabo maternega jezika z novimi ukazi in zakoni.

Pavlova prekmurska slovnica

Avgust Pavel (1886–1946) je bil ugleden in najavtentičnejši znanstvenik tega področja, ki je podpiral kultivacijo prekmurskega jezika.¹³⁴ Pavel je bil dvojne (slovensko-madžarske) identite in je deloval na Madžarskem, v Sombotelu (Szombathely). Leta 1906 je napisal knjigo o glasoslovju svojega domačega cankovskega govora (*A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana*), ki je položila temelje prekmurske slovnice. Pavel je namreč zbral ogromno znanstvenih in jezikovnih stvari o prekmurščini in njenih narečjih, zato je vztrajal pri napisani slovnici prekmurščine.¹³⁵ V Sloveniji znanstveniki niso mogli dognati, zakaj Pavel podpira prekmurski jezik in književnost, ki je bil samo eno narečje v njihovih očeh? Pavel je omenil Vilku Novaku (1909–2003), da ne želi, da bi neki šarlatan napisal slovnico prekmurskega jezika.¹³⁶ Pavel je verjetno poznal tiste poskuse fiktivne madžaronske medžimurščine. Pavel je bil urednik časopisa *Dunántúli Szemle* (Prekodonavska revija). Ta časopis je izdal tudi knjigo arhivista Józsefa Fára (1884–1958) iz Zalaegerszega o zgodovinskih stikih Medžimurja in Madžarske: *Muraköz történetének rövid foglalata* (Kratka zgodovina Medžimurja). Morda je Pavel o takih šarlatanih, kot so Lutar, Margitaj in Haller, povedal Vilku Novaku. Morda je v različnih brošurah videti, da imajo medžimurski in prekmurski Madžaroni enaka mišljenja.

Leta 1943 je bila Prekmurska slovenska slovnica (*Vend nyelvtan*) gotova, vendar se ni objavila v tisku kot Hallerjeva in Christova medžimurska slovnica. Pavel v svoji slovnici namreč ni klonil pred Madžaroni. O vendščini (prekmurščini) piše, da je »osamosvojeno narečje« slovenskega jezika in samostojna

¹³¹ Haller piše vprašalnico in zaimek *kaj* (Haller: *Gyakorlati muraközi nyelvtan*, str. 11.), Christ ima obliko *kej* (Christ: *A muraközi nyelv nyelvtana*, str. 9).

¹³² Christ: *A muraközi nyelv nyelvtana*, str. 3.

¹³³ Haller izjemoma omeni tudi germanizme medžimurščine, verjetno samo zaradi nemško-madžarske zveze. Fašistični Paveličev režim ni nikoli pripomnil odcepitve Medžimurja ali raznarodovanja medžimurskih Hrvatov, ker je neodvisna država Hrvaška bila prav tako zaveznik Hitlerjeve Nemčije v drugi vojni.

¹³⁴ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 130.

¹³⁵ Prav tam, str. 141.

¹³⁶ Prav tam, str. 141.

slovenska knjižna norma.¹³⁷ Slovníško terminologijo slovnice je tvoril Pavel s prevzetjem iz knjižne slovenščine.¹³⁸

Pavel ni dobil dovoljenja za izdajo svoje slovnice. Sándor Mikola je videl, da Pavel ne bo opozoril na posebni, od slovenščine neodvisni vendski jezik, zato je predlagal odklonitev Pavlove slovnice. Novak je zaradi domnevnega poraza nasprotoval Pavlovemu načrtu, prej, ko bi Pavel začel pisati slovnico. Pavel je hkrati bridko ugotovil, da nima smisla sodelovati z Madžari, ker tudi ne bodo podpirali prekmurskega jezika.¹³⁹ Kljub temu dejstvu nekateri slovenski zgodovinarji kot npr. Franc Šebjanič (1920–1984) menijo, da Pavlova prekmurska slovnica tudi nosi pravi pečat okupacijske hierarhije v Prekmurju.¹⁴⁰

Zlom prekmurščine in medžimurščine

Madžarska je tudi drugo vojno izgubila (prav tako kakor prvo). Prekmurje in Medžimurje so ponovno priključili Jugoslaviji. Jugoslovani so »pokazali« na določene osebe, ki so bili aktivni sodelavci madžarskega okupacijskega sistema. Mikolo na primer so internirali v Kidričevo, kjer je dobil poškodbe, od katerih je umrl takoj, ko se je vrnil domov. Ivana Christa so tudi poklicali na odgovornost, 14. 9. 1945 pa so ga pomilostili.¹⁴¹ Življenjska pot udeležencev teh dogajanj je bila različna. Nekateri so brez težave živeli na Madžarskem ali v Jugoslaviji, medtem ko so bili drugi obsojeni in likvidirani.

Slovenska jezikovna politika je v letih 1945–1990 kot edini ustrezni ter legitimni kulturni in narodotvorni jezikovni kod razumela osrednjeslovenski knjižni jezik. V tem smislu je bila prekmurska književnost praktično prepovedana ter ji je bila odrečena kulturna reprezentativnost. Dobo prekmurske književnosti so imeli enako s tistimi časi, ko so bili raznarodovanje in madžarizacije.

Po letu 1990 se je odnos do t. i. neknjižnih zvrsti jezika demokratiziral in pečat kulturne manjvrednosti, ki so ga imele dotlej, je nekoliko zbledel.¹⁴² Splošno poznani so tisti avtorji iz Prekmurja, ki pišejo v prekmurščini: Feri Lainšček (1959–), Milan Vincetič (1957–), Branko Pintarič (1967–), Dušan Šarotar (1968–) itn. V Porabju pa Karel Holec (1969–), Karel Krajcar (1936–), Francek Mukič (1952–) itn.

Na Hrvaškem so tudi konkretne težnje, da bi obudili kajkavsko književnost. Tamkajšnji poznani avtorji: Vladimir Korotaj (1933–2009), Tomislav Lipljin (1937–2008), Božica Pažur (1957–), Joža Skok (1931–), Vid Balog (1972–) itn.

Kulturna dediščina medžimurščine (?)

Kaj lahko rečemo o medžimurščini, ki je bil praktično neuspešen in fiktiven jezik po polstoletni borbi? Margitaj ni imel čuta za jezik, niti težnje, da bi tvoril književnost v Medžimurju. Težko je odločiti, ali bi na tako malem področju v drugi polovici 19. stoletja in ko so večji jeziki preseglj male, regionalne jezike,

¹³⁷ *Prekmurski slovenski jezik (vend nyelv) spada v skupino južnoslovanskih jezikov (slovenski, hrvaški, srbski, bolgarski). Pravzaprav je le osamosvojeno, večje slovensko narečje, od njega se razlikuje predvsem v naglasu, tonu, mehčanju soglasnikov in očitnem pomanjkanju sodobnega besednega zaklada, ker jezik ni doživel resnejše obnove.* Pavel: *Prekmurska slovenska slovnica*, str. 21.

¹³⁸ Slovenskim izrazom je dal prekmursko obliko, npr. diftonge: *pridejvnik, štejvnik*.

¹³⁹ Jesenšek: *Prekmuriana*, str. 141.

¹⁴⁰ Šebjanič: *Razvoj slovensko-madžarskih kulturnih stikov*, str. 17.

¹⁴¹ Bunjac–Stevanović–Vegh: *Gramatike međimurskoga jezika iz 1942. godine*, str. 84.

¹⁴² *Razstave Pokrajinske in študijske knjižnice Murska Sobota: Novi prekmurski verzuši in prpojevsti ali literarna revitalizacija prekmurščine.*

imela smisel kakšna nova knjižna norma. Vendar ne pozabimo, da je Margitajeva medžimurščina raje smešen poskus brez pravega cilja. Margitaj je pisal samo verska besedila, kratke zgodbe in pesmi ter demagoške madžaronske članke, da bi žalil Hrvate in spodbujal asimilacijo Medžimurcev,¹⁴³ nič drugega ni bilo v repertoarju tega jezika. Margitajev jezik je bil komaj podoben pravemu medžimurskemu narečju, niti ga ljudstvo ni zahtevalo. Poznani hrvaški etnomuzikolog iz Medžimurja Vinko Žganec (1890–1976) je Margitajevo medžimurščino označil za 'grozni' jezik.¹⁴⁴ Margitaju so že v 80. letih 19. stoletja očitali, da je Medžimurcem kreiral nov jezik, ki ni enak z medžimurskim pogovornim narečjem.¹⁴⁵

Prekmurska knjižna tradicija se je začela v 16. stoletju z rokopisnimi pesmaricami, prekmurska književnost pa je nastajala v težkih okoliščinah, ko so izdali prvo prekmursko knjigo. Potrebni je bilo še petdeset let, da se je razvil prekmurski knjižni jezik, ki je dosegel vsak funkcionalski tip jezika (bil je jezik učbenikov, liturgije, znanstvenosti in publicistike). Dajnkova vzhodna štajersčina je bila sicer kratkotrajen knjižni jezik, a je v tem času dosegla lepe uspehe, zato ima višjo kakovost od Margitajeve medžimurščine.

Končna ugotovitev je torej, da knjižna medžimurščina ne obstaja. Če primerjamo Margitajeve poskuse z literarnimi vrednotami knjižne prekmurščine in vzhodne knjižne štajersčine, lahko ugotovimo, da Margitajev jezik ne izpolnjuje pogojev, da bi postavili fiktivno medžimurščino na postament knjižnega jezika.

VIRI IN LITERATURA

Bajzek Lukač, Marija: *Slovar Gornjega Senika A-L*. Zora 66. Bielsko-Biala: Budapest, Kansas, Maribor, Praha, 2009.

Balogh, Gyula: *Vasvármegye honvédei 1848–1849-ben, özv.* Seiler Henrikné Könyvnyomdája, Szombathely, 1895.

Balogh, Gyula–Szluha, Márton: *Vas vármegye nemes családjai*. Budapest 1999.

Bátorfi, Lajos: *A muraközi kérdés, külön lenyomat a Zala-somogyi közlönyvből*, Nagykanizsa, 1873.

Blažeka, Đuro: Međimurski interdijalekt. V: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* (2007), št. 33, str. 1–18.

Bunjac, Branimir–Bunjac, Borka–Jahn, Julijana–Matotek, Višnja–Puzak, Ivana–Šestak, Mario: *Pregled povijesti Međimurja*. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije, 2003.

Bunjac, Branimir–Stevanović, Marijeta–Vegh, Ivona: Gramatike »međimurskoga« jezika iz 1942. *Godine. Filologija* (2013), št. 61, str. 67–164.

Christ, János: *A muraközi nyelv nyelvtana*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1942.

Csorba, Csaba: Árpád örökében. Budapest: Magyar könyvklub–Helikon kiadó, 1996.

Csorba, Csaba–Salamon, Konrád–Estók, János: *Magyarország képes története*. Budapest: Magyar Könyvklub, 1999.

Fára, József: *Muraköz történetének rövid foglalata, Különlenyomat a Dunántúli Szemle 1942. évi 3-4. számából*, Szombathely, 1942.

Göncz, László: *Muravidéki 1919*, Vasi Szemle, 2. sz. 2001.

¹⁴³ Gulyás: *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben*, str. 16.

¹⁴⁴ Bunjac–Stevanović–Vegh: *Gramatike međimurskoga jezika iz 1942. godine*, str. 72.

¹⁴⁵ Gulyás: *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben*, str. 11.

Göncz, László: *Felszabadulás és/vagy megszállás*, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendava, 2006.

Gönczi, Ferenc: *Muraköz és népe*, Boruth Nyomda, Budapest, 1895.

Grah, Tatjana: Rokopisni vstavek Andreja Rogana v kajkavskem pridigarskem priročniku – *Postilli Antona Vramca. Stopinje* (2007).

Gulyás, József: *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben*. Osijek: Horvátországi Magyarság, , 2011.

Hozjan, Andrej: Ponovna utrditev krščanstva v srednjeveškem Prekmurju in čas do pojava luteranstva. V: Škofija Murska Sobota – zgodovinski oris krščanstva v Pomurju (ur. Franc Kuzmič), Murska Sobota: Župnijski urad sv. Miklavža, 2006.

II. *Prékmurja szvetszki evang. znameniti mô'zje. Berketova família, Düsevni liszt*, 1926. május 20.

Japelj, Jurij: *Svetu pismu Stariga testamenta*, id eft: Biblia Sacra Veteris Testamenti, Labaci Typis Joan. Frid. Eger. 1791.

Jembrih, Alojz: *Gregur Kapucin (Juraj Maljevec) i njegovo delo, Nebeski pastir pogubljen u ovcu išče*, Zagreb–Donja Stubica, 2005.

Jembrih, Alojz: *Na izvorima hrvatske kajkavske književne riječi*, Čakovec: Zrinski d.d., 1997.

Jembrih, Alojz: Život horvatskoga jezika u 19. Stoljeću. V: *Kajkavski u povijesnom i sadašnjem obzorju: II. zbornik radova sa znanstvenih skupova Krapina 2007. 2008. 2009. godine*. Zabok: Hrvatska udruga Muži zagorskoga srca, 2011.

Jesenšek, Marko: *Prekmuriana – Fejezetek a szlovén nyelv történetéből, Opera Slavica Budapestinensia Linguæ Slavicæ, Cathedra Philologiæ Slavicæ, Balassi Kiadó*. Budapest: Balassi kiado, cop., 2010.

Kalšan, Vladimir–Kalšan, Janko: *Međimurski biografski leksikon*, Čakovec, 2012.

Kolarić, Juraj: *Hrvatski kajkavski molitvenici i njihov utjecaj na duhovnost. Kajkaviana Croatica*. Zagreb, 1996.

Kozar, Marija: *Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem/A magyarországi szlovének néprajzi szótára*. Monošter Szombathely, 1996.

Kuzmič, Franc: *Borovnjakovi stiki s štajerskimi duhovniki in raziskovalci, Življenje in delo Jožefa Borovnjaka*. Zora 55, Maribor: Filozofska fakulteta Maribor, 2008. Láposi, Haller Jenő: *Gyakorlati muraközi nyelvtan, Muraközi Katolikus Könyvnyomda, Csáktornya*, 1942.

Liptai, Ervin: *Magyarország hadtörténete 2*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985.

Lőkös, István: *Litteratura kajkaviana – A kaj horvát irodalomtörténet magyar szemmel*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2014.

Margitai, József: *Magyar–horvát és horvát–magyar zsebszótár*. Nagy-Kanizsa: Fischel Fülöp könyvkiadása, 1901.

Medjimurski kolendar za prestupno ljeto 1916. Sastavil za medjimurskoga puka. M.J. Vu Čakovcu nakladom knjižare Filipa Fischela.

Mikola, Sándor–Melich, János: *Vend honfitársaink!*, Budapest, 1919.

Mikola, Sándor: *A vendség múltja és jelene, a szerző kiadása*. Budapest: Kókai Lajos bizománya, 1928.

Muraköz-Medjimurje 1884/1.-1944/26. / H: 1914-15; 1917-18; 1941, Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Zalaegerszeg.

Muraszombat és vidéke: vegyes tartalmú hetilap, Let. 1, št. 1 (25. dec. 1884), Let. 35, št. 21 (10. avg. 1919), Let. 35, št. 1 (24. maj 1941), Let. 39, št. 12 (23. mar. 1945), Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota.

Muravölgyi, J.: *Muraköz és a horvátok, A »Muraközi Szövetség« kiadása, Eggenberger-féle könyvkereskedés*. Rényi Károly, IV. Kossuth Lajos utca 2. szám, 1929.

Népiskolák, tanítók, jövedelmeik összeírása, Felsőszölnök 1848. augusztus 13. Podpisali so: Ivan Pinčič (Pinfsits János) šolmošter, Jožef Košič (Kossics József) župnik, Lipót Hász ravnatelj gospostva, Ignác Kovácsics dekan, Franc Labrec (Labretz Ferenc) seniški sodnik, Juri Ropoš (Ropos György) cehovski mojster, Janoš Rogan (Rogán János)

- porotnik iz Trdkove, Balaž Janko (Jánko Balázs) cehovski mojster iz Martinja, Juri Kolomar (Kolomár György) porotnik iz Čepincev
- Novak, Vilko: Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. Stoletja. V: *Slavistična revija* 20 (1972), št. 1., januar-marec.
- Novak, Vilko: *Martjanska pesmarica*, Ljubljana: Založba ZRC, 1997.
- Novak, Vilko: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.
- Novak, Vilko: Življenje Slovencev med Muro in Rabo, Jožef Košič in njegovo delo, Izbor del Budimpešta. Budimpešta, 1992.
- Pach, Zsigmond–R. Várkonyi, Ágnes: *Magyarország története 1526–1686*. 2. kötet, Budapest: Akadémia Kiadó, 1985.
- Pavel, Avgust: *Prekmurska slovenska slovnica/Vend nyelvtan*, Zora 100. Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha, 2013.
- Percan, Josip: Ignac Kristijanović (1796-1884) i njegov pokušaj prevođenja Svetoga pisma. V: *Bogoslovska smotra* 54 (1984), št. 1.
- Razstave Pokrajinske in študijske knjižnice Murska Sobota: Novi prekmurski verzuši in prpovejsti ali literarna revitalizacija prekmurščine, 2015.
- Smej, Jožef: Pomen Szilyjevega Škofijskega odloka iz leta 1780 za zgodovino Prekmurja. V: *Stopinje* 31 (2002).
- Smej, Jožef: Prevajanje Svetega pisma v »stari slovenski jezik«. V: *Stopinje* 37 (2008).
- Smej, Jožef: *Spremna beseda faksimilam Mále biblie z-kejpami (1898)*. Murska Sobota, 2013.
- Smej, Jožef: Življenje in pomen Jožefa Košiča, Košič in njegov čas – Zbornik razprav o Jožefu Košiču. Budimpešta: Košičev sklad Budimpešta, 1994.
- Szinnyei, József: *Magyar írók élete és munkái I-XIV*. Budapest: Hornyászkzy, 1891–1914.
- Šebjanič, Franc: *Razvoj slovensko-madžarskih kulturnih stikov v luči znanstvenega sodelovanja Oszkárja Asbótha in Avgusta Pavla, Avgust dr. Pavel*. Murska Sobota–Szombathely, 1967.
- Štumpf, Peter: *Jožef Klekl st. kot publicist v prizadevanju za ohranitev katoliške vere v Slovenski krajini (Prekmurju)*. Ljubljana: Salve, 2002.
- Viri za zgodovino Prekmurja/Források a Muravidék történetéhez 1*. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008.
- Viri za zgodovino Prekmurja/Források a Muravidék történetéhez 2*. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008.
- Vugrinec, Jože: *Versko-duhovno slovstvo v Pomurju, Škofija Murska Sobota – zgodovinski oris krščanstva v Pomurju*, Murska Sobota, 2006.

SUMMARY

THE UNLIKELY FATE OF THE MEĐIMURJE »LANGUAGE«

What can be said of the Međimurje language which was virtually unsuccessful and fictional language? Margitaj had no sense of language nor desire for creating the literature in Međimurje. It is difficult to deem the useability of the development of the new literary norm in the second part of the 19th century, as the size of the region was small and the greater languages had surpassed the lesser languages. Still, we should not forget that Margitaj's Međimurje language was a rather ridiculous experiment with no real objective. Margitaj wrote only religious texts, short stories, poems, and demagogic Mađaron articles in order to insult Croats and facilitate the assimilation of the people of Međimurje, thus the Međimurje language repertoire consisted only of Margitaj's work. Margitaj's language bore only little resemblance to the Međimurje dialect nor did the

people express a desire for it. The known Croatian musical ethnologist from Međimurje Vinko Žganec (1890–1976) considered Međimurje language as a horrible language. Margitaj was criticized in the 1880s for creating a new language for people of Međimurje which was not equal to the colloquial dialect of Međimurje.

The literary tradition of Prekmurje started in the 16th century with manuscripted songbooks, while literature of Prekmurje evolved in difficult circumstances when the 1st book in Prekmurje was published. It took 50 years to develop the literary language of Prekmurje which reached a level where it can be used in all functional categories of text. Dajnko's East Styrian dialect was a short-lived literary language, but nonetheless successful at the time. This is why it is considered of better quality than Margitaj's Međimurje language. The final conclusion on the existence of the literary Međimurje language is that it does not exist. If we compare Margitaj's attempts at establishing a literary language to the literary values of the literary dialect of Prekmurje and East literary Styrian dialect, it can be observed that Margitaj's language does not meet the conditions for placing the fictional Međimurje language on a literary language pedestal.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94: 728.81(497.4Vurberk)"1945"

Prejeto: 28. 4. 2016

Okoliščine napada na grad Vurberk februarja 1945

ALEŠ JAMBREK

prof. zgodovine in sociologije, arhivist

Zgodovinski arhiv Ptuj, Vičava 5, SI-2250 Ptuj

e-pošta: ales.jambrek@arhiv-ptuj.si

Izvleček

Namen prispevka je enkrat za vselej pojasniti okoliščine, ki so povezane z napadom na grad Vurberk februarja 1945, in ovreči nekatera, do zdaj splošno sprejeta ter premalo raziskana dejstva o vzroku, poteku, načinu napada ter dejanski škodi, ki so jo povzročili povzročitelji napada na objektu. Glavni namen prispevka je razkritje časa napada na grajski kompleks, saj ta do zdaj še ni bil ugotovljen oziroma potrjen zaradi okupacijskih in po vojni nastalih virov in literature, ki si nasprotujejo.

Abstract

THE CIRCUMSTANCES OF THE ATTACK ON VURBERK CASTLE IN FEBRUARY 1945

The purpose of this article is to clarify once and for all the circumstances surrounding the attack on Vurberk Castle and refute the generally accepted and insufficiently researched facts regarding the cause, process, method of the attack, and actual damage caused by the aggressors. The primary aim is of course the revealing of the time of the attack on the castle complex, for it has not yet been determined with certainty, since the occupying sources and the domestic sources that have arisen after the war regarding the latter are contradictory.

Ključne besede:

Grad Vurberk,
vzrok napada,
datum napada,
okoliščine
napada, stopnja
uničenosti
poslopja, februar
1945

Key-words:

Vurberk Castle,
the cause of the
attack, the date of
the attack, the
circumstances of
the attack,
building damage
degree, February
1945

Uvod

Ostaline vurberškega gradu pričajo, da je na griču nekoč stalo večje poslopje, ki je dominiralo na tem območju. Ohranjene fotografije, pričevanja in viri pa nam razkrivajo veličino ter lepoto nekoč mogočnega grajskega kompleksa. Kljub temu, da je splošno sprejeto dejstvo, da so grad uničili zavezniki ob koncu II. svetovne vojne, pa ni znano kateri zavezniki so ga napadli, saj do sedaj še ni bilo natančno pojasnjeno ali so napad izvedli Angleži, Američani oziroma letalstvo Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in kako je sam napad pravzaprav potekal. Prav tako ni bilo do sedaj zagotovo znano kdaj je bil grad napaden, saj viri in literatura v Sloveniji namreč navajajo kot datum napada 22. 2. 1945 oziroma 23. 2. 1945. Omenjeni viri in literatura pa ne podajo odgovora kakšen je bil vzrok za takšno destruktivno dejanje, zgolj domneve, od katerih je najbolj zanimiva ta, da je napad sprožil dogodek povezan s smrtjo zavezniškega pilota, ki je bil ubit na gradu Vurberk. Zanimariti pa ne moremo še malo znanega dejstva, da je grad bil poškodovan v takšni meri, da bi ga bilo mogoče brez težav obnoviti,¹ saj številni viri in literatura pojasnjujejo, da je bil uničen prav zaradi omenjenega zračnega napada. Namen prispevka je torej razjasniti omenjene okoliščine s pomočjo pred kratkim najdenimi viri.

Vojaške razmere v začetku leta 1945 na naših tleh

V začetku leta 1945, ko se je nemška vojska pospešeno umikala iz vseh evropskih bojišč pred zavezniškimi silami, je današnje območje Republike Slovenije še vedno trdno držala pod svojim nadzorom, saj so se čez naše območje proti severu umikale nemške in njim zveste zavezniške enote iz Balkana. Omenjene umike so ob partizanskih enotah skušali ovirati zahodni zavezniki², ki so bombardirali večja mesta. Ta mesta so bila pomembna prometna in industrijska vozlišča, ki jih je okupator uporabljal za premike in vzdrževanje svojih vojaških enot oziroma okupacijskih sil.

Maribor je na območju okupirane Spodnje Štajerske predstavljal takšno mesto, ker se uvršča med najbolj bombardirano urbano območje za Beogradom v nekdanji Kraljevini Jugoslaviji in najbolj uničeno mesto v slovenskem prostoru, saj je bil bombardiran kar 29 krat.³

Dva izmed največjih zračnih napadov na mesto sta se pripetila 13. in 14. 2. 1945. Nad mesto je 13. 2. 1945 prihrumelo v osmih valovih 200 letal in ga zasulo s 1.700 različnimi rušilnimi bombami, ki so bile usmerjene na vse tri mariborske železniške postaje, veliko razdejanje pa so povzročile skoraj po cellem mestu.⁴ Ubitih je bilo štirinajst, medtem ko ranjenih devet ljudi. Popolnoma porušenih je bilo 28 stanovanjskih hiš, 385 pa poškodovanih. Od pomembnejših zgradb so bile porušene ali poškodovane *Policijska postaja Tezno*, meljska vojašnica, urad vojaške komande na Trgu revolucije, Topniška vojašnica, šola na Ruški cesti, *Splošna stavbna družba*, *Tovarna brusov Swaty*, *Predilnica in tkalnica* pri studenški postaji, *Mariborska tekstilna tovarna* v Melju, *Tovarna mila*

¹ Kar je razkril že Igor Sapač.

Glej: Sapač: *Grad Vurberk*, str. 107.

² V pretežni meri Anglo – Američani.

³ Junija 1944 so Anglo – Američani ustanovili zračne sile Balkan Air Force (dalje BAF), ki naj bi operirale nad Jugoslavijo. Najpogosteje so to bile trdnjave B – 17 Superfortress in B – 24 Liberatorji, ob koncu vojne pa tudi že letalstvo Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (Titovci), ki so delovali v okviru BAF.

Žnidarič: *Do pekla in nazaj*, str. 291–297 in Žnidarič: *Cilj Maribor*, str. 8 in 20.

⁴ Takrat še vojaška tehnologija ni bila tako natančna, da bi lahko vojaške in industrijske cilje uničevali brez nepotrebnih civilnih žrtev in uničenega civilnega premoženja.

Lettner, Livarna Bühl, železniška delavnica na Studencih, glavna železniška postaja in okoliške zgradbe ter tezenska in studenška postaja. Zaradi pretrganih železniških tirov je bil za nekaj dni onemogočen železniški promet proti Celju in Dravogradu. Veliko škode je bilo tudi na vodovodnih, električnih in telefonskih napravah. Nemško protiletalsko topništvo je sestrelilo oziroma zadelo štiri ameriške bombnike. 14. 2. 1945 pa je prihrumelo 106 letal, ki je odvrгло 950 rušilnih bomb. Glavna napada sta bila studenška in tezenska železniška postaja. Ubitih je bilo 21 oseb, porušenih 27 in poškodovanih kar 407 hiš. Med številnimi poškodovanimi objekti so bili najbolj uničeni kadetnica, *Tovarna letalskih motorjev*, *Splošna stavbna družba* in železniške delavnice.⁵

V omenjenih dneh so okupacijske protiletalske topniške sile uspele zadeti oziroma domnevno sestreliti 4 letala. V poročilu krajevne vodje za protiletalsko obrambo⁶ je bilo zabeleženo, da so 13. 2. 1945 ob 13.37 v posebnem obvestilu javili, da so opazili na vzhodnem delu Maribora v smeri proti Melju v zraku 7 padalcev, medtem ko so ob 13.40 še javili, da so opazili v zraku v smeri proti Ptuju 9 in v smeri proti studenški železniški postaji (poznana tudi kot koroški kolodvor) 7 padalcev.⁷

Umor ameriškega pilota na gradu Vurberk

Obstoječi dokumenti ne pojasnjujejo dovolj natančno in celovito kaj se je dejansko zgodilo s padalci, ki so jih opazili v zraku v smeri proti Ptuju, čeprav nekateri zgodovinski viri vsaj posredno pojasnjujejo njihovo usodo. V okolici gradu Vurberk so glede na pričevanje prič 13. 2. 1945 pristali trije padalci, ki so izskočili iz gorečega bombnika.⁸

Njihova usoda pa glede na dokumente ni zagotovo znana, saj se prič-

⁵ Žnidarič: *Cilj Maribor*, str. 30–32.

⁶ Örtliche Luftschutzleiter Meldungen am 13. 2. 1945.

Prim. AMNOM, Fond Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze.

⁷ Iz drugih virov je razvidno tudi, da je protiletalska obramba 14. 2. 1945 na območju Pragerskega obstrelila zavezniško letalo, ki je odletelo proti Ptuju in domnevno strmoglavilo v Ptujskem okrožju vendar glede na pomanjkanje zanesljivih neposrednih ali posrednih virov, ki bi dejansko pričali o tem, da je kakršnokoli letalo strmoglavilo v Ptujskem okrožju 14. 2. 1945 oziroma da so ostanki takšnega letala bili kjerkoli najdeni na tem območju, lahko z večjo gotovostjo zaključimo, da je 13. 2. 1945 najbolj verodostojen datum, ko je bil sestreljen ameriški bombnik iz katerega so izskočili padalci, ki so pristali v bližini gradu Vurberk oziroma njegovi širši okolici.

AMNOM, Fond Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze.

⁸ ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zaslišanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo in PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, Spis sod 267/45, Zapisnik druge seje Narodnega odbora v Vurberku 18. 2. 1946. Obstajata tudi dokumenta, ki postavljata dogodek prihoda zavezniških padalcev iz obstreljenega bombnika v okolico Vurberka v 12. 2. 1945 in 12. 3. 1945 (glej: ZAP/0339/001/001_00021 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo o zasliševanju ujetih zavezniških padalcev na gradu Vurberk in ZAP/0339/001/001/00058 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Zapisnik zaslišanja Kegl Viktorja v zvezi z umorjenim ameriškim padalcem). Prvi dokument se sklicuje na smrt ameriškega padalca, ki je bil umorjen na gradu Vurberk, medtem ko drugi na bombardiranje mesta Maribor. Ugotovljeno je bilo, da se padalec 12. 2. 1945 na območju gradu sploh ni nahajal, saj je glede na zanesljivejše podatke bil sestreljen 13. 2. 1945, medtem ko 12. 3. 1945 Maribor ni bil tarča bombniških napadov. Omenjene datacije lahko pripišemo zgolj površnosti in nedoslednosti takratnih uradnikov, ki so se zanašali na napačne informacije oziroma dokumente. Vsem dokumentom pa je skupno to, da je pristanek padalcev v okolici Vurberka in usmrtilitev ameriškega pilota na gradu Vurberk bil zgolj enkratni dogodek v vseh medvojnih letih (glej: ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zaslišanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo; ZAP/0339/002/001/00006 Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (Maribor) – Ameriški oziroma angleški padalci (dopisa) in ZAP/0339/002/001/00043 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Poizvedba po ameriškem padalcu iz časa okupacije (dopisa).

vanja očitidcev in udeležencev (partizanov) pri reševanju omenjenih padalcev razlikujejo. Po mnenju očitidcev naj bi en padalec pristal pri viničarju Lozinšku ob Dravi, ki pa je bil prijet in odpeljan s strani nemške policije oziroma vojaške enote iz Ptuja, drug je pristal na vrhu Krčevine in tretji v dolini Grajene, ki pa je bil prav tako zajet s strani okupatorja.⁹ Po pričevanju partizanov, ki so se v tistem času nahajali v Rogoznici, pa so slednji uspeli rešiti enega ameriškega padalca izmed treh, saj je partizanov bilo zgolj trideset in so morali preiskati veliko območje ter ves čas oprezati za okupatorjem, ki je prav tako iskal padalce. Tega padalca so partizani preko Pohorja pospremili na Dolenjsko in rešili pred usodo drugih dveh padalcev.¹⁰

Ameriškega padalca,¹¹ ki je pristal na vrhu Krčevine in ki ga vsi dokumenti navajajo kot pilota, je doletela najhujša usoda. Zaneslo ga je v bližino gradu Vurberk, kjer je po ukinjenem sanatoriju Ruskega Rdečega križa,¹² delovala vzgojno politična šola.¹³ Dva dni se je skrival pri lokalnem prebivalstvu vse dokler ga ni zaradi izdaje¹⁴ odkrila takratna grajska vojaška posadka,¹⁵ ki ga je dopoldan 15. 2. 1945 pripeljala na grad na zaslišanje. Tam so sestavili hitro vojaško sodišče, ki ga je vodil nemški komandant hrvaških enot Schutzstaffla (dalje SS) Pg. N. Gutzeit,¹⁶

⁹ ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zaslišanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo.

¹⁰ PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, Spis sod 267/45, Zapisnik druge seje Narodnega odbora v Vurberku 18. 2. 1946.

¹¹ Dokumenti ne puščajo dvoma, da je šlo za ameriškega padalca in ne angleškega (glej: ZAP/0339/001/001/00048 Okrožni odbor Osvobodilne fronte Maribor – Uničenje grobov okupatorja in domačih izdajalcev ter skrb za partizanske grobove (navodilo in dopis); ZAP/0339/001/003/00025 Okrožni odbor Osvobodilne fronte Maribor – Grobovi padlih ameriških in angleških letalcev, vojakov in ujetnikov (obvestilo in dopis) in ZAP/0339/001/002/00016 Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo – Poimenski sezname smrtnih žrtev (navodila in dopis)).

¹² Zadnja pogodba med lastnikom gradu Johann Joseph von Herberstein – Proskau in Ruskim Rdečim križem o predaji gradu je bila podpisana 2. 10. 1936 (glej: ZAP/009/001/003 Gospodstvo Ptujski grad – Herbersteinov arhiv – historiat).

¹³ Grad je bil formalno predan s strani lastnika Štajerski domovinski zvezi (dalje ŠDZ) v najem 29. 7. 1941 za 300 Reichsmark (dalje RM) mesečno. Najemno pogodbo je v imenu ŠDZ podpisal pokrajinski blagajnik Nacional socialistične nemške delavske stranke (dalje NSDAP) Gauschatzmeister Max Hrudy v Gradcu, ki je prav tako postal ukinitveni komisar v namen razpustitve slovenskih društev in organizacij, medtem ko v imenu družine Herberstein sinova lastnika gradu grofa Johann Hubertus in Johann Gundeger (glej: ZAP/0458/020/00021 Najemna (zakupna) pogodba za grad Vurberg med grofom Jožefom Herbersteinom in Ruskim rdečim križem (slov., nem.) z dne 2. 10. 1936 in s Štajersko domovinsko zvezo iz leta 1942. Grad Vurberg je bil namenjen šolski stavbi - Schulungsburg der NSDAP. Žnidarič: *Do pekla in nazaj*, str. 111.

¹⁴ Zaradi omenjene izdaje in nesrečne usode ameriškega padalca so nekaterim posredno odgovornim po vojni tudi sodili (glej: ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zaslišanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo).

¹⁵ Na gradu so se domnevno v tistem času odvijali politični tečaji za hrvaške (ustaške) SS enote, ki so bile tam nameščene, medtem ko se je na njem vršilo izobraževanje uradniškega kadra Spodnje Štajerske od leta 1942 do konca leta 1944. Izobraževanja so potekala za naslednje poklice v uradništvu: Blockführer (poveljnik bloka), Zellenführer (poveljnik celice), Ortsgruppenführer (poveljnik območja - občine), Amtsträger der Kreisführungen (odgovorni uradnik okrožja) in Betriebsbeauftragter des Arbeitspolitisches ali Agrarpolitisches Amt (dalje APA, uradnik na delovno – političnem ali agrarno političnem uradu). Prav tako so na gradu imeli svoje prostore člani vermanšafta (različica Sturmabteilunga (dalje SA) na zasedenih območjih), in sicer so vanj bili obvezno vključeni vsi moški od 18–45 leta, če so bili člani ŠDZ. Organizacijsko so spadali pod Sturm II., ki je bil vključen v Sturm I., ta pa v Standarto Ptuj – sever (glej: ZAP/0458/020/00003 Štajerska domovinska zveza: Bundesführung Marburg 1943–1944, Befehlsblatt September 1943, Folge 9; ZAP/0458/020/00007 Pravila Sterischer Heimatbunda Marburg – osnutek (organizacijska struktura, članstvo...)). Glej tudi: Mavrič Žižek: *Občina Duplek med drugo svetovno vojno*, str. 197 in 202.

¹⁶ Nekateri dokumenti ga označujejo kot poveljnika gradu ali komandanta šole (glej: ZAP/0339/001/001/00058 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Zapisnik zaslišanja Kegl Viktorja v zvezi z umorjenim ameriškim pilotom).

sestavljali pa so ga še politični učitelj in vodja celice (Zellenleiter)¹⁷ slovenskega rodu dr. Verbitz Martin¹⁸ ter drugi funkcionarji oziroma učitelji.¹⁹ Po zaslišanju je bilo med Verbitzem in njegovim bratrancem SS Obersturmführerjem²⁰ Hollar Willijem dogovorjeno, da se ameriški pilot likvidira še istega dne in da sam prevzame omenjeno nalogo. Točne ure usmrtnitve ni mogoče razbrati, saj nekateri dokumenti pričajo, da je bil umorjen ob 10.30 drugi pa, da se je umor zgodil ob 15.00 uri istega dne. Dokumenti pa se ujemajo v dejstvu, da so po zaslišanju pilota odpeljali iz gradu pod pretvezo, da ga peljejo na nadaljnje zaslišanje na Ptuj in ga na poti do gospodarskega objekta, pod gradom, z dvema streloma v tilnik umorili ter ga zasilno zakopali z listjem in snegom 50 metrov globoko v gozdu.²¹

Kegl Viktor²² je incident prijavil partizanom, in sicer Slavku (Rosenfeld Alojzu)²³ ter Mihi (Bračič Albertu).²⁴ Kasneje so ga pokopali na vurberškem po-

¹⁷ ŠDZ je bila edina formalna politična organizacija, ki je imela v rokah teritorialno upravo, na slovenskem območju. Bila je popolna kopija NSDAP, kjer je bil prav tako uveljavljen Führerprinzip (sistem - princip vodje). Večja mesta z okolico (do 100.000 ljudi) so se teritorialno delila na okrožja, te pa na krajevne skupine (občine), ki so jih vodili Ortsgruppenführerji, celice, ki so jih vodili Zellenführerji ali Zellenleiterji, in bloke, ki so jih vodili Blockführerji. Ta razdelitev je stopila v veljavo julija 1941. Celice so zajemale od 800 do 1200 ljudi in do 300 gospodinjev. Vurberk je spadal v krajevno skupino ŠDZ Ortsgruppe Wurmberg, ki je bila podrejena ptujskemu okrožju ŠDZ. Krajevna skupina ŠDZ je poleg Vurberka zajemala še Grajeno, Grajenščak, Krčevino I, Krčevino pri Vurberku ter Mestni Vrh. Razdeljena je bila na štiri celice in štirinajst blokov. Območje Vurberk je teritorialno pokrivala četrta celica, razdeljena na tri bloke.

Glej: Videčnik: *Nacizem v Mariboru in njegov prikaz v luči časnika Marburger Zeitung*, str. 36, 37; Žnidarič: *Do pekla in nazaj*, str. 79, 80; Mavrič Žižek: *Občina Duplek med drugo svetovno vojno*, str. 198.

¹⁸ Slovenski izseljenec iz Slovenskih Konjic med vojnama, politični učitelj na gradu Vurberk in Zellenleiter po letu 1943 (glej: ZAP/0339/001/001/00058 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Zapisnik zaslišanja Kegl Viktorja v zvezi z umorjenim ameriškim padalcem. Mavrič Žižek, *Občina Duplek med drugo svetovno vojno*, str. 198.

¹⁹ Dokument Krajevnega ljudskega odbora Vurberk (dalje KLO Vurberk) in literatura sem prštevatva še naslednje funkcionarje: Vodja šolskega gradu Hans Nicht, vzgojitelj Bruno Pflüger, Eleonore Ambrosch in upraviteljico gradu Amon Herto (glej: ZAP/0339/001/001_00021 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo o zaslišanju ujetih zavezniških padalcev na gradu Vurberk; Mavrič Žižek: *Občina Duplek med drugo svetovno vojno*, str. 202.

²⁰ Drugi najnižji častniški čin v paravojaški organizaciji SS (v obdobju 1939–1945). Ustrezal je činu nadporočnika (Oberleutnant) v Wehrmachtu. SS-Obersturmführer je praviloma opravljal dolžnost poveljnika voda oziroma organizacije v isti moči.

²¹ ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zasliševanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo; ZAP/0339/001/001/00058 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Zapisnik zaslišanja Kegl Viktorja v zvezi z umorjenim ameriškim padalcem in ZAP/0339/001/001_00021 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo o zaslišanju ujetih zavezniških padalcev na gradu Vurberk.

²² Voditelj šturma na Vurberku, od leta 1942 vodja urada za kmetijsko politiko (Agrarpolitisches Amt) in krajevni kmečki vodja. Po vojni pa sekretar KLO Vurberk, od maja do junija 1945, in ljudski tožilec (glej: ZAP 0339/001/001_00075 Okrajni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo podpore sekretarju Kegl Viktorju s strani krajevnega odbora; PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, Spis sod 267/45, Zapisnik druge seje Narodnega odbora v Vurberku 18. 2. 1946; Mavrič Žižek: *Občina Duplek med drugo svetovno vojno*, str. 197.

²³ Vodja obveščevalne službe oziroma partizanskega obveščevalnega centra Vurberk, kasneje obveščevalni oficir v Mariboru. Bil je vodja obveščevalne točke *Promet* in je stopil v partizane septembra 1944.

ZAP/0339/001/001_00021 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo o zaslišanju ujetih zavezniških padalcev na gradu Vurberk; PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, Spis sod 267/45, Zapisnik druge seje Narodnega odbora v Vurberku 18. 2. 1946; Ževart: *Lackov odred II.*, str. 509 in 812.

²⁴ Septembra 1944 je stopil v partizane in postal vodja partizanskega mobilizacijskega oddelka v Vurberku. Deloval je tudi kot komandir vojaške kurirske postaje (TV 17 S) pri Vurberku imenovane *Promet*. Bil je član ustanovljenega odbora Osvobodilne fronte v Koreni februarja 1945. Po vojni je postal Sekretar Osvobodilne fronte Vurberk za leto 1945–1946. V tem času je delal tudi kot upravitelj veleposestva Herberstein in bil imenovan za Referenta prijav za

kopališču, saj se je na mestu zasilnega pokopa začela zbirati divjačina.²⁵ Po Keglovem pričevanju je zadevo prijavil Johann Hubertus Herberstein takratnemu županu občine Grajena, pod katero je spadal Vurberk, Franc Petku.²⁶ Ta se je oglasil pri Keglu in ga vprašal za nasvet v zvezi z omenjeno zadevo. Dogovorjeno je bilo, da bo Petek kot predstavnik oblasti pozval Herbersteine in tri viničarje, da kot priče sodelujejo pri premestitvi posmrtnih ostankov ameriškega padalca na pokopališče Vurberk. Ker pa o premestitvi niso obvestili pristojnih na gradu Vurberk, so slednji Petka prijavili zaradi česar se je ta moral pred Landratom²⁷ zagovarjati.²⁸

Identiteto omenjenega vojaka ne bomo verjetno nikoli odkrili, kar je jugoslovanska oblast po vojni skušala večkrat storiti,²⁹ čeprav obstajajo dokumenti, ki posredno izkazujejo kdo bi slednji utegnil biti. Ministrstvo za narodno obrambo Jugoslavije, personalni oddelek, je 28. 2. 1946 poročalo Krajevnemu ljudskemu odboru Vurberk (dalje KLO Vurberk)³⁰ o pismu, ki ga je prejelo iz Združe-

---

vojne zločine okupatorjev ter njihovih pomagačev. Med vojno pa je bil Zellenleiter in ekonom Herbersteinovega posestva od 1. 2. 1934–1. 10. 1944.

Glej: ZAP/0339/001/001_00021 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo o zaslišanju ujetih zavezniških padalcev na gradu Vurberk; ZAP/0339/001/001_00025 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Imenovanje poveljnika krajevne narodne zaščite, ki bo prevzel upraviteljstvo gradu Vurberk; ZAP/0339/001/003/00047 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Statistika vojnih zločinov, seznam pogrešanih, seznam orožnikov in županov (okrožnica); SI_ZAP/0339/002/001/00064 Okrajni ljudski odbor Ptuj - Posredovanje karakteristike za Bračič Alberta (navodila in dopis); ZAP/0339/003/002/00023 Krajevni ljudski odbor Vurberk – Zapisnik za Bračič Alberta in njegovo oskrbniško delo pri veleposestniku grofu Herbersteinu; PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, Spis sod 267/45, Zapisnik druge seje Narodnega odbora v Vurberku 18. 2. 1946; Mavrič Žižek: Občina Duplek med drugo svetovno vojno, str. 198; Ževart: *Lackov odred II.*, str. 457 in 508.

²⁵ Pilota je oktobra leta 1946 izkopala in odpeljala vojaška misija.

Glej: ZAP/0339/002/003/00022 Okrajni ljudski Odbor Ptuj – Grobovi padlih Angležev in Američanov (dopisa); ZAP/0339/003/001/00033 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Organizacija prekopa posmrtnih ostankov padlih borcev).

²⁶ Posestnik iz Grajenščaka, ki so ga 14. 4. 1941 kot uradujočega župana imenovali Nemci, nekaj časa vodja urada za kmetijsko politiko (Agrarpolitisches Amt) in vodja urada za ljudsko izobraževanje (Amt Volksbildung). Prav tako je bil zadolžen za protiletalsko zaščito.

Mavrič Žižek: Občina Duplek med drugo svetovno vojno, str. 194, 198.

²⁷ Landrat (Deželni svet) Takoj po začetku okupacije je nova okupacijska oblast pričela s prpravami na preureditev politično upravnih enot na območjih, ki jih je zasedla. Nemška civilna uprava je odpravila okraje, ki jih je v začetku sicer obdržala, kasneje pa je oblikovala okrožja po vzoru avstrijskih pokrajin in Nemčije. 4. 6. 1941 je bila izdana odredba o priključitvi okoliških občin v mestno okrožje Maribor, s 1. 7. 1941 pa je na podlagi odredbe o ozemeljski delitvi Spodnje Štajerske na podeželska in mestna okrožja z dne 18. 6. 1941 prišlo do ustanovitve petih podeželskih okrožij. S to razdelitvijo je prenehala funkcija političnih komisarjev na Ptuj in v Celju, saj sta bili obe do tedaj avtonomni mesti priključeni podeželskima okrožjema Ptuj in Celje. Vodenje podeželskih okrožij so tako prevzeli deželni svetniki, ki so za svoje delo neposredno odgovarjali šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Politični komisarji so tako postali 1. 2. 1942 deželni svetniki, ki so imeli enake pristojnosti kot šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko ter so ob enem bili še nosilci policijske oblasti.

PAM/0120 Deželni svetnik podeželskega okrožja Maribor, historiat fonda; Žnidarič: *Do pekla in nazaj*, str. 68.

²⁸ ZAP/0339/001/001/00058 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Zapisnik zaslišanja Kegl Viktorja v zvezi z umorjenim ameriškim padalcem.

²⁹ ZAP/0339/001/003/00025 Okrožni odbor Osvobodilne fronte Maribor – Grobovi padlih ameriških in angleških letalcev, vojakov in ujetnikov (obvestilo in dopis) in ZAP/0339/002/001/00006 Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (Maribor) – Ameriški oziroma angleški padalci (dopisa).

³⁰ Krajevni ljudski odbor (KLO) Vurberk je nastal leta 1945, na podlagi odloka Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta iz maja leta 1944. Od konca II. svetovne vojne 9. 5. 1945 do volitev novih oblastnih organov so funkcijo oblastnih organov imeli odbori Osvobodilne fronte. V poletnih mesecih leta 1945 so povsod po Sloveniji izvolili nove organe oblasti, torej krajevne narodne odbore, ki so se v začetku leta 1946 preimenovali v ljudske odbore. Obstoječe stanje je uzakonil zakon o upravni razdelitvi federalne Slovenije 8. 9. 1945. Območje Krajevnega ljudskega odbora Vurberk je upravno teritorialno obsegalo vas Vumpah in Krčevino pri Vur-

nih držav Amerike (dalje ZDA). V njem se gospa Martina Callighan iz Memphisa obrača na maršala Tita, če morda ve kaj se je pripetilo njenemu sinu Martinu, pilotu - poročniku, ki je bil v času bombardiranja Maribora 14. 2. 1944 obstreljen in je bil prisiljen iz letala izskočiti.³¹ KLO Vurberk je z dopisom 8. 3. 1946 odgovoril, da je 14. 2. 1944 v bližini gradu Vurberk pristal sestreljen ameriški pilot, ki ga je nemška garnizija umorila in je pokopan na bližnjem pokopališču.³²

Med dokumentacijo KLO Vurberk in okupacijsko dokumentacijo, ki jo hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor (dalje MNOM) in Zgodovinski arhiv na Ptuj (dalje ZAP) nisem izsledil dokumenta, ki bi dokazoval, da je bilo v letu 1944 na območju Vurberka, torej v Ptujem okrožju, sestreljeno zavezniško letalo, čigar posadka bi izskočila v bližini gradu Vurberk (razen omenjenega dokumenta). Kot sem pojasnil že zgoraj³³ je bil pristanek ameriškega pilota iz sestreljenega zavezniškega letala na območju gradu Vurberk in njegova usmrnitev zgolj enkratni dogodek v celotnem vojnem obdobju, ki se je glede na številne verodostojne vire odvil 13. 2. 1945.³⁴ Maribor februarja 1944 ni bil bombardiran niti enkrat, medtem ko je 13. in 14. 2. 1945 doživel dva izmed večjih napadov. Logičen zaključek bi lahko bil torej ta, da se je gospa Martina Callighan v dataciji zmotila oziroma so pomoto zagrešili administrativni uradniki pri Ministrstvu za narodno obrambo Jugoslavije, saj so postavili dogodek leto dni in en dan pre zgodaj. KLO Vurberk ni preveril informacije in se je v odgovoru zgolj nanašal na prispel dopis, kar se je v času po vojni zaradi premalo vestnega in izobraženega uradniškega kadra na podeželju dogajalo dokaj pogosto.³⁵ Iz omenjenih dokumentov bi torej lahko zaključili, da so oblasti sumile oziroma domnevale, da gre v omenjeni zadevi za Martina Callighana iz Memphisa.

---

berku. Leta 1946 pa je po razširitvi KLO Vurberk zajemal vasi Gornji Grajenščak, Gornjo Krčevino, Vumpah, Gomile in del Rogoznice. Leta 1952 je bil KLO Vurberk ukinjen, njegov teritorij pa vključen v Občinski ljudski odbor (ObLO) Grajena.

ZAP/0339/002/001/00023 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Načrt o združitvi krajevnih ljudskih odborov (obvestilo in dopis); Šenk: Upravni organi na lokalnem nivoju 1945 – 1995, str. 121..

³¹ Maribor je bil prvič napaden 7. 1. 1944, čemur je sledilo obdobje zatišja do 13. 10. 1944, ko so se napadi spet pričeli, se okrepili in niso prenehali vse do konca vojne.

Žnidarič: *Cilj Maribor*, str. 20.

³² ZAP/0339/002/001/00043 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Poizvedba po ameriškem padalcu iz časa okupacije (dopisa).

³³ ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zaslišanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo in PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, Spis sod 267/45, Zapisnik druge seje Narodnega odbora v Vurberku 18. 2. 1946. Obstajata tudi dokumenta, ki postavljata dogodek prihoda zavezniških padalcev iz obstreljenega bombnika v okolico Vurberka v 12. 2. 1945 in 12. 3. 1945 (glej: ZAP/0339/001/001_00021 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo o zaslišanju ujetih zavezniških padalcev na gradu Vurberk in ZAP/0339/001/001/00058 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Zapisnik zaslišanja Kegl Viktorja v zvezi z umorjenim ameriškim padalcem). Prvi dokument se sklicuje na smrt ameriškega padalca, ki je bil umorjen na gradu Vurberk, medtem ko drugi na bombardiranje mesta Maribor. Ugotovljeno je bilo, da se padalec 12. 2. 1945 na območju gradu sploh ni nahajal, saj je glede na zanesljivejše podatke bil sestreljen 13. 2. 1945, medtem ko 12. 3. 1945 Maribor ni bil tarča bombniških napadov. Omenjene datacije lahko pripišemo zgolj površnosti in nedoslednosti takratnih uradnikov, ki so se zanašali na napačne informacije oziroma dokumente. Vsem dokumentom pa je skupno to, da je pristanek padalcev v okolici Vurberka in usmrnitev ameriškega pilota na gradu Vurberk bil zgolj enkratni dogodek v vseh medvojnih letih (glej: ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zaslišanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo; ZAP/0339/002/001/00006 Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (Maribor) – Ameriški oziroma angleški padalci (dopisa) in ZAP/0339/002/001/00043 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Poizvedba po ameriškem padalcu iz časa okupacije (dopisa)).

³⁴ PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, Spis sod 267/45, Zapisnik druge seje Narodnega odbora v Vurberku 18. 2. 1946 in ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zaslišanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo.

³⁵ Oblast je po vojni imela velike težave s pridobivanjem kvalificiranih uradnikov in osebja na krajevnem in okrajnem območju, kar je vidno skozi številne okrožnice, ki jih je možno zaslediti v fondih krajevnih ljudskih odborov.

Napad na grad iz zraka

Osem dni po omenjenem incidentu je bil grad Vurberk porušen zaradi napada zavezniških letal. V zaključnem poročilu okupacijske uprave o škodi je razvidno, da je osem zavezniških letal oziroma lovskih bombnikov 23. 2. 1945³⁶ med 12.45 in 13. uro popoldan na Ptuj in Vurberk odvrгло dvajset lažjih rušilnih bomb. Na Ptujju je bil cilj napada železniški most, ki pa ni bil zadet, pač pa je bila zadeta in porušena transformatorska postaja, tako da je Ptuj ostal štiri dni brez električne napeljave. Lažje poškodovanih je bilo dvanajst stanovanjskih hiš. Po bombardiranju Ptujja, kot je zapisano v poročilu, so se letala odpravila v smeri gradu Vurberk. Odvrгла so osem eksplozivnih bomb polnjenih z zažigalno snovjo, ki so direktno zadela grajski kompleks. Bombe so po podatkih uničile dve tretjini gradu.³⁷ Zgorelo naj bi celotno ostrešje, medtem ko je bil porušen jugovzhodni del gradu. Uničenega je bilo tudi precej pohištva, medtem ko so večino opreme spravili na varno.³⁸

V napadu sta bili dve osebi lažje poškodovani, ena pa je izgubila življenje.³⁹ Po pričevanju preživele priče Konstantina Vladimiroviča Gutnikova,⁴⁰ ki je preživel velik del življenja na gradu Vurberk, je bil ubit tri leta star otrok, sin učitelja, ki ga je med igro na balkonu med napadom v vrat zadel drobec.⁴¹

Poraja se vprašanje zakaj je bil grad tarča napadov in kdo ga je napadel. Anglo-Ameriške enote so ustaljeno bombardirale na območju Maribora in Ptujja zgolj večje relevantne industrijsko prometne in vojaške cilje. Glede na to, da ni neposrednih dokumentov, ki bi dokazovali, da je v času napada na grad Vurberk bilo v njem nastanjeno večje število vojakov, da mimo ni potekala pomembna vojaška pot za umike ali premike čet oziroma slednji ni predstavljal večje koncentracije vojaškega materiala, se poraja vprašanje zakaj je bil ta grajski kompleks sploh tarča napadov. Okoliško prebivalstvo, ki je preživelo tiste čase ve povedati, da je bil grad v času napada popolnoma prazen in da je uničevalno dejanje bilo storjeno kot povračilni ukrep za smrt ameriškega pilota. Poraja se vprašanje, če bi lahko zavezniki v tem času, kljub možnosti, da sta partizanska obveščevalca Bračić in Rosenfeld po vsej verjetnosti

³⁶ Kljub zavedenemu datumu s strani okupatorja je v številni literaturi kot tudi na zgodovinskih turističnih tablah v neposredni bližini vurberške grajske razvaline naveden 22. 2. 1945 kot datum napada na grad.

³⁷ Kar se je kasneje izkazalo kot neupravičena trditev, saj je že poročilo, ki nosi stampiljko Izvršnega odbora Okrajnega narodnega odbora Ptuj 20. 4. 1946, javilo, da je spodnji del gradu dobro ohranjen in da bi ga bilo potrebno le ponovno prekriti in renovirati notranjost. SI AS 1827, F - 6/VI., Ptuj, Kronika šolskega okoliša Vurberk.

³⁸ Večji del pohištva je bilo shranjenega v okolici, in sicer v šoli ter pri zasebnikih, kot je bilo ugotovljeno po vojni (glej: ZAP/0339/001/001_00106 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Popis inventarja iz gradu Vurberk shranjen pri posestnikih in šolah (poročilo) in AMNOM, Fond zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze).

³⁹ Mavrič Žižek: Občina Duplek med drugo svetovno vojno, str. 202.

⁴⁰ Ruski imigrant Konstantin Vladimirovič Gutnikov oziroma Kostja Gutnikov je delal v Sanatoriju Ruskega Rdečega križa Vurberk. Čeprav se podatki v dokumentih malce razlikujejo pa je jasno, da je od 1921 do 1941 delal na električni centrali kot električni tehnik. Pod okupatorjem je delo nadaljeval. Od maja 1945 do septembra 1949 je delal kot delavec na Gozdni upravi Ptuj – Vurberk in kasneje na Ekonomiji KLO Vurberk. Ves ta čas je živel na gradu Vurberk, kjer je bil priča medvojnih in povojnih dogodkov (glej: ZAP/0339/006/003/00025 Gutnikov Kostja, Vurberk 1 - Podatki o delovni dobi (zapisnik in potrdilo) in ZAP/0339/007/002_00003 Krajevni ljudski odbor Vurberk - Potrdilo za Gutnikov Kostjo o delu v Sanatoriju Ruskega Rdečega križa v gradu Vurberk). Da je pa dejansko opravljal delo električarja pa dokazujejo tudi drugi dokumenti KLO Vurberk (glej: ZAP/0339/005/001_001139 Krajevni ljudski odbor Vurberk - Pooblastilo Gutnikov Kostje pri prodaji avtomatov za elektriko Električnemu podjetju Maribor in ZAP/0339/005/001_001138 Krajevni ljudski odbor Vurberk - Pooblastilo Gutnikov Kostje pri zastopanju krajevnega ljudskega odbora pri popravilu dizel motorja).

⁴¹ Cundrič: Najstarejši prebivalec vurberškega gradu Okolokolakov mužik Kostja, str. 4, 5, 16.

obvestila⁴² nadrejene o umoru, zmogli izvesti povračilno akcijo v tako kratkem času.

V šolski kroniki Vurberka je objavljeno poročilo, ki obravnava omenjene dogodke in pojasnjuje, da so grad Vurberk, kot pred tem Ptuj, napadla letala Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije – Titovci, v povračilni ukrep in ga v večji meri uničila,⁴³ medtem ko so bombe poškodovale še stanovanjsko hišo iz Krčevine pri Vurberku 58, nekaj bomb pa je neeksplozivnih še čakalo nekaj let, da so jih po vojni deaktivirali in odpeljali.⁴⁴ Za kakšen povračilni ukrep je tukaj mišljeno poročilo neposredno ne omenja, čeprav predhodno opisuje nasilno smrt ameriškega pilota.

Partizansko letalstvo bi v osmih dneh, torej od dneva umora 15. 2. 1945 pa do 23. 2. 1945, ko je bil napaden grad, imelo dovolj časa, da bi koordiniralo napad glede na to, da je bilo o incidentu, ki se je pripetil na gradu, domnevno s strani partizanskih obveščevalcev tudi obveščeno.⁴⁵

Pri preučevanju tujih virov pa je razvidno, da letalstvo Narodno osvobodilne vojske Jugoslavije, to sta bili 351. in 352. eskadrilja, v tem času ni operiralo na področju sedanje Republike Slovenije, saj je aktivno podpiralo kopenske sile na področju današnje Federacije Bosne in Hercegovine ter Republike Hrvaške, predvsem na obmorskih območjih Dalmacije, Kvarnerja in Istre. Po drugi strani pa so Titovci bili vključeni v bojno letalsko skupino Balcan Air Force (dalje BAF) in pod angleškim poveljstvom ter niso imeli direktne povezave s partizanskimi obveščevalci na tleh.⁴⁶

Pri preučevanju odgovornosti Titovcev oziroma njihovi vlogi pri uničenju gradu Vurberk, pa sem izsledil dokumente, ki neposredno razkrivajo odgovornost za napad na grajsko poslopje in celoten potek napada.⁴⁷

Britanski arhiv hrani dva šifrirana poročila oziroma telegrama o prošnji

⁴² Vojaške zveze so bile kurirske, signalne, telefonske in radijske. Štab Narodno osvobodilne vojske in Partizanskih odredov Slovenije je do januarja 1945 dnevno vzdrževal 34 rednih radijskih zvez. Za zvezo na večjih razdaljah so se oblikovale začasne kurirske relejne postaje. Na območju 4. operativne cone (več o 4. operativni coni glej opombo 47) je bilo novembra 1944 okrog 80 km stalnega omrežja in 5 telefonskih central s 15 priključki, medtem ko so v coni bile organizirane tudi stalne vojaške relejne kurirske linije. Na Štajerskem je bilo 5 takšnih linij in 38 postaj, ki so bile klasificirane s črko S. Stalne relejne kurirske postaje so imele več kurirjev in so bile druga od druge toliko oddaljene, da so se kurirji lahko v eni noči sestali s kurirji druge postaje. V tesni povezavi z organizacijami osvobodilnega gibanja na terenu so kurirji opravljali obveščevalne in politične naloge ter izvršili veliko manjših borbenih akcij.

Klanjšček: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945*, str. 826–829.

⁴³ SI AS 1827, F - 6/VI., Ptuj, Kronika šolskega okoliša Vurberk.

⁴⁴ ZAP/0339/006/003/00007 Okrajni odbor Zveze borcev Narodnoosvobodilne vojne Ptuj – Obnova porušenih domov iz časa okupacije (obvestilo in dopis); ZAP/0339/001/001_00043 Krajevni ljudski odbor Vurberk – Nerazstreljeni bombi okrog gradu Vurberk (obvestilo); ZAP/0339/002/002/00009 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Minska polja, čiščenje (obvestilo in dopis) in ZAP/0339/006/003/00007 Okrajni odbor Zveze borcev Narodnoosvobodilne vojne Ptuj – Obnova porušenih domov iz časa okupacije (obvestilo in dopis).

⁴⁵ Kegl Viktor je o dogodku obvestil pristojna partizanska obveščevalca Alberta Bračiča (Miho) in Alojza Rosenfelda (Slavka), medtem ko sta slednja na gradu Vurberk imela tudi druge obveščevalne vire in sta bila zelo dobro obveščena o stvareh, ki so se tam dogajale. Med takšnimi obveščevalci je bil tudi Tihon Tebanov, ki je bil zaposlen v Sanatoriju Ruskega Rdečega križa na Vurberku že od leta 1924, kjer je vršil delo bolničarja do leta 1941, ko je okupator sanatorij zaprl. V letu 1942, ko so Nemci odprli v gradu šolo, pa je dobil delo v skladišču. Tako je imel možnost pomagati lokalnim partizanom, saj jim je iz skladišča dobavljal živež, obleko, odeje, orožje in strelivo.

PAM /0170 Krajevni ljudski odbor Sveti Martin pri Vurbergu 1945–1952, škatla 6.

⁴⁶ The National Archives: Squadron 351, referenca: Air 27/1747/9; Air 27/1747/10 in Squadron 352, referenca: Air 27/1748/11; Air 27/1748/12; Klanjšček: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945*, str. 812–814.

⁴⁷ Zahvala pri iskanju virov gre tudi rodbini Herberstein, predvsem Gundeger Herbersteinu, ki me je opozoril in priskrbel na vpogled omenjene dokumente, katere sem kasneje izsledil v nacionalnem arhivu Velike Britanije.

za napad na grad Vurberk, ki sta datirana s 13. 2. 1945 ob 21.15 uri in 17. 2. 1945 ob 17.07 uri po Grinviškem času. V njem poveljstvo partizanske 4. operativne cone⁴⁸ s kodnim imenom »*Cuckold*«⁴⁹ prosijo BAF za posredovanje⁵⁰ glede gradu Vurberk, saj naj bi v njem bile nameščene enote oziroma štab enaintridesete SS divizije⁵¹ ter posredujejo njegove koordinate.⁵² Na podlagi poročila lahko zaključimo, da smrt ameriškega pilota ni bila razlog za napad na grad, saj je slednji bil usmrčen šele 15. 2. 1945, torej dva dni po prejemu prvega telegrama.

⁴⁸ Januarja 1943 so bili partizanski odredi na slovenskem prostoru razdeljeni v štiri operativne cone. Štajersko, Zasavje in kamniški predel je obsegala 4. operativna cona, ki so jo sestavljali Kamniški, Moravški, Kozjanski, Savinjski in Pohorski bataljon. Poveljstva operativnih con so na svojem ozemlju samostojno ukrepala in si določala cilje akcij. 28. 2. 1944 so 4. operativni coni podredili 14. divizijo z brigadami. Za Šlandrovo in Zidanškovo brigado je bil 23. 7. 1944 ustanovljen skupni operativni štab, podrejen neposredno štabu 4. operativne cone, kasneje pa sta bili obe brigadi vključeni v 14. divizijo. 4. operativni coni je bil podrejen še štab Koroške grupe odredov (formiran z odredbo 24. 4. 1944, razformiran 12. 9. 1944) in odredi: Kamniško-zasavski, Kozjanski, Lackov, Vzhodnokoroški, Zahodnokoroški in Kokrški. 4. operativna cona je delovala do maja 1945. Cona je imela štab, personalni, operacijski, obveščevalni in sodni odsek ter intendanturo. Lackov odred je imel izredno veliko operativno območje, saj je deloval na Pohorju, Kozjaku, Slovenskih goricah, Dravskem polju in v Prekmurju. Na območju Slovenskih goric je opravljal zgolj mobilizacijske in druge naloge. Odred je imel obveščevalno službo in obveščevalne točke ter kurirske postaje.

Klanjšček: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945*, str. 394, 395; SI AS 1869, Četrta operativna cona narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, historiat fonda, 1943-1945; Ževart: *Lackov odred I.*, str. 8, 9.

⁴⁹ Za obveščevalno dejavnost med zavezniškim letalstvom in partizanskimi enotami na tleh so skrbele vojne misije. Od septembra 1944 je bilo na slovenskem območju 69 članov angloameriške in 13 članov sovjetske misije. Britanska vojaška misija je imela v 4. operativni coni februarja 1945 tri člansko skupino obveščevalcev. Ti so svojim nadrejenim poročali o položaju na zadolženem območju delovanja. Dostavljali so jim obveščevalne podatke o sovražniku na slovenskem ozemlju, prometu in premikih njegovih večjih enot čez Slovenijo, jim poročali o ciljih, ki naj bi jih z letališč v Italiji, z Visa in letališča pri Zadru bombardirala zavezniška letala, medtem ko so organizirali tudi pošiljanje zavezniške pomoči v orožju, vojaškem materialu, zdravilih in druge opreme za Narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije.

Glej: Klanjšček: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945*, str. 930.

⁵⁰ Domnevno v obliki zračnega napada.

⁵¹ Med SS enotami je obstajala samo ena 31. SS divizija, in sicer prostovoljna grenadirska divizija. Na naših tleh so namreč od konca novembra 1944 bile navzoče naslednje SS enote: 1. bataljon 25. SS policijskega polka, 1. bataljon 17. SS policijskega polka, ki je na Štajersko prišel iz Hrvaške in SS lovski bataljon iz Ljubljane, medtem ko je 31. SS prostovoljna grenadirska divizija, ki je bila ustanovljena 24. 9. 1944 iz bosansko hrvaške SS divizije Kama in nekaterih enot iz SS divizije Handžar ter nemške manjšine, ki je prebivala v pokrajini Bačka (del današnje Vojvodine v Srbiji in del Madžarske), po srditih bojih na Madžarskem z Rdečo armado 19. 12. 1944 umaknila na območje Spodnje Štajerske. Enote, ki so še 16. 12. 1944 šteje 11.000 moških, so v decembru in do sredine januarja 1945 nameščali na območju Celja (mesto), Slovenskih Konjic, Slovenske Bistrice, Maribora (mesto), Pohorja, Polskave, Pragerskega in Ptuja (okolica). Nastanile so se v improviziranih bivališčih, kot so šole, gradovi, itd. Omenjene enote so se na naših tleh reorganizirale in se z ukazom dne 17. 2. 1945 pričele umikati na območje Šlezije vse do 28. 2. 1945, ko je naše ozemlje zapustil zadnji vojak. Na območje Maribora in Dravskega polja pa je januarja 1945 prišla še 14. SS (rutenska) divizija Galizien, ki so jo uporabili proti narodnoosvobodilnim enotam 4. operativne cone in ki je zasedla namestitvene kapacitete 31. SS divizije. Če je v gradu zares bil nameščen štab 31. SS divizije bo potrebno šele ugotoviti, medtem ko obstaja dejstvo, da so se na gradu odvijali v začetku leta 1945 pomembni sestanki. Eden izmed takšnih je bil med vodjo štajerskega četniškega gibanja v Slovenskih goricah Melaher Jožetom – Zmagoslavom in zveznim vodjem ŠDZ Francom Steindlom, vodjem I. in II. vodstvenega urada zveznega vodstva Heinzem Braumüllerjem in Siegfriedom Tremmlom na noči iz 30. 1. 1945 na 31. 1. 1945 oziroma iz 31. 1. 1945 na 1. 2. 1945, kot je razvidno iz razpoložljive literature, kjer so sklenili dogovor o medsebojni pomoči v skupnem boju proti partizanom.

Klanjšček: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945*, str. 872–876; Ževart: *Lackov odred I. in II.*, str. 376, 467; Pencz: *For the Homeland, The 31st Waffen – SS Volunteer Grenadier Division in WWII*, str. 1, 3, 5, 8–11, 124–144; Zupanič: *Četništvo na Štajerskem*, str. 136, 137.

⁵² The National Archives, referenca: WO 202/458.

Napad je izvedla Šestnajsta eskadrilja Južno afriških zračnih sil (South African Air Force oziroma S.A.A.F., natančneje Wing Royal Force 283, ki je delovala v okvirju BAF).⁵³ Ta je 23. 2. 1945 napadla z lovskimi letali Beaufighter⁵⁴ in Mustang⁵⁵ Vače in Vurberk, medtem ko dokument pojasnjuje, da so letala Mustang na enak dan prav tako napadla Ptujski železniški most in ga zgrešila.⁵⁶ Iz dokumentov je razvidno, da napada na Ptuj in Vurberk nista bila povezana oziroma, da bi ista zračna skupina letal napadla oba cilja, temveč sta bila oba cilja napadena posamično.

Iz letališča Biferno v Italiji je ob 11.00 uri vzletelo osem lovcev bombnikov Beaufighter Mk X pod poveljstvom Majorja Andersona,⁵⁷ da bi napadlo sedež enaintridesete SS divizije,⁵⁸ ki domnevno bil nameščen v gradu Vurberk. Nebo nad tarčo je bilo popolnoma jasno, saj je vidljivost segala celo do 16 km daleč. Ob 12.50 sta cilj napadli dve skupini štirih lovcev. Ena se je cilju približala z juga, druga iz severa. Letala so bila oborožena z 27 kg visoko eksplozivnih raket zrak – zemlja, topovi, bombami in mitraljezi. Major Anderson, ki je vodil prvo skupino štirih lovcev, je prvi pričel z napadom z juga, medtem ko je poročnik Ashdown sprožil napad s svojo skupino iz severa. Kompleks je utrpel 34 direktnih zadetkov raket, medtem ko so letala sprožila tudi topove, s katerimi so povzročila številne zadetke, in pognala v tek mitraljeze s katerimi so dodobra 'napršila območje'.⁵⁹ Dve po 225 kg težki bombi sta zgrešili cilj.⁶⁰ Streha je bila v ognju, ko so letala zapuščala prizorišče, saj kot sta spremljevalni letali Mustang sporočili, je streha nezadržno zagorela po napadu, medtem ko so druga letala,

⁵³ Glede omenjenega napada na grad glej tudi: Martin in Orpena: *Eagles Victorious, South African Forces World War II (Volume 6), The SAAF in Italy and the Mediterranean, 1943 – 45.*

⁵⁴ Britansko letalo Beaufighter Mk X je bilo konstruirano kot težki bombnik na dolge razdalje. V vojni je bil uporabljen kot nočni lovec, torpedni bombnik, lovec na ladje in podmornice. Leta 1939 so ga pričeli testirati, medtem ko se je aktivno vključil v boje septembra 1940 v bitki za Veliko Britanijo. Upravljala ga je dvo članska posadka in je lahko doseglo 488 km/h ter seglo 4.570 m visoko, medtem ko je doseglo radius 2.365 km. Standardno je lahko bilo opremljeno s štirimi 20 mm topovi, 6 strojnicami na dnu letala dimenzije 7,7 mm, eno 7,7 mm strojnico v zadnjem delu letala, enim 966 kg torpedom, 8 raketami zrak zemlja do 41 kg ali dvema 113 kg bombama.

Lüdeke: *Waffentechnik im Zweiten Weltkrieg*, str. 240.

V operacijah je deloval kot bombnik na nizkih višinah, ko zaradi slabih vremenskih razmer zavezniki niso mogli uporabiti bombnike, ki so lahko izvajali naloge na višji nadmorski višini. Glej: The National Archives, referenca: AIR 27/229).

⁵⁵ Lovsko spremljevalno letalo skupne Britansko – Ameriške izdelave je bilo eno izmed najpomembnejših letal v celotni vojni, ki je bilo v uporabi že leta 1940 in se je razvijalo vse do konca vojne. Njegova najpomembnejša vloga je bila spremljanje bombnikov, kar pomeni, da so ga najpogosteje uporabljali kot lovca, čeprav je bil uporabljen tudi kot bombnik. Dosegel je 703 km/h in se lahko dvignil 12.500 m visoko, medtem ko je bil njegov radius delovanja okrog 2.092 km. Oborožen je bil s šestimi 12,7 mm stojnicami in je lahko nosil 908 kg bomb oziroma deset 127 mm raket.

Lüdeke: *Waffentechnik im Zweiten Weltkrieg*, str. 260, 261.

⁵⁶ The National Archives, referenca: AIR 26/387 283 Wing.

⁵⁷ Zraven Majorja Andersona in njegovega navigatorja Poročnika Bradforda so bili v zraku še Poročnik Kossen in njegov navigator Poročnik Youldon, Poročnik Preez in njegov navigator Poročnik Taylor, Poročnik Harvey in njegov navigator pilot Jeffreys, Poročnik Ashdown in njegov navigator Poročnik Dixon, Poročnik de Villiers in njegov navigator pilot Brandon, Poročnik Burne in njegov navigator Poročnik Oakes, Poročnik Bailey in njegov navigator Poročnik Dyason.

Prim.: The National Archives, referenca: AIR 27/229.

⁵⁸ V poročilu o napadu je zaveden kot razlog napada na grajski objekt sedež 30. SS divizije. Omenjena divizija se v času vojne nikoli ni nahajala na slovenskem ozemlju. Iz omenjenega gre sklepati, da je pri evalvaciji dogodkov prišlo do napake oziroma malomarnosti administratorja, ki je pripravljal poročilo in ni natančno preučil razmer oziroma šifriranih telegramov, ki so kot razlog za napad navajali prisotnost sedeža 31. SS divizije v gradu Vurberk.

Prim.: The National Archives, referenca: AIR 27/229 in WO 202/458).

⁵⁹ The National Archives, referenca: AIR 27/229.

⁶⁰ The National Archives, referenca: AIR 26/387 283 Wing.

ki so prav tako operirala na tem območju tekom celotnega dne javila, da se je streha sesedla, medtem ko ne poročajo o tem, da bi bil grad porušen.⁶¹ Poročilo dodatno navaja, da je bilo zadovoljstvo po napadu še večje, ko so enote ugotovile, da so okupatorji v povračilo za likvidacijo njihovega poveljnika s strani partizanov ubili 250 domačinov oziroma partizanov, kar je taktični vrednosti samega napada dodalo še dodatno zadovoljstvo v smislu povračilnega ukrepa.⁶²

Poročilo ne navaja za katerega poveljnika je šlo in na katerem območju je bilo ubitih 250 partizanov.⁶³

Letala so še poročala, da jih je na poti obstreljevalo topništvo iz dveh smeri vendar slednje ni povzročilo nobene škode. Na letališče v Italiji so se spustila ob 15.05 uri, s čimer se je formalno zaključil tudi napad na grad Vurberk.⁶⁴

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ◉ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM), Fond Zvezno vodstvo Štarske domovinske zveze, škatla 11.
- ◉ AS 1827, F - 6/VI., Ptuj, Kronika šolskega okoliša Vurberk.
- ◉ PAM /0170 Krajevni ljudski odbor Sveti Martin pri Vurbergu 1945–1952, škatla 6.
- ◉ PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, Spis sod 267/45, Zapisnik druge seje Narodnega odbora v Vurberku 18.02.1946.
- ◉ The National Archives: Royal Air Force Operations record Book, permanent historical record, Form 540, Reference: AIR 27/229, 16. Squadron S.A.A.F. War diary for the period 1st January – 31st January 1945.
- ◉ The National Archives: Royal Air Force Operations record Book, permanent historical record, Form 540, Reference: AIR 27/229, Squadron 16. S.A.A.F. War diary for the period 1st February – 28th February 1945).
- ◉ The National Archives: Royal Air Force Operations record Book, Form 540 (CO Group Captain D MacDonald), Reference: AIR 26/387 283 Wing.
- ◉ The National Archives: Squadron 351, kataloška referenca: Air 27/1747/9.
- ◉ The National Archives: Squadron 351, kataloška referenca: Air 27/1747/10.
- ◉ The National Archives: Squadron 352, kataloška referenca: Air 27/1748/11.
- ◉ The National Archives: Squadron 352, kataloška referenca: Air 27/1748/12.
- ◉ The National Archives, War Office: British Military Missions in Liaison with Allied Forces; Military Headquarters Papers, Second World War, »Cuckold«: in and out from field, February – May 1945, Reference: WO 202/458.
- ◉ ZAP/009/001/003 Gospodstvo Ptujski grad – Herbersteinov arhiv – Sekretariat (1651-1945), škatla 153-157.
- ◉ ZAP/0339/001/001/00048 Okrožni odbor Osvobodilne fronte Maribor – Uničenje grobov okupatorja in domačih izdajalcev ter skrb za partizanske grobove (navodilo in dopis), škatla 1.

⁶¹ The National Archives, referenca: AIR 27/229.

⁶² Prav tam.

⁶³ Morda je tukaj mišljena Kladnikova afera. Karl Kladnik (Uroš), okrožni sekretar Osvobodilne fronte v Mariboru, je deloval kot dvojni agent Gestapa (Geheime Staatspolizei – tajna policija) v škodo osvobodilnega gibanja. V drugi polovici leta 1944 je sovražniku pomagal skoraj v celoti uničiti partizansko mrežo v Mariboru in okolici ter povzročil aretacije 250 partizanov. Te so usmrtili ali poslali v koncentracijska taborišča – redkim se je uspelo vrniti. Aretacije niso prenehale vse dokler ga niso partizani razkrinkali in usmrtili.
Selin: *Nič več strogo zaupno II., Nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas*, str. 528–549.

⁶⁴ The National Archives, referenca: AIR 27/229.

- ◊ ZAP/0339/001/001/00058 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Zapisnik zaslišanja Kegl Viktorja v zvezi z umorjenim ameriškim padalcem, škatla 1.
- ◊ ZAP/0339/001/001_00021 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo o zaslišanju ujetih zavezniških padalcev na gradu Vurberk, škatla 1.
- ◊ ZAP/0339/001/001_00025 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Imenovanje poveljnika krajevne narodne zaščite, ki bo prevzel upraviteljstvo gradu Vurberk, škatla 1.
- ◊ ZAP/0339/001/001_00043 Krajevni ljudski odbor Vurberk – Nerazstreljeni bombi okrog gradu Vurberk (obvestilo), škatla 1.
- ◊ ZAP/0339/001/001/00058 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Zapisnik zaslišanja Kegl Viktorja v zvezi z umorjenim ameriškim padalcem, škatla 1.
- ◊ ZAP/0339/001/001_00075 Okrajni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Poročilo podpore sekretarju Kegl Viktorju s strani krajevnega odbora, škatla 1.
- ◊ ZAP/0339/001/001_00106 Krajevni odbor Osvobodilne fronte Vurberk – Popis inventarja iz gradu Vurberk shranjen pri posestnikih in šolah (poročilo), škatla 1.
- ◊ ZAP/0339/001/002/00016 Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo – Poimenski sezname smrtnih žrtev (navodila in dopis), škatla 2.
- ◊ ZAP/0339/001/003/00025 Okrožni odbor Osvobodilne fronte Maribor – Grobovi padlih ameriških in angleških letalcev, vojakov in ujetnikov (obvestilo in dopis), škatla 3.
- ◊ ZAP/0339/001/003/00047 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Statistika vojnih zločinov, seznam pogrešanih, seznam orožnikov in županov (okrožnica), škatla 3.
- ◊ ZAP/0339/002/001/00006 Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (Maribor) – Ameriški oziroma angleški padalci (dopisa), škatla 4.
- ◊ ZAP/0339/002/001/00023 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Načrt o združitvi krajevnih ljudskih odborov (obvestilo in dopis), škatla 4.
- ◊ ZAP/0339/002/001/00043 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Poizvedba po ameriškem padalcu iz časa okupacije (dopisa), škatla 4.
- ◊ ZAP/0339/002/001/00064 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Posredovanje karakteristike za Bračič Alberta (navodila in dopis), škatla 5.
- ◊ ZAP/0339/002/001_00081 Vidovič Leopold, Krčevina pri Vurberku 137 – Zaslišanje v zvezi z ujetim ameriškim padalcem med okupacijo, škatla 4.
- ◊ ZAP/0339/002/002/00009 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Minska polja, čiščenje (obvestilo in dopis), škatla 5.
- ◊ ZAP/0339/002/003/00022 Okrajni ljudski Odbor Ptuj – Grobovi padlih Angležev in Američanov (dopisa), škatla 7.
- ◊ ZAP/0339/003/001/00033 Okrajni ljudski odbor Ptuj – Organizacija prekopa posmrtnih ostankov padlih borcev, škatla 7.
- ◊ ZAP/0339/003/002/00023 Krajevni ljudski odbor Vurberk – Zapisnik za Bračič Alberta in njegovo oskrbniško delo pri veleposestniku grofu Herbersteinu, škatla 9.
- ◊ ZAP/0339/005/001_00139 Krajevni ljudski odbor Vurberk - Pooblastilo Gutnikov Kostje pri prodaji avtomatov za elektriko Električnemu podjetju Maribor, škatla 14.
- ◊ ZAP/0339/005/001_00138 Krajevni ljudski odbor Vurberk - Pooblastilo Gutnikov Kostje pri zastopanju krajevnega ljudskega odbora pri popravilu dizel motorja, škatla 14.
- ◊ ZAP/0339/006/003/00007 Okrajni odbor Zveze borcev Narodnoosvobodilne vojne Ptuj – Obnova porušenih domov iz časa okupacije (obvestilo in dopis), škatla 17.
- ◊ ZAP/0339/006/003/00025 Gutnikov Kostja, Vurberk 1 - Podatki o delovni dobi (zapisnik in potrdilo), škatla 17.
- ◊ ZAP/0339/007/002_00003 Krajevni ljudski odbor Vurberk - Potrdilo za Gutnikov Kostjo o delu v Sanatoriju Ruskega Rdečega križa v gradu Vurberk, škatla 18.

- ⊗ ZAP/0458/020/00003 Štajerska domovinska zveza: Bundesführung Marburg 1943 – 1944, Befehlsblatt September 1943, Folge 9, škatla 18.
- ⊗ ZAP/0458/020/00007 Pravila Sterischer Heimatbunda Marburg – osnutek (organizacijska struktura, članstvo...), škatla 18.
- ⊗ ZAP/0458/020/00021 Najemna (zakupna) pogodba za grad Vurberg med grofom Jožefom Herbersteinom in Ruskim rdečim križem (slov., nem.) z dne 2. 10. 1936 in s Štajersko domovinsko zvezo iz leta 1942. Grad Vurberg je bil namenjen šolski stavbi - Schulungsburg der NSDAP, škatla 18.

ČASOPISNI VIRI

Janez Cundrič: Najstarejši prebivalec vurberškega gradu Okolokulakov mužik Kostja. *7 dni*, leto 20, številka 32, 13. 8. 1970, str. 4, 5, 16.

LITERATURA

Lüdeke, Alexander: *Waffentechnik im Zweiten Weltkrieg*. Berlin: Verlagsservice Berlin – Saarbrücken.

Klanjšček, Zdravko et al: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945*. Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1978.

Pencz, Rudolf: *For the Homeland, The 31st Waffen – SS Volunteer Grenadier Division in WWII*. ZDA: Helion, 2001.

Sapač, Igor: *Grad Vurberk*. Maribor: Samozaložba, 2003.

Selin, Marko: *Nič več strogo zaupno II., Nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.

Šenk, Tatjana: Upravni organi na lokalnem nivoju 1945–1995. V: *Arhivi*, 20 (1997), št. 1–2, str. 121–127.

Mavrič Žižek, Irena: Občina Duplek med drugo svetovno vojno. V: *V ogledalu časa, Zbornik občine Duplek* (ur. Marjan Toš). Občina Duplek: Samozaložba, 2006, 193–217.

Videčnik, Igor: *Nacizem v Mariboru in njegov prikaz v luči časnika Marburger Zeitung* [diplomsko delo]. Univerza v Mariboru – Filozofska fakulteta, Maribor, 2010.

Zupanič, Katja: *Četništvo na Štajerskem*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2008.

Ževart, Milan: *Lackov odred I.* Maribor: Založba Obzorja, 1988.

Ževart, Milan: *Lackov odred II.* Maribor: Založba Obzorja, 1988.

Žnidarič, Marjan: *Do pekla in nazaj*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve Maribor, 1997.

Žnidarič, Marjan: *Cilj Maribor*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2004.

INTERNETNI VIRI

<http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=27460SI> (AS 1869 Četrta operativna cona narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1943-1945, historiat fonda) [pridobljeno 17. 9. 2015].

<http://www.siranet.si/detail.aspx?id=42189> (PAM/0120 Deželni svetnik podeželskega okrožja Maribor, historiat fonda) [pridobljeno 17. 9. 2015].

SUMMARY

THE CIRCUMSTANCES OF THE ATTACK ON VURBERK CASTLE IN
FEBRUARY 1945

With the help of written and pictorial historical sources, the circumstances relating the attack on Vurberk Castle have been fully clarified. It has been determined that the 16th Squadron of South African Air Force (SAAF) launched an attack on 23rd February 1945, at 12.50 pm with eight airplanes in response to the call of partisan units of the 4th Operative Zone. The attack took place because the SS headquarters was stationed in the castle. Owing to the rocketing, bombing, machine-gunning and aircraft missiles, the entire castle roof was destroyed and consequently the upper floor of the castle complex to which the roof was attached, and not two thirds of the castle according to the occupation documents. Based on the examined documents, the possibility that the castle had been targeted for the murder of an American pilot and had been destroyed by the Air Force of Yugoslav National Liberation Army can be excluded. However, the issues of whether the Vurberk Castle had served as headquarters of the 31st SS Volunteer Grenadier Division which included the Ustasha units, the size of the latter, or how many military units were positioned in the castle complex remain open. Indirect sources show that the death of the American pilot was perpetrated by the soldiers belonging to the Ustasha or Bosnian Croatian SS units. It should be established whether the presence of those units strategically truly justified the attack on the castle complex. If the castle was not being used as SS headquarters the question arises whether the attack did not really happen merely due to communication problems, carelessness or private agenda. Namely because the partisan units of the 4th Operative Zone included Lackova četa (the Lacko Battalion), and partisans Albert Bračič (Miha) and Rosenfeld Alojz (Slavko) who were aware of the factual situation and the number of military units in the castle since they were responsible for intelligence collection and had informants inside the castle.

1.01 Izvirni znanstveni članek

IZ ARHIVSKIH FONDOV IN ZBIRK
FROM THE ARCHIVAL FILES AND COLLECTIONS

UDK 930.253:929Besednjak E.

Prejeto: 19. 5. 2016

Osebni fond Engelberta Besednjaka – arhiv Tajne krščansko-socialne organizacije in katoliškega tabora za obdobje med obema vojnama

IVANKA URŠIČ

prof. zgodovine in sociologije, arhivska svetovalka

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Trg Edvarda Kardelja 3, SI- 5000 Nova Gorica

e-pošta: ivanka.ursic@pa-ng.si

Izveček

V prispevku je predstavljen fond dr. Engelberta Besednjaka – pravnika, politika, časnikarja, publicista in krščanskega socialca. Skozi ohranjeno gradivo spremljamo začetke Besednjakovega političnega dela v društvu Edinost v Gorici, njegovo udejstvovanje v rimskem parlamentu v obdobju med letoma 1924 in 1928, delovanje na Dunaju v Kongresu evropskih narodnosti, njegovo dejavnost med drugo svetovno vojno v Beogradu in ponovno vrnitev v Trst. Glavnina gradiva prikazuje vlogo Besednjaka v krščansko-socialnem gibanju. V zapuščini je namreč ohranjen velik del arhiva celotnega krščansko-socialnega gibanja v Julijski krajini med obema vojnama.

Abstract

THE PERSONAL FOND OF ENGELBERT BESEDNJAK – THE ARCHIVE OF
THE SECRET CHRISTIAN SOCIAL ORGANIZATION AND CATHOLIC CAMP IN
THE INTERWAR PERIOD

The article discusses the fond of Dr. Engelbert Besednjak who was a jurist, politician, journalist, publicist, and Christian Socialist. Preserved material allows us to follow the beginnings of Besednjak's political work within the Edinost (Unity) Society in Gorica, his participation in the Parliament in Rome between the years 1924 and 1928, his activity in the European Nationalities Congress in Vienna and during the Second World War in Belgrade, and his return to Trieste. The majority of the material shows Besednjak's role in Christian Social movement. The legacy comprises a great part of preserved archives of the overall Christian Social movement in Venezia Giulia in the interwar period.

Ključne besede:

osebni fond dr.
Engelberta
Besednjaka, arhiv
Tajne krščanske
organizacije,
krščansko-
socialno gibanje,
krščanski
sociallec, Julijska
krajina, obdobje
med obema

Key-words:

personal fond of
Dr. Engelbert
Besednjak, the
Archive of the
Secret Christian
Social
Organization,
Christian Social
movement,
Christian
Socialist, Venezia
Giulia, the
interwar period

Uvod

»Dva premika, ki sta se zgodila v zadnjih desetih letih, pa sta s stališča virov za zgodovino cerkve v Julijski krajini ključna:

prvi je odprtje arhiva dr. Engelberta Besednjaka, ki se zdaj nahaja v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici in je v resnici arhiv krščansko-socialnega gibanja za celotno obdobje med obema vojnama, drugi pa je odprtje Vatikanskih arhivov¹ za obdobje Pija XI.«²

Arhiv dr. Engelberta Besednjaka, pravnik, politika, časnikarja, publicista in krščanskega socialca,³ poleg dokumentov iz osebne zapuščine vsebuje gradivo, ki je nastalo ob delovanju Tajne krščanske organizacije in so ga iz Julijske krajine pošiljali na Dunaj oz. v Beograd na Besednjakov naslov.

Skozi ohranjeno gradivo spoznamo začetke Besednjakovega političnega dela v društvu Edinost v Gorici, njegovo udejstvovanje v rimskem parlamentu v obdobju med letoma 1924 in 1928, delovanje na Dunaju v Kongresu evropskih narodnosti, njegovo dejavnost med drugo svetovno vojno v Beogradu in ponovno vrnitev v Trst.

Ljubi Josipa!
 Tčeraj je prišel na Dunaj dr. Simoniti in
 mi pričel mnogo zlastnih stvari iz Gorice.
 Želo rad bi govoril s teboj in ne ve, ali
 naj pride v Maribor ali pa prideš ti
 na Dunaj. Sporoči takoj, kaj misliš. Dobro
 bi bilo, da prideš, inicer če radi priprav-
 ljahnih del in korespondenco. Pojdene tibi
 gorje najbolje želi, da čim prej okreva.
 Tvoj Bata

Pismo Engelberta Besednjaka Josipu Bitežniku, Dunaj, 19. 1. 1932

PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 8, a.e. 3/2, D 88.

¹ Archivio Segreto Vaticano (00120 – Citta del Vaticano), za problematiko odnosov med slovensko in italijansko duhovščino v Julijski krajini so posebej zanimivi zlasti Affari ecclesiastici straordinari. Italia (III. e IV. periodo)

Pelikan: Cerkev in obmejni fašizem v luči vatikanskih arhivov. V: *Acta Histriae* 20 (2012), št. 4, str. 563–576.

² Pelikan: Cerkev in obmejni fašizem, str. 563.

³ »Krščanski socialci« so se imenovali krščanski socialisti na Primorskem, ki so za razliko od krščanskih socialistov v osrednji Sloveniji obdržali izraz, ki je bil na Primorskem v rabi pred prvo svetovno vojno. Izraz se je obdržal, četudi so po letu 1923 občasno uporabljali tudi naziv »krščanski socialisti« (Pelikan: Tajno delovanje, str. 27).

Glavnina gradiva prikazuje vlogo Besednjaka v krščansko-socialnem gibanju. V zupščini je namreč ohranjen velik del *arhiva celotnega krščansko-socialnega gibanja v Julijski krajini med obema vojnama*. V obsežni korespondenci spoznamo Besednjakove sodelavce, najbolj dejavne in vplivne člane krščansko-socialne organizacije na Goriškem: pravnike Josipa Bitežnika, Janka Kralja, Leopolda Kemperleta, Vladimirja Glaserja in Teodorja Simčiča, profesorja Rada Bednarika in Antona Kacina, duhovnike Antona Rutarja, Jožeta Abrama, Stanka Staniča, Mirka Brumata, Ivana Rejca, agronoma ing. Josipa Rustjo in ing. Franca Pegana ter podjetnika Antona Vuka; na Tržaškem pa duhovnika Virgila Ščeka, Andreja Gabrovška in Boža Milanoviča.⁴

Prav tako je pomembna tudi dokumentacija, ki se je ohranila iz zadnjega obdobja, ki sta ga z ženo Zalo, ki je bila iz narodno zavedne Vukove družine iz Mirna, preživela v Trstu. Dokler mu je zdravje dopuščalo, je bil dejaven v družbenem in političnem življenju.

Življenjepis⁵

Engelbert Besednjak se je rodil 14. 3. 1894 v Gorici, v revni družini. Oče Jožef je bil doma iz Rihemberka, iz zaselka Besednjaki na Brjah, mati Jožefa Jež pa je bila s Trnovega. Osnovno šolo in državno gimnazijo je obiskoval v Gorici. Po opravljeni maturi se je jeseni leta 1913 vpisal na pravno fakulteto na Dunaju. Med prvo svetovno vojno je delal kot cenzor za pošto italijanskih vojnih ujetnikov. Po vojni je nadaljeval študij in leta 1920 doktoriral.

Že kot dijak goriške gimnazije je postal tajnik Slovenske krščansko-socialne zveze za Goriško.

Na Dunaju se je v katoliškem študentskem društvu *Danica* spoprijatelžil z Izidorjem Cankarjem in prišel v stik s krogom slovenskih poslancev dr. Antona Korošca in dr. Janeza Evangelista Kreka.

Po vojni ga je Izidor Cankar povabil v Ljubljano in mu ponudil mesto urednika pri *Slovenecu*, osrednjem slovenskem katoliškem dnevniku, leta 1920 pa je na povabilo Virgila Ščeka odšel na Primorsko za urednika takratnega osrednjega slovenskega časopisa, tržaškega dnevnika *Edi-*

Fotografija dr. Engelberta Besednjaka, avtor Veno Pilon.

PANG 1169 Vuk por. Besednjak Zala, t e. 1, a.e. 4.

⁴ Cencič: Primorski krščanski socialci, str. 55.

⁵ Podatki o življenju in delu: Pelikan: *Engelbert Besednjak v parlamentu*, str. 13–17; Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 27–43; PSBL, str. 69, 70.

nost v Trstu, pozneje pa je postal tudi urednik *Goriške straže*. Bil je tudi sourednik revije *Socialna misel*⁶, v kateri je med letoma 1922 do 1924 objavil več člankov.

Iz Trsta se je preselil v Gorico in bil z odlokom 19. 11. 1921 imenovan za člana deželnega odbora za Goriško in Gradiščansko.

Leta 1922, ko se je enotno politično društvo primorskih Slovencev *Edinost* razcepilo na tržaški narodnjaški in goriški krščansko-socialni del, je postal predsednik in podpredsednik goriškega dela.⁷

Na volitvah 6. 4. 1924 je bil izvoljen v poslansko zbornico rimskega parlamenta skupaj z Josipom Wilfanom na Slovanski listi ter Jožefom Srebrničem na listi Komunistične partije Italije.

Besednjakovi nastopi v rimskem parlamentu so bili kljub njegovi mladosti odmevni. Že v svojih prvih govorih je obsodil fašizem in šolsko zakonodajo. Nekateri njegovi govori so izšli v posebnih brošurah (na primer govor z dne 3. aprila 1925 o ekonomskih vprašanjih Julijske krajine). Odmeven je bil tudi govor o položaju Slovencev v Italiji, maja 1926. V drugi polovici leta 1927 in leta 1928 se ni več udeleževal sej zbornice, do februarja 1928 je poslal le še nekaj interpelacij na nekatera ministrstva.

Besednjakove govore v parlamentu je v knjižni obliki objavil dr. Egon Pelikan in v uvodu med drugim zapisal: »/.../ njegovi znameniti govori proti raznarodovanju slovenskih otrok in proti fašističnemu zatiranju, ki je ravno v času njegovega mandata (1924–29) sistematično uničevalo vse, kar je bilo slovenskega in hrvaškega v Italiji, naposled pa odpravilo še demokratični parlamentarni sistem in svobodne volitve.«⁸

Besednjak je s posredovanjem pri Mussoliniju dosegel, da so pod njegovim uredništvom, sicer za kratek čas (od aprila 1929 do novembra 1930), izhajali v Gorici slovenski tednik *Novi list*, hrvaški tednik *Istarski list* in mesečnik *Družina*. Fašistična politika pa se je vse bolj zaostrovala in tako so tudi prej omenjena glasila prenehala izhajati.

Zaradi vedno večje nevarnosti pred aretacijo, ki je pretila Besednjaku, je po sklepu Vrhovnega sveta goriških katoliških prosvetnih organizacij odšel na Dunaj in tam nadaljeval politično delo. Pridružil se mu je tudi Josip (Jože) Bitežnik,⁹ njegov najožji sodelavec.

Na Dunaju je bil Besednjak sprejet v vodstvo *Kongresa evropskih narodnih*

⁶ Revija je zastopala demokratična stališča in koncepte krščansko-socialističnih mislecev v Sloveniji; Andreja Gosarja, Franceta Terseglava, Engelberta Besednjaka, Janka Kralja in drugih (Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 31).

⁷ Marušič: *Z zlatimi črkami*, str. 201.

⁸ Pelikan: *Engelbert Besednjak v parlamentu*, str. 5.

⁹ Josip Bitežnik je bil eden najpomembnejših ideologov krščansko-socialnega gibanja. Rodil se je v Solkanu pri Gorici. Po poklicu je bil pravnik, sicer pa časnikar in politik. Že kot študent je sodeloval v študentskem društvu Zarja v Gradcu in Danica na Dunaju. Leta 1914 je bil vpoklican in poslan na fronto v Galicijo. Avgusta 1916 je prišel v rusko jetništvo. Po vrnitvi je v Zagrebu doktoriral (1920).

Bitežnik je bil učenec Janeza E. Kreka, deloval je v okviru *Prosvetne zveze*, *Mohorjeve družbe*. V 20. letih je bil eden vodilnih laikov v krščansko-socialni organizaciji na Primorskem. V Gorici je bil odbornik *Katoliškega tiskovnega društva*. Deloval je v odboru *Zadružne zveze* v Gorici, v vodstvu *Prosvetne zveze* v Gorici in bil hkrati tajnik *Kmečko delavske zveze*.

V sodelovanju z Besednjakom in Ščekom se je po prvi vojni vključil v delovanje za pridobitev odškodnine v Julijski krajini. Skupaj z italijanskimi gospodarskimi in političnimi organizacijami v Julijski krajini je ustanovil Stalni odbor za zaščito vojnih oškodovancev. Bitežnik je objavil vrsto razprav in člankov v krščansko-socialnem duhu. Objavljal je v *Goriški straži*, *Malem listu*, *Novem listu*, *Koledarju Goriške Mohorjeve družbe*. Leta 1929 je za slovensko prebivalstvo pripravil priročnik *Nove postave*. Skupaj z Besednjakom je napisal vrsto analiz o vprašanju italijanskega konkordata, o razmerju med Vatikanom in fašistično vlado v času med obema vojnama, sam pa je bil avtor mnogih razprav in člankov o položaju slovenske in hrvaške manjšine v Italiji.

Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 37–39.

manjšin in v njem kot tajnik deloval do leta 1938. Kongresu je predsedoval dr. Josip Wilfan.

Besednjak je s svojim političnim delom v parlamentu in v okviru manjšinskega kongresa seznanjal evropske demokratične sile o položaju slovenske manjšine pod Italijo.

Udeležil se je že prvega zborovanja, ki ga je priredil kongres v Ženevi leta 1925. V govoru *Za mir med narodi* je zahteval kulturno avtonomijo in manjšinsko zaščito za vse evropske narodne manjšine. Na zborovanju v Ženevi leta 1930 je kritiziral Briandov predlog o federaciji evropskih držav, ker ni vseboval garancije za narodne manjšine.

Na Dunaju je zbiral poročila o slovensko-hrvaški manjšini v Italiji, dostavljal vsem tujim državnim zastopnikom periodičen litografiran vestnik o položaju Slovencev v Italiji in sodeloval pri izdajah kongresovih *Sitzungsberichte* in pri knjigi *Die Nationalitäten in den staaten Europas* leta 1931 in dodatku leta 1932. Do odhoda v Beograd leta 1938 je bil tudi predsednik *Zveze manjšinskih novinarjev*.

Po besedah dr. Pelikana lahko razdelimo Besednjakovo dejavnost na tri področja. V okviru Kraljevine Jugoslavije je igral pomembno vlogo posrednika med Korošcem, kraljem Aleksandrom in političnimi skupinami, ki so pripravljale ustanovitev vsedržavne stranke, pozneje *Jugoslovanske radikalne zajednice* (JRZ).

Kot ekspert za manjšinska vprašanja je sodeloval pri pogajanjih v zvezi s sklenitvijo konkordata, pri akcijah proti okrnitvi Univerze v Ljubljani in pri pripravah za organiziran nastop škofovske konference v obrambo manjšine.

Na Dunaju in v Ženevi je bila pomembna njegova vloga ideologa in eksperta za vprašanje odnosov med Cerkvijo in manjšinami, ki je bila sestavni del njegove politike seznanjanja evropske in svetovne javnosti s položajem slovenske in hrvaške manjšine v Italiji.

Tretje področje Besednjakovega delovanja v 30. letih pa je predstavljala skrb za financiranje in delovanje *Tajne krščansko-socialne organizacije* v Julijski krajini, ki ji je načeloval ves čas med vojnama.¹⁰

Besednjak se je srečeval s pomembnimi evropskimi političnimi osebnostmi: nemškimi zunanjim ministrom Stresemannom, avstrijskim kanclerjem Schuschinggom, poznejšim prvim predsednikom izraelske države Chajima Weizmannom.¹¹

Z nastopom nacizma v Avstriji je odšel v Beograd in tam vzpostavil stike z emigrantsko vlado v Londonu, prav tako tudi s krščansko-socialno organizacijo v Julijski Krajini, in deloval v korist slovenske manjšine v Italiji. Besednjakovo delovanje je bilo prvenstveno usmerjeno v preprečitev širitve državljanske vojne na Primorskem.¹²

Po vojni se je povezal z Izidorjem Cankarjem, Edvardom Kocbekom in še drugimi predstavniki krščanskih socialistov. Leta 1950 se je vrnil v Trst in vodil Slovensko krščansko-socialno zvezo. Leta 1954 je obnovil izhajanje *Novega lista*, ki je izhajal v Gorici v letih 1929–1930. V *Novem listu* je 7. 8. 1958 začel objavljati spomine na Virgila Ščeka.¹³

Na političnem področju se je ukvarjal z enakimi vprašanji kakor vse življenje. Zavzemal se je za manjšinsko politiko, ki naj temelji na narodni zavesti in dobrih odnosih z matično domovino.¹⁴

¹⁰ Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 40–42.

¹¹ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 1, a.e. 1/4, D 168; vabilo nemškega zunanjega ministra Stresemanna na sprejem ob zasedanju Lige društva narodov.

¹² Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 42.

¹³ Glej: *Novi list*, leto 1958, »Voditelju in buditelju naroda, Virgilu Ščeku, v spomin« – prikaz politične zgodovine po prvi svetovni vojni.

¹⁴ Marušič: *Z zlatimi črkami*, str. 202.

Umrli je 21. 12. 1968 v Trstu, pokopan je na mirenskem pokopališču. Nagrobni spomenik je delo Toneta Kralja. Leta 1984 so mu člani Kluba starih goriških študentov, katerega član je bil tudi sam, v Novi Gorici postavili doprnski kip.

Usoda Besednjakove zapuščine po njegovi smrti

Rozalija Zala Vuk, Engelbertova žena, je v zapisu z naslovom *Delovna soba mojega moža*¹⁵ v Trstu, 9. 12. 1988, zapisala: »*Kar je iz arhiva mojega pokojnega moža, prosim dr. Dragota Legiša,*¹⁶ *naj z mojim nečakom Markom Vukom*¹⁷ *skupno odločita, kaj s tem narediti. Iz knjig naj si onadva vzameta, kar želita.*¹⁸

Drugo: naj bodo na razpolago knjige tudi drugim dedičem. Vse, kar ostane, naj uredita, kakor se jima najbolj zdi. Upravo iz knjižnice pa naj Marko vzame ali odloči drugače.«

Zapuščina je iz stanovanja gospe Zale iz Trsta potovala najprej v Devin na stari dom Draga Legiša, nato k Marku Tavčarju¹⁹ in od tam v Vrtojbo k dr. Egonu Pelikanu, ki je uporabil zapuščino za svojo doktorsko disertacijo in jo decembra 2011 izročil Pokrajinskemu arhivu v Novi Gorici, ki je z gospo Natalijo Vuk in njenima sinovoma podpisal darilno pogodbo.²⁰

Fond obsega 79 arhivskih škatel, gradivo je popisano in popis je dostopen v bazi slovenskih regionalnih arhivov SIRAnet.²¹

Osebni fond dr. Engelberta Besednjaka

Osebni fond dr. Engelberta Besednjaka je razdeljen na sledeče serije:

- **I. Osebni dokumenti dr. Engelberta Besednjaka**
- **II. Besednjakovi govori, predavanja, osnutki člankov**
- **III. Korespondenca**
- **IV. Dokumentacija o Besednjakovem političnem delovanju**
- **V. Dr. Andrej Gosar**
- **VI. Dokumentacija časopisa Novi list**
- **VII. Fotografije, razglednice, negativi**
- **VIII. Zemljevidi**
- **IX. Tiski in publikacije**
- **X. Revije, časopisi in časopisni članki**

V seriji **osebnih dokumentov** je poleg skromno ohranjenih dokumentov tudi gradivo s podatki za biografijo, ki jih je napisal Engelbert sam, časopisni članki z njegovimi objavami, govor Albina Škerka v poslanski zbornici ob Besednjakovi smrti, številne izkaznice, vabila in potrdila. Med vabili iz dunajskega

¹⁵ Zapis je Pokrajinskemu arhivu v Novi Gorici izročila Natalija Vuk iz Mirna.

¹⁶ Dr. Drago (Dragomir) Legiša (1925–2014), časnikar, politik in javni delavec. Po smrti Besednjaka leta 1968 je postal glavni urednik Novega lista. PSBL, II. knjiga, Gorica 1982–1985, str. 270, 271.

¹⁷ Marko Vuk, umetnostni zgodovinar in kulturni delavec (1947–2004). PSBL IV. knjiga, str. 295.

¹⁸ Knjižnica dr. Engelberta Besednjaka se nahaja v Goriški knjižnici Franceta Bevka v Novi Gorici. Obsega okoli 2500 enot gradiva: strokovnih, leposlovnih, serijskih publikacij. Prevladujejo sledeče teme: politika, verstvo, leposlovje, zgodovina, jezikoslovje, manjšine. Zapuščina je delno računalniško obdelana (Cobiss).

¹⁹ Marko Tavčar, časnikar, kulturni delavec. PSBL IV, str. 845.

²⁰ Darilna pogodba št. 2/2 – 31/2014, z dne 26. 11. 2014. Po smrti Marka Vuka so postali dediči njegova mama Natalija Vuk in brata Matjaž in Janez Vuk.

²¹ Nekateri dokumenti oz. združeni dokumenti imajo še dodatno signature, ki jih je uporabil pri svojem delu dr. Egon Pelikan.

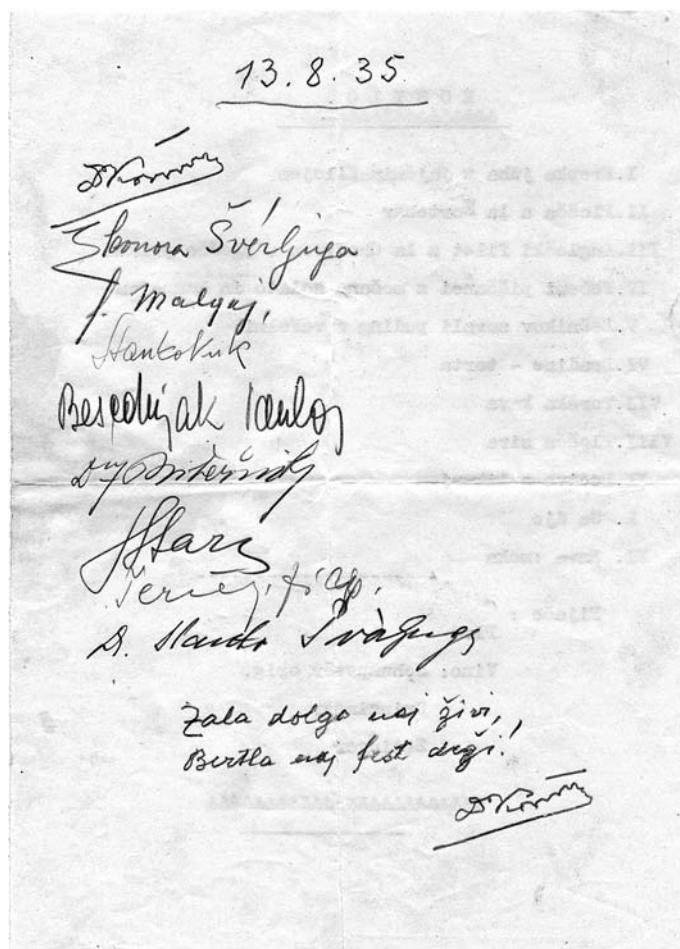
obdobja je vabilo na poroko. 13. 8. 1935 sta se Engelbert in Zala poročila ob Vrbskem jezeru ob prisotnosti dr. Antona Korošca, Stanka Vuka, Josipa Bitežnika, Filipa Terčelja ...). Ohranil se je tudi seznam knjig, ki jih je imel Besednjak, seznam manjšinske literature ter razne beležke, vizitke in spominske podobice – med njimi je spominska podobica, izdana ob prvi obletnici smrti dr. Stanka Vuka in žene Danice Vuk, rojene Tomažič (umorjena sta bila v Trstu, 10. 3. 1944).

V fondu so tudi osebni dokumenti žene Zale iz njunega zadnjega obdobja v Trstu²² in dokumenti drugih oseb, ki so bili sorodstveno ali kako drugače povezani z Besednjakom; to so: Alfonz Besednjak, Peter Besednjak,²³ Josip Bitežnik, Alojz Klavčič, Nada Prinčič, dr. Giovanni Lasič, Stanislav Rebec, Anton Požar,²⁴ Vladimir Sironič.

Sledi serija **Besednjakovih govorov, predavanj in osnutkov člankov**, ki so nastajali v letih po prvi svetovni vojni, v času udejstvovanja v rimskem parlamentu, v dunajskem obdobju in v zadnjih letih v Trstu. Med gradivom je referat z naslovom *Religion und Muttersprache* (Vera in materin jezik), ki je nastal za IX. kongres evropskih narodnosti v švicarskem Bernu, od 16. do 18. 9. 1933, brošura z naslovom *Der Vatikan und Nationalen Minderheiten in Italien* izšla leta 1936.²⁵

Na Dunaju sta skupaj z Bitežnikom pripravila izdajo propagandnih brošur, namenjenih evropski javnosti, in vrsto časopisnih člankov, ki so bili objavljeni v evropskem časopisju. Politiko Vatikana sta predstavila v posebni številki časopisa *Kongres evropskih narodnosti Mitteilungen über die Lage der nationalen Minderheiten in Italien*, z naslovom *Mussolini, der Vatikan und die Minderheiten* in v brošurah, ki so izhajale pod psevdonimom 'Vigilans',²⁶ ter v množici člankov, ki so izhajali v mnogih pomembnejših časopisih.²⁷

Govor na pogrebu Virgila Ščeka (15. 7. 1948), *Ideološki temelji krščansko-socialnega gibanja*, *Vera in narodnost* (1956), *Krek in mi* (1957), *Kolonizacija*, *Turn & Taxis in prodaja zemlje v Devinu* pa je še nekaj naslovov govorov oz. člankov iz obdobja po drugi svetovni vojni.

Seznam svatov na poroki Engelberta in Zale, Otok ob Vrbskem jezeru, 13. 8. 1935.

PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 9, a.e. 3/3.

²² SI PANG 1169 Vuk por. Besednjak Zala Rozalija.

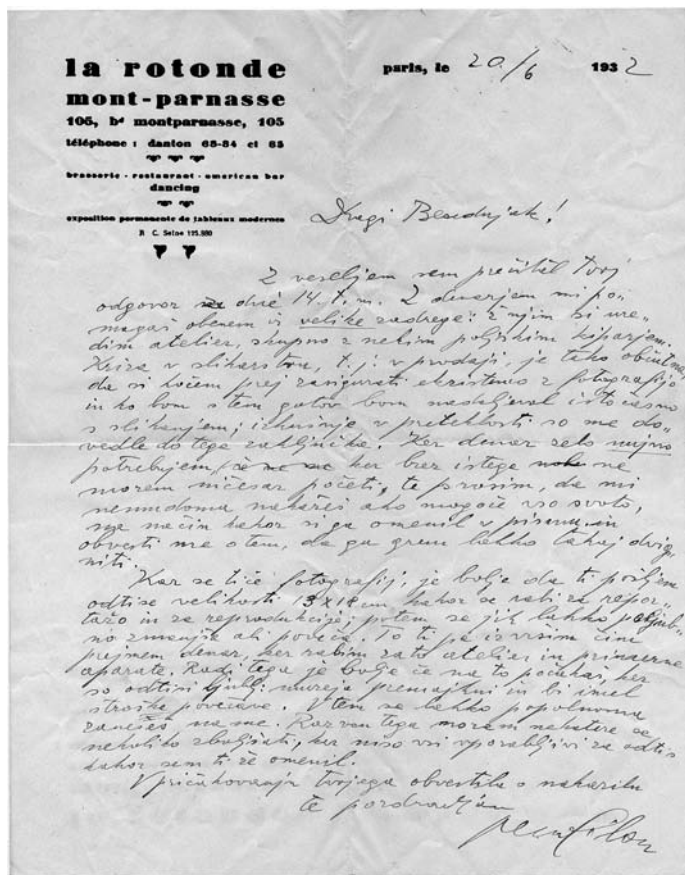
²³ Engelbertov brat Peter je bil jugoslovanski ataše v Grčiji.

²⁴ Spis Antona Požarja z naslovom: *Pod fašizmom, Življenje in delo duhovnika v Lokvi*.

²⁵ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 18, a.e. 4/3, D 903.

²⁶ VIGILANS – skupen psevdonim Josipa Bitežnika in Engelberta Besednjaka.

²⁷ Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 247.

Pismo Vena Piona Besednjaku, Pariz, 20. 6. 1932.
PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 6, a.e. 3/1, D
65.

V tem sklopu se nahajajo tudi članki drugih avtorjev: Josipa Bitežnika, Vlada Sironiča, dr. Nicola Moscatella, Rada Bednarika ...

Zaradi preglednosti je **korespondenca** razdeljena na več sklopov: v prvem so pisma, naslovljena na Engelberta Besednjaka in so urejena po abecednem redu korespondentov; v drugem sklopu pa so pisma, ki jih je pisal Besednjak in so urejena kronološko.

Med korespondenti se najpogosteje omenjajo: Rado Bednarik, Lojze Berce, Josip Bitežnik, Izidor Cankar, Lambert Ehrlich, Andrej Gosar, dr. Anton Korošec, Janko Kralj, Josip Ličen, Božo Milanović, Nikola Moscatello, Anton Rutar, Vlado Sironič, Virgil Šček, Anton Vuk, Stanko Vuk, Josip Wilfan.

Dr. Pelikan je opozoril, da je poštna služba v okviru krščansko-socialne organizacije zahtevala posebne oblike delovanja. Veliko pisem, namenjenih Besednjaku in Wilfanu, je potovalo v tujino z diplomatsko pošto jugoslovanskega konzulata v Trstu.

Pri korespondenci je veljal zapleten sistem prenašanja pošte in prepisov pisem, zato sta se ohranili dve enaki pismi. Prvo je napisal Besednjak in ga poslal Bitežniku, ta pa naprej ni izročil originala, ampak prepis pisma. Pri poročilih organizacije gre večkrat za poročila, ki so prihajala iz različnih delov Julijske krajine in je zato večkrat kar nekaj delov različnih pisem v enem, ki pa je nato namenjeno istemu prejemniku, na drugi strani pa tudi več delov pisem v istem pisemu za različne prejemnike itd.

Zapleten sistem povzroča težave pri ugotavljanju avtorstva rokopisov, saj gre za dobesedne prepise s podpisi ali pa brez njih in se tako pisava podpisnika večkrat ne ujema z njegovo siceršnjo pisavo. Zato je težko povsem izključiti možnost napake pri določanju avtorstva posameznega besedila.²⁸

Poseben sklop gradiva sestavljajo čestitke, ki sta jih ob poroki prejela Zala in Engelbert. Tu najdemo tudi seznam svatov in poročni meni. S čestitkami so se ju spomnili člani Direktorja Saveza jugoslovanskih emigrantskih združenj v Ljubljani, škof dr. Josip Srebrnič, dr. Anton Breclj, Lojze Simoniti, Frida Šček, dr. Boris Furlan in drugi.²⁹

Ohranjenih je tudi veliko novoletnih voščil, naslovljenih na Engelberta, ter pisem, ki jih je prejela Zala.³⁰

²⁸ Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 137.

²⁹ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 9, a. e. 3/3.

³⁰ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 9, a. e. 3/4, 3/5.

Med družinsko korespondenco so pisma Antona Vuka hčerki Zali in Engelbertu Besednjaku, pisma Rozalije Vuk, Stanka Vuka, sestre Jele in Rajka Dobrote ter pisma, naslovljena na Zalo Besednjak, roj. Vuk, iz obdobja med letoma 1933 do 1983.³¹

V Besednjakovem fondu se nahaja tudi del zapuščine Josipa Bitežnika, predvsem njegova korespondenca,³² in pisma Ivana Trinka, dr. Henrika Tume, Vladimirja (Vlada) Turine in dr. Josipa Vilfana.³³

Dokumentacija o **Besednjakovem političnem delovanju** sega od leta 1920 do konca politične poti v Trstu. Tu so dokumenti Političnega društva *Edinost* Gorica: sezname članov, zapisniki sej društva, dokumentacija o dopisovanju med društvom v Trstu in v Gorici, gradivo o dejavnosti v rimskem parlamentu, glavni del pa predstavljajo **poročila** Tajne krščansko-socialne organizacije iz Julijske krajine, ki jih je ta pošiljala na Dunaj, in nekatera poročila, ki jih je Besednjak pošiljal v Julijsko krajino. Veliko teh poročil se nahaja tudi med korespondenco.

Za redno pošiljanje poročil in za zvezo so skrbeli v Mariboru Jože Bitežnik, v Ljubljani dr. Lojze Berce, v Beogradu dr. Vlado Glaser, v Zagrebu dr. Vlado Sironić, v Rimu Nikola Moscatello in pozneje tudi škof Alojzij Fogar.³⁴

Poročila organizacije govorijo o fašističnem nasilju v Julijski krajini: o vpadih fašistov v cerkve med bogoslužjem, o neprestanih policijskih kontrolah, o samovoljnih zasedbah cerkva, o prepovedi slovenskega jezika v tržaških cerkvah ...V arhivu se je ohranila dolga vrsta podrobnih poročil, pritožb, zapisov o sestankih, na škofijskih in nadškofijskih ravneh, ki pričajo o težkem položaju, v katerem se je znašla slovenska duhovščina in tudi hrvaška v reški škofiji.

Redna tedenska poročila je Besednjak uporabljal pri utemeljevanju proračuna organizacije v Beogradu, za informiranje jugoslovanske vlade, izdajanje propagandnih glasil in časopisnih poročil, s katerimi je seznanjal evropsko javnost o položaju v Julijski krajini.

V gradivu so ohranjena številna Besednjakova posredovanja zaradi odpuščanja slovenskih delavcev in uslužbencev, zapisi o gospodarskih in splošnih razmerah, dokumentacija s področja šolstva in poročila o razmerah v Istri (prebivalstvo, šolstvo, tisk, gospodarstvo ...) v letih 1927–1934.³⁵

V fondu Engelberta Besednjaka je ohranjenih veliko **spomenic**, ki govorijo o cerkveno-političnem dogajanju v Julijski krajini med vojnama in so jih krščansko-socialne organizacije in slovenska duhovščina naslavljale na civilne oblasti, na Mussolinija ali na pomembnejše politične osebnosti, na papeža Benedikta XV in Pija XI ter na mnoge druge cerkvene dostojanstvenike v Julijski krajini, Rimu in Vatikanu.³⁶

Slovenska manjšina v Italiji je decembra 1927 poslala spomenico Mussoliniju, ki predstavlja vzorčni primer spomenic, ki so jih na fašistično vlado naslavljali krščanski socialci. Spomenica opisuje položaj, v katerem se je znašla manjšina, predstavlja probleme manjšine na posameznih področjih, od šolskega vprašanja, do vprašanja rabe slovenščine v cerkvi, predstavlja položaja slovenščine v uradih in v javnem življenju, opiše vprašanje slovenskih krstnih imen, napravi splošni oris gospodarskega položaja itd. Spomenica prinaša tudi prošnje oz. zahteve manjšine.³⁷

Ob razpustitvi vseh slovenskih kulturnih organizacij in društev je Bese-

³¹ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 10, a. e. 3/6.

³² SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 11, a. e. 3/7.

³³ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 12, a. e. 3/8.

³⁴ Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 142.

³⁵ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 15, a. e. 4/3, D 353.

³⁶ Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 359.

³⁷ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 15, a. e. 4/3, D 201.

dnjak 29. 2. 1928 naslovil spomenico na Francesca Giunto, državnega podsekretarja, in na predsedstvo sveta ministrov vlade.³⁸

Nekatere spomenice so bile še posebej obsežne in natančne. Tržaški škof Fogar je 31. 12. 1930 naslovil na papeža Pija XI obsežno spomenico, v kateri so bili opisani učinki preganjanja slovenščine v cerkvi na versko življenje, naveden je bil poimenski seznam preganjanih in konfiniranih duhovnikov, opisani različni politični pritiski na nadškofa Sedeja, nastopi proti rabi slovenščine v cerkvah in proti slovenskemu petju v posameznih cerkvah.³⁹

Spomenica papeškemu legatu, poljskemu kardinalu in gniezenskopoznanjskemu nadškofu Avgustu Hloutdu, ki sta jo pripravila Besednjak in Bitežnik, je imela knjižno obliko ter obsegala 82 tipkanih strani velikega formata. V njej so bile naštetje krivice, ki so se v katoliški cerkvi v Julijski krajini zgodile Slovincem in Hrvatom vse od italijanske zasedbe.⁴⁰

Spomenice so nosili v Rim Jakob Ukmar (kot ekspert je spomenice dostiokrat tudi prevajal), Virgil Šček, delegacije vse duhovščine Julijske krajine in Janko Kralj, ki je imel znotraj organizacije tudi nalogo vzdrževati stike z Vatikanom. Spomenice so zaupali tudi zagrebškemu nadškofu Antunu Bauerju.

Poleg že omenjenega Jakoba Ukmarja so sestavljali spomenice tudi Virgil Šček, posamezni škofje iz Julijske krajine ali goriški nadškof Sedej, člani jugoslovanske škofovske konference, pa tudi Besednjak in Bitežnik.

Za izročanje spomenic in seznanjanje mednarodne javnosti je krščansko-socialna organizacija uporabljala tudi kongrese in katoliške shode po Evropi. Na vsenemškem katoliškem shodu na Dunaju leta 1933 je bila prvič predstavljena in razdeljena novinarjem spomenica z naslovom *Denkschrift über die Lage der deutschen und südslawischen Katholiken in Italien*.⁴¹

Za mednarodno propagando s pomočjo spomenic je krščansko-socialna organizacija uporabljala tudi mednarodna zasedanja PEN-klubov.

Pogosto so spomenice vsaj delno objavljali v evropskih in tudi v domačih časopisih. Spomenico *Pravna zaščita narodnih manjšin* je odposlal Jože Bitežnik časopisu Slovenec, 3. 7. 1932.

Krščansko-socialna organizacija je imela svoje delo razdeljeno po oddelkih: političnem, dijaškem, glasbenem, duhovniškem, preko knjižnic, zavodov socialnega dela.⁴²

Odsek za tisk in ljudske knjižnice je oskrboval slovensko in hrvaško prebivalstvo Julijske krajine. Po Besednjakovi oceni v enem od pisem organizaciji naj bi samo v začetku 30. let tajno ali legalno natisnili več kot 100.000 knjig.

Organizacija je skrbela tudi za uveljavljanje slovenskih umetnikov doma in po svetu. Besednjak je finančno pomagal slikarju Venu Pilonu.⁴³ Organizacija je skrbela tudi za slikarja Toneta Kralja, ki je v tridesetih letih poslikal veliko primorskih cerkva.⁴⁴

Odsek za socialno delo se je ukvarjal s posojili, namenjenimi ogroženim kmetijam, ki jim je pretila dražba. Organizacija je skušala deloma ustaviti načrtovano prehajanje posesti v slovenski in hrvaški lasti v italijanske roke.

Skrbela je za organizirano podeljevanje jugoslovanskega državljanstva emigrantom iz Julijske krajine (dokumentacija v zvezi z dovoljenjem za izselitev in priporočilo za podelitev državljanstva dr. Lojzetu Simonitiju, 9. 4. 1932).⁴⁵ V poročilu organizacije Besednjaku naročajo, naj pri Antonu Korošču posreduje

³⁸ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 15, a. e. 4/3, D 173.

³⁹ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 15, a. e. 4/3, D 55.

⁴⁰ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 16, a. e. 4/3, D 853, D 679.

⁴¹ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 16, a. e., D 548.

⁴² Cencič: *Primorska sredina*, str. 24.

⁴³ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 6, a. e. 3/1, D 300.

⁴⁴ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 5, a. e. 3/1, D 62.

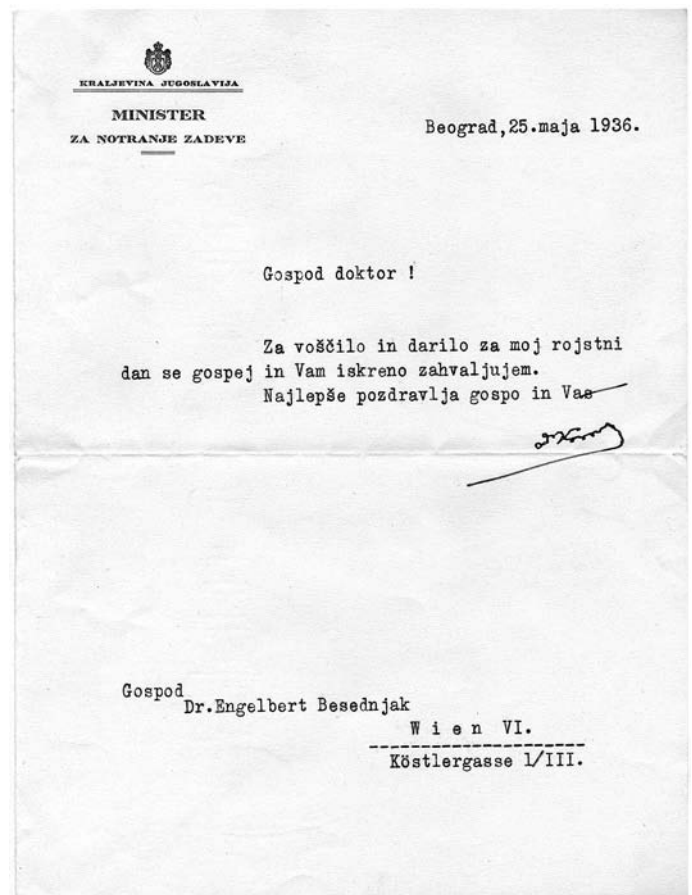
⁴⁵ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 16, a. e. 4/3, D 114.

glede državljanstva, ki ga morajo dobiti vsi, ki so emigrirali in imajo spričevalo Izvršilnega odbora krščansko-socialne organizacije v Julijski krajini.⁴⁶

Med dokumentacijo o Besednjakovem političnem delovanju je tudi »/.../ statistika za slovensko in hrvaško etnično ozemlje Julijske krajine, ki sestoji iz podatkov, zbranih v župnijskih knjigah, in sega od posameznih vasi, župnij, prek dekanij do škofij.«⁴⁷

Za leto 1933 so podatki o etničnem stanju za vsako posamezno slovensko vas. Ohranjenih je pet zvezkov z narodnostno statistiko v župnijah Julijske krajine s sklepnim poročilom, napisanim v cirilici.⁴⁸ Poročilo je služilo za Besednjakovo delo v okviru Kongresa evropskih narodnosti in tudi za informacijo vladi Kraljevine Jugoslavije. V Besednjakovem arhivu se nahaja tudi poročilo anonimnega avtorja,⁴⁹ ki vsebuje statistične podatke, iz katerih je razvidno, da je manjšina v desetletju med letoma 1918 in 1928 izgubila laično inteligenco. Kot navaja poročilo, so oblasti odpustile vse slovenske uradnike iz občinskih uprav, vse slovenske sodnike, fašistična vlada pa naj bi deloma premestila in deloma odpustila že več kot 600 do 820 slovenskih in hrvaških učiteljev v Julijski krajini. Vsa slovenska laična inteligenca naj bi se skrčila na okoli 50 odvetnikov, 15 zdravnikov in še majhno peščico javnih delavcev. Po podatkih iz poročila je imela slovenska manjšina »/.../še 272 slovenskih duhovnikov, katerih izobrazba je enakovredna akademski.«⁵⁰

Za potrebe organizacije je nastala *Statistika o slovenskem in hrvaškem dijaštvu v Italiji v šolskem letu 1930/31*.⁵¹ Tudi dokument iz leta 1936 z naslovom *Stanje naših dijakov* je bil namenjen v Kraljevino Jugoslavijo. V pismu Engelberta Besednjaka Božu Milanoviću izvemo, da je samo v malem semenišču v Gorici organizacija financirala 114 slovenskih dijakov.⁵² Za študente so v drugi polovici tridesetih let ustanovili t. i. dijaške družine; za Gorico, Trst in Istro, potem pa so z njihovo pomočjo skrbeli za povezovanje visokošolcev v bolj oddaljenih univerzitetnih mestih v Padovi, Benetkah in v Milanu. Ohranjena so pi-

Zahvala dr. Antona Korošca poslana Besednjaku na Dunaj, Beograd, 25. 5. 1936.

PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 5, a. e. 3/1.

⁴⁶ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 18, a. e. 4/3, D 388.

⁴⁷ Pelikan: Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933.

⁴⁸ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 17, a. e. 4/3, D 603.

⁴⁹ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 15, a. e. 4/3, D 604.

⁵⁰ Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 63.

⁵¹ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 15, a. e. 4/3, D 449.

⁵² SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 8, a. e. 3/2, D 9.

Potni list Zale in Engelberta Besednjaka, Beograd
7. 2. 1940.

PANG 1169 Vuk por. Besednjak Zala, t.e. 1, a.e. 1/3.

sma, ki jih je Virgil Šček oktobra 1936 naslovil na Andreja Gabrščka v zvezi s finančno pomočjo nekaterim dijakom in navodila za delo v okviru dijaške organizacije.⁵³

V fondu so tudi dokumenti o cerkvenih razmerah po Beneški Sloveniji,⁵⁴ poročila o pogajanjih za formiranje strank (JRZ),⁵⁵ obsežna dokumentacija o odstopu nadškofa Sedeja⁵⁶ ter poročila Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata v letih 1933–1934,⁵⁷ dokumentacija in korespondenca o sporu z Jankom Kraljem v 30. letih.⁵⁸

Dokumenti omogočajo tudi vpogled v nekatere Besednjakove aktivnosti v Kraljevini Jugoslaviji in v delovanje Antona Korošca, s katerim je prijateljeval še iz časa po prvi svetovni vojni.

Iz poročil, pa tudi iz korespondence, spoznamo razmere na Slovenskem med okupacijo, odnos krščansko-socialne organizacije do TIGR-a in do komunistov, stališča Besednjaka in krščanskih socialcev do politike SLS v Ljubljani, do OF, kolaboracije, do 'nove' Jugoslavije itd.⁵⁹ Nekateri dokumenti iz časa druge sv. vojne in iz obdobja po njej osvetljujejo usodo primorske krščansko-socialne sredine kot na primer pismo Besednjaka Virgilu Ščeku in organizaciji, 19. 1. 1941.⁶⁰

Krščansko-socialna organizacija je pri svojem delovanju uporabljala *sistem tajnih imen*. Vsak član je imel tako tajno ime, ki je bilo z njim v nekem smislu pomensko povezano, vsak duhovnik, član, dijak ali študent pa je imel tudi matično številko.⁶¹

⁵³ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 19, a.e. 4/3, D 197.

⁵⁴ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 19, a.e. 4/3.

⁵⁵ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 16, a.e. 4/3, D 572.

⁵⁶ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 15, a.e. 4/3, D 544.

⁵⁷ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 16, a.e. 4/3, D 120–131.

⁵⁸ SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 18, a.e. 4/3.

⁵⁹ Del dokumentov, ki osvetljujejo Besednjakove stike s krščansko-socialno organizacijo v Julijski krajini med drugo svetovno vojno, je shranjenih v fondu Antona Vuka (PANG 1108 Vuk Anton).

⁶⁰ PANG 1133 Besednjak Engelbert, t.e. 8, a.e. 3/2, D 24.

⁶¹ JEŽ, JEŽEK, STRIC BERTO – Engelbert Besednjak
GILDO, ŽERJAL, AVBERČAN – Virgil Šček
GRUZOVIN, KOKOŠAR, BRESKVAR, TONCA – Anton Vuk
TREBNAR; LONGIN; REUTER – Stanko Vuk
DOBROTNIK, KOKO – Anton Korošec (do smrti, po njej pa »pokojniki«
ŽAGAR, ŠPEDITER – Janko Kralj
JOP. – Josip Wilfan
SAX HINKO – skupen psevdonom Engelberta Besednjaka in Josipa Wilfana
HALIFAX – geslo tajne organizacije

Dokumenti, nastali po drugi svetovni vojni, so odraz Besednjakovega dela na področju javnega življenja v Trstu. Leta 1954 je obnovil *Novi list*; v fondu je dokumentacija časopisa *Novi list* od leta 1930 do 2004.⁶² V prvi številki novoizdanega časopisa, 27. 5. 1954, je v svoj idejni načrt med drugim zapisal: »*Hočemo, da se bo zopet dvignil slovenski narodni ponos in da se bomo neustrašno borili za našo enakopravnost na vseh področjih javnega življenja.*«⁶³

V Besednjakovi zapuščini se nahaja delo najpomembnejšega socialnega teoretika primorskih krščanskih socialcev, dr. Andreja Gosarja: *Socialna etika, Sociološke in gospodarske osnove* in nemški prevod celotnega Gosarjevega najpomembnejšega dela »*Za nov družbeni red*«, ki obsega več kot tisoč petsto tipkanih strani.

Fond vsebuje tudi fotografije, negative, med njimi so tudi negativni za načrtovano izdajo albuma Primorske, posneti najverjetneje v letih 1922–1925, negativ ex-librisa Engelberta Besednjaka, delo Toneta Kralja, razglednice primorskih krajev iz obdobja prve svetovne vojne in do leta 1927, zemljevide, tiske in publikacije, časopise in revije ter bogato zbirko časopisnih člankov o političnih, cerkvenih, gospodarskih, socialnih, kulturnih razmerah v Julijski krajini in v sosednjih državah v letih med obema vojnoma, o tajnem delovanju slovenske primorske duhovščine, krščansko-socialnem gibanju, katoliški sredini, odnosu Kraljevine Jugoslavije do manjšine v Julijski krajini, odnosu Vatikana do slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini ter o slovenski manjšini na Tržaškem, Goriškem in Koroškem po drugi svetovni vojni.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG)

- SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, 1907–2004, 7,9 tm, 79 arhivskih škatel
- SI PANG 1108 Vuk Anton, 1908–1967, 0,4 tm, 4 arhivske škatle
- SI PANG 1169 Vuk (Rozalija) Zala por. Besednjak, 1919–1993, 0,1 tm, 1 arhivska škatla

LITERATURA

Cencič, Mira: Primorski krščanski socialci, edina prava sredina med NOB in revolucijo na Slovenskem. V: *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 55 (2007), št. 2, str. 331–346.

Cencič, Mira: *Primorska sredina v primežu bratomorne vojne*. Ljubljana: Slovenska matica, 2011.

Marušič, Branko: Dr. Engelbert Besednjak. V: *Kaplje* 14 (1969), str. 45–56.

Marušič, Branko: *Z zlatimi črkami. Življenjske usode in dela velikih primorskih mož*. Trst: Založništvo tržaškega tiska Trst, 1987.

Pelikan, Egon: *Engelbert Besednjak v parlamentu*. Trst: *Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček*, 1996.

FIOR, šifra za finančno organizacijo, ki je v okviru tajne organizacije skrbel za razdeljevanje finančnih sredstev na terenu in odločala o namenu porabe.

Prim.: Pelikan: *Tajno delovanje*, str. 745–756.

⁶² SI PANG 1133 Besednjak Engelbert, t. e. 27–31, a. e. 6.

⁶³ Zadnje slovo od dr. Engelberta Besednjaka, *Novi list*, 3. 1. 1969, str. 2.

Pelikan, Egon: *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico, zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermač*. Ljubljana: Nova revija 2000.

Pelikan, Egon: *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*. Zbirka Annales 28, Koper: Znanstveno-raziskovalno središče RS, 2002.

Pelikan, Egon: Cerkev in obmejni fašizem v luči vatikanskih arhivov. V: *Acta Historiae* 20 (2012), št. 4, str. 563–576.

Primorski slovenski biografski leksikon I–IV. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974–1994.

SUMMARY

THE PERSONAL FOND OF ENGELBERT BESEDNJAK – THE ARCHIVE OF THE SECRET CHRISTIAN SOCIAL ORGANIZATION AND CATHOLIC CAMP IN THE INTERWAR PERIOD

The article discusses the fond of Dr. Engelbert Besednjak (born on 14th March, 1894 in Gorica and passed on 21st December, 1968 in Trieste) who was a jurist, politician, journalist, publicist, and Christian Socialist. Preserved material allows us to follow the beginnings of Besednjak's political work within the *Edinost* (Unity) Society in Gorica, his participation in the Parliament in Rome between the years 1924 and 1928, where he advocated the ethnic and economic minority rights, his activity in the European Nationalities Congress in Vienna and during the Second World War in Belgrade, and his return to Trieste. The majority of the material shows Besednjak's role in the Christian Social movement. The legacy comprises a great part of preserved archives of the overall Christian Social movement in Venezia Giulia in the interwar period. The documentation preserved from his last years spent in Trieste with wife Zala (whose family from Mirna was highly conscious of their nationality) is also important. Comprehensive correspondence with domestic and foreign political, church, and cultural actors during the interim between the two world wars is preserved. These actors include Besednjak's colleagues who were the most active and influential members of Christian Social organization in Gorica and Trieste: Josip Bitežnik, Janko Kralj, Leopold Kemperle, Vladimir Glaser, Rado Bednarik, Anton Kacin, Anton Rutar, Jože Abram, Stanko Stanič, Mirko Brumat, Ivan Rejc, engr. Josip Rustja, engr. Franc Pegan, Anton Vuk; Virgil Šček, Anton Ukmar in Božo Milanovič.

The fond that encompasses 79 archive boxes is divided into series – personal documents, Besednjak's speeches, lectures, article drafts, correspondence, records on political activity, the work of Dr. Andrej Gosar, the *Novi list* newspaper documentation, postcards, negatives, maps, prints and publications, journals, newspapers and newspaper articles. The material is listed, and the inventory is available in the databases of six Slovene Regional Archives SIRAnet.

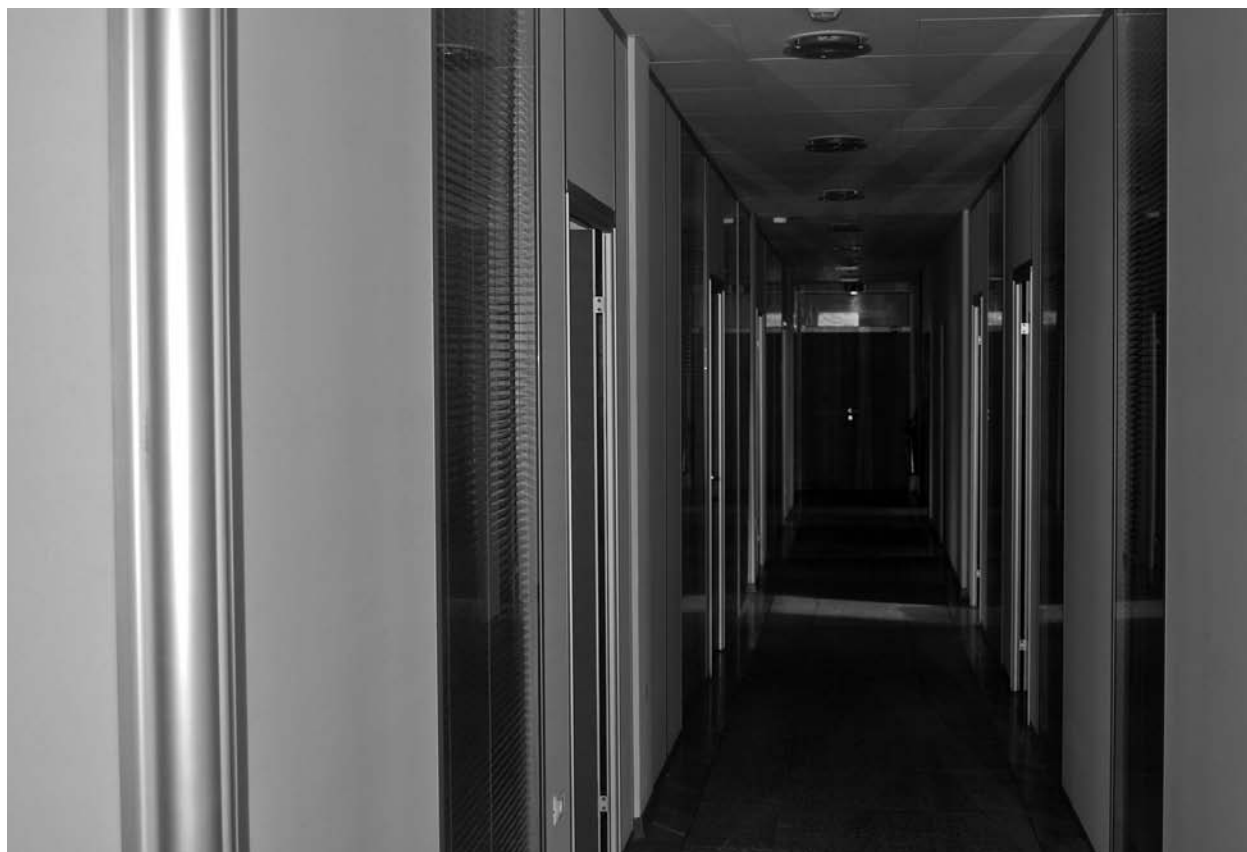

O DELU ARHIVOV IN ZBOROVANJIH ON THE ACTIVITIES OF THE ARCHIVES AND THE CONFERENCES

Novi prostori v Novi Gorici

Stavba Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici je bila zgrajena sredi 80. let, dana v uporabo pa leta 1987. Najprej mišljena kot namenska stavba za arhiv je zaradi finančnih razlogov dobila soinvestitorja in s tem sostanovalca: od skupno 7 etaž so pritličje in prvi dve nadstropji pripadli takratni goriški podružnici Ljubljanske banke, ki je bila pozneje z reorganizacijo pripojena Novi KBM. Prvo nadstropje je pozneje z zamenjavo prešlo v last Gospodarske zbornice Slovenije (GZS), nadalje pa je banka del 2. nadstropja prodala zasebnemu podjetju. Arhivu so pripadli klet, 3. nadstropje z delovnimi prostori ter 4. in 5. za skladišče. Tam je postavljenih pribl. 3900 tm regalov, ki pa so bili že sredi prejšnjega desetletja precej polni. Kot pomožna in prehodna rešitev do pridobitve potrebnih prostorov se je ponujala namestitev fiksnih regalov v arhivskem zaklonišču v kleti, zato je bilo leta 2008 nabavljenih in v začetku 2009 tam nameščenih za okoli 470 tm dodatnih polic. Že sama mikroklima predvsem poleti ni primerna zaradi povišane vlažnosti, poleg tega se je tudi v praksi prostor izkazal za poplavno nevarnega, saj so vedno pogostejši ekstremni vremenski pojavi doslej že dvakrat ogrozili tamkajšnje gradivo. Do pridobitve novih prostorov je torej arhiv razpolagal s pribl. 4400 tm opreme, postavljene na 684 m² površine.

Ko je arhiv torej že vsaj 10 let opozarjal na prihajajoči prostorski problem in ko se je v letu 2013 že vedelo, da se novogoriška podružnica GZS namerava preseliti v načrtovano novogradnjo, se je začelo dogovarjanje arhiva oz. Ministrstva za kulturo (MK) za odkup 1. nadstropja. Zaradi nekaterih ovir na strani

Postori v Gorici pred posegi jeseni 2014.

Postori v Gorici po obnovi poleti 2015.

Postori v Gorici z novo opremo jeseni 2015.

GZS in posledičnega zavlačevanja do resnih pogajanj nikoli ni prišlo. V začetku leta 2014 je kot prodajalec svojih prostorov v pritličju in 2. nadstropju nastopila Nova KBM, hkrati sta tudi dve fizični osebi kot lastnika 60 m² v 2. nadstropju izkazali interes, da prodata svoje prostore. Stekle so formalnosti in tudi pogajanja, ki so poleti pripeljala do sklenitve kupoprodajne pogodbe: MK je zagotovilo denar za odkup prostorov od banke, arhiv pa je primaknil lastna investicijska sredstva za nakup preostalih 60 m²; s tem sta država kot lastnik, arhiv pa kot upravljalec pridobila dodatnih pribl. 520 m², prva ima tako v lasti veliko večino stavbe na tem naslovu (87,35 %). Čeprav ima arhiv s tem zagotovljenega dovolj prostora za svoj razvoj vsaj za naslednjih 15 do 20 let, ostaja strategija prostorskega razvoja arhiva tudi v prihodnje usmerjena v pridobitev še pribl. 270 m² v 1. nadstropju, ki je od leta 2015 v lasti Trgovinske zbornice Slovenije (TZS), in s tem sklenitev lastništva nad celotno stavbo.

Od pridobitve prostorov poleti 2014 so potekali zemljiškoknjižni postopki vpisa novega lastnika in postopek prenosa upravljanja na arhiv. Februarja 2015 smo tako lahko pričeli z deli za adaptacijo. Preko oglasa smo pridobili interesenta za demontažo in odvoz predelnih sten, spuščene stropa in notranjega stavbnega pohištva, ki je delo opravil do konca maja. Sledil je poziv izvajalcem obnove k oddaji ponudb za adaptacijo prostora. Hkrati smo pridobili najugodnejšega ponudnika zamenjave oken v delu nadstropja, ki leta 2007 ni bil obnovljeno tako kot preostalo nadstropje v lasti banke. Adaptacija nadstropja v enovit skladiščni prostor je obsegala obnovo stropa in sten, deloma obdelanih s knauf ploščami, njihovo pleskanje in namestitev nove stropne razsvetljave ter požarnih javljalnikov, vezanih na že obstoječo skupno požarno centralo. Nadalje je sledila obnova tlakov oz. polaganje negorljivih talnih plošč preko obstoječega parketa in talne keramike. Dela so bila končana poleti 2015.

Sledilo je izbiranje dobavitelja arhivske opreme; po izračunu velikosti prostora in razporeditve glede na nosilnost je šlo za 1890 tm navadnih arhivskih regalov. Ko se je izkazalo, da so tudi pocinkani regali enako ustrezni, hkrati pa za okrog 20 % cenejši v primerjavi s prašno barvanimi, smo se odločili za prve. Nadalje smo s pogajanjem dosegli tudi ugodno ceno. Po novem ima arhiv na razpolago 5790 tm regalov, postavljenih na 880 m² površine, poleg tega pa, sicer zelo pogojno, še vedno 470 tm zasilne rezerve v kletnem zaklonišču.

Na koncu še o porabi javnih sredstev: odkup prostorov Nove KBM je stal 440 tisoč, odkup

od dveh fizičnih oseb 57 tisoč, skupno torej 497 tisoč EUR; adaptacija prostora je znesla skupaj z zamenjavo oken z vključenim DDV 21,5 tisoč in oprema 24 tisoč, vse skupaj torej 542,5 tisoč EUR.

Novopridobljeno pritličje v izmeri pribl. 210 m² uporabne površine zaenkrat ostaja v funkciji pisarniških poslovnih prostorov. Ker jih arhiv zaenkrat ne potrebuje, jih oddaja v najem, najemnino pa namenja izboljšanju svojega finančnega poslovanja.

Drago Trpin

Postori v Gorici po selitvi konec 2015.

O DELU ARHIVSKEGA DRUŠTVA SLOVENIJE
ON THE ACTIVITIES OF THE ARCHIVAL ASSOCIATION OF SLOVENIA

**Delavnica, namenjena spoznavanju fotografij in njihovega
okolja: odločanje za njihovo ohranjanje
Praga, od 13. do 24. julija 2015**

Gettyjev konservatorski inštitut (Getty Conservation Institut) iz Los Angelesa in Inštitut za umetnostno zgodovino Akademije znanosti Češke republike (Ústav dějin Umění Akademie věd České republiky) sta organizirala teoretično-praktično delavnico z naslovom *Fotografije in njihovo okolje: odločanje za njihovo ohranjanje* (angl. *Photographs and Their Environment: Decision-making for Sustainability*). Delavnica se je odvijala od 13. do 24. 7. 2015 na znani Akademiji upodabljaljivih umetnosti, Fakulteti za film in televizijo, FAMU v Pragi (Filmová a televizní fakulta akademie múzických umený v Praze).

Glavni temi teh teoretično-praktičnih delavnic sta bili vlaga in temperatura kot najmočnejša dejavnika, ki kvarno vplivata na obstojnost predmetov kulturne dediščine, poleg njiju pa še svetloba in onesnažen zrak. Spoznali smo različne prijeme za zagotavljanje ustreznih klimatskih pogojev v prostorih mogočnih in manj mogočnih zgradb, različne metode njihovega nadzora ter ustrezne načine, kako te predmete varno in trajno zaščititi pred njihovimi vplivi.

Tokrat smo bili udeleženci iz Argentine, Avstralije, Bolgarije, Češke, Hrvaške, Italije, Irske, Japonske, Madžarske, Poljske, Slovaške, Slovenije in Srbije.

Teoretično-praktično delavnico so vodili najboljši strokovnjaki, konservatorji in restavratorji za fotografije in doktor strojništva. Sylvie Pénichon je konservatorka in restavratorka za fotografije na Inštitutu za likovno umetnost v Chicagu (Art Institut of Chicago). Tram Vo je konservatorka in restavratorka za fotografije in projektna menedžerka na Gettyjevem konservatorskem inštitutu. Bertrand Lavedrine je direktor Centra za raziskovanje in konserviranje zbirk *Pariz* (Centre des recherches sur la conservation des collections Paris) in tudi profesor v Narodnem prirodoslovnem muzeju (Muséum national d'histoire naturelle). Janka Križanova je trenutno raziskovalka na področju konserviranja in restavriranja fotografij v Metropolitanskem muzeju umetnosti v New Yorku (Metropolitan Museum of Art). Opravila je raziskavo o karakterizaciji in materialni zaščiti za fotografsko zbirko *Diane Arbus Archive* v tem muzeju. Tomáš Vyhlídál je leta 2003 doktoriral z disertacijo z naslovom *Nadzor in sistem inženiringa* na češki strojni fakulteti v Pragi (České vysoké učení tehnické v Praze, Fakulta strojní), od leta 2012 na tej univerzi ta predmet tudi poučuje. Od leta 2015 sodeluje še s češkim Inštitutom za informatiko, robotiko in kibernetiko (Český institut informatiky robotiky a kybernetiky, CIIRC, České vysoké učení tehnické v Praze). Poleg raziskovalne dejavnosti v zvezi z industrijskimi aplikacijami (zatiranje vibracij mehanskega sistema, nadzor podsistemov v jeklarski industriji) se je osredinil tudi na analize in nadzorovanje klimatskih razmer v notranjosti historičnih stavb. Sodeloval je v projektu EU FP7 Podnebje za kulturo, 2009–2014 (angl. Climate for Culture), kjer je bil vodja pri delu s klimatskimi napravami v notranjostih historičnih stavb. Sodeloval je z Inštitutom za narodno dediščino in skupaj so veliko pripomogli k ustrezno urejeni in nadzorovani mikroklimi na znamenitem češkem gradu Karlštejn (češko Hrad Karlštejn). To delo nam je na delavnici tudi predstavil.

Evropski projekt *Podnebje za kulturo* je bil namenjen vsem, ki se ukvarjajo z zgradbami kulturne dediščine. Projekt je nastal predvsem zaradi globalnega spreminjanja podnebja in vprašanja, kako bo to vplivalo na mikroklimo v histo-

ričnih zgradbah, pa tudi zaradi predragega vzdrževanja zgradb in porasta obiskovalcev v njih. Hkrati so upoštevali načelo dobrega menedžmenta, ki dobro balansira med ustreznim ohranjanjem teh zgradb in energetske učinkovitostjo. V ta evropski projekt je bila vključena tudi Slovenija. Pri projektu sta sodelovala Gradbeni inštitut ZRMK in Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo. Cilj omenjenega projekta je bil izboljšati pogoje vseh pomembnih funkcij, da so dosegli ustrezno mikroklimo v historičnih zgradbah.

Z dolgotrajnim spremljanjem in opazovanjem različnih mikroklim za različne materiale v različnih historičnih zgradbah povsod po svetu so znanstveniki in konservatorji-restavratorji zabeležili in ovrednotili te različne pristope. V to so vključili zgradbe, ki so imele ali urejeno pasivno mikroklimo, nadzorovano vlaženje ali vlažno ogrevanje. Prav tako so opazovalce zanimale tudi zgradbe, ki so mikroklimo urejale z nadzorovanjem stalne absorpcije vlage ali z nadzorovanjem naravnega nihanja klime itn. S temi pristopi so ugotovili, v katerih pogojih so se ti različni predmeti kulturne dediščine najbolj ohranili. Na podlagi teh raziskav in opazovanj sta nastala standarda ASHREA in evropski standard EN15757 (2010), po katerih so se v omenjenem projektu ravnali.

Znanost na področju dediščine in konservatorsko-restavratorska stroka sta naredila dva osnovna pristopa, da so ugotovili, kdaj je nihanje temperature in relativne vlage za predmete kulturne dediščine v notranjih prostorih historičnih zgradb še neškodljivo. Prvi pristop je bil analiza preteklih mikroklim, ki so se jih predmeti dediščine privadili brez kvarnih posledic. Drugi pristop pa je bil analiza mehanske vzdržljivosti najbolj občutljivejših predmetov dediščine ob nihanju temperature in relativne vlage. Na podlagi pregleda obeh pristopov in izkušenj ljudi, ki so to delali, so z matematičnim modeliranjem zbranih podatkov razvili glavne vidike pri odločanju za trajno ohranjanje kulturne dediščine. Vzporedno pa so naredili še simulacijo s programsko opremo exDSS, ki je bila razvita v podporo projektu in je popolnoma funkcionalna odprtokodna programska oprema za podporo pri odločanju o ustrezni preventivni konservaciji za historične zgradbe. Ker je arhitektura exDSS odprta za vse ustvarjalce in uporabnike ter strokovnjake (ni komercialna), pričakujejo, da se bo platforma še razvijala s sukcesivnimi projekti. Dostopna je na spletnih straneh cfc.exdss.org/dss/riskcon.

Tomaš je nato predstavil rešitve, kako so dosegli ustrezno mikroklimo s čim manjšo porabo energije, z ugodno mikroklimo za obiskovalce, z nizko invazivnostjo tehničnih rešitev v prostoru, z nadzorovanjem vlage, temperature in ventilacije, z vlažnim ogrevanjem, s stenskim ogrevanjem in z lokalnim ogrevanjem.

Na primer: opazili so, da je marsikatera historična zgradba, brez posegov v njej, še danes v odličnem stanju, ker ima pasivno mikroklimo. Nastala je zaradi strukture in geometrije same zgradbe, zaradi debeline zunanjih sten, zaradi kroženja zraka, na primer skozi okna in dimnik ter ventilacijski kanal, vse pa je odvisno od zunanjega podnebja.

Nadzorovanje stalne relativne vlage v notranjih prostorih deluje tako, da so skozi vlažilnike spustili vodno paro v prostor takrat, ko se je ta znižala, in obratno, ko je vlaga narasla, so jo z razvlažilniki znižali.

Ogrevanje je robustna in preprosta strategija, ko so z uporabo grelnih teles prostor ogrevali predvsem pozimi in s tem vzdrževali dovoljeno višino relativne vlage. Strategija dovoljuje, da temperatura in relativna vlaga skozi letne čase zmerno nihata. Najbolj uspešna, smiselna in energetske varčna je pri manjših zgradbah, saj bi bila pri velikih predraga.

Nadzorovanje nihanj naravne klime upošteva algoritem za nadziranje relativne vlage po standardu EN 15757 tako, da so upoštevali karakteristike prejšnjih in trenutnih naravnih nihanj mikroklim v prostorih. Nastavljiva točka za vlažilnike in razvlažilnike ni bila stalna, saj se je ta vsak mesec prilagodila na spremembe zunanjega podnebja. Sistem nadziranja skrbi, da nihanja niso

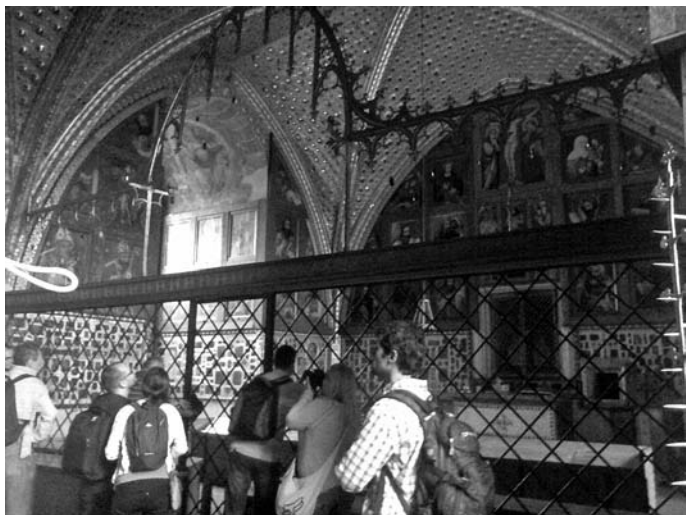
hitra in ne večja od 10 %, ko mikroklima še ne vpliva kvarno na predmete kulturne dediščine itn.

Prvi dobri primer urejene, ustrezne in nadzorovane mikroklimе je gotski grad Karlštejn, ki ga je leta 1348 zgradil Karl IV in v katerem je hranil svoje dragocenosti. Grad stoji približno 30 km jugozahodno od Prage in je najbolj mogočen, a hkrati tudi najbolj obiskan grad na Češkem. Veliki stolp smo si v programu delavnice pod Tomaševim vodstvom ogledali tudi mi. V drugem nadstropju velikega stolpa je kapela Svetega križa, kjer hranijo 129 najdragocenejših srednjeveških slik na lesu v Evropi. Naslikal jih je dvorni slikar Theodoricus med letoma 1360 in 1365. Ker so bile slike močno poškodovane zaradi previsoke vlage, so jih leta 1999 restavrirane vrnili nazaj v grad. Od takrat naprej odgovorni zagotavljajo in vzdržujejo ustrezno mikroklimo v kapeli oz. stolpu ter jo vseskozi tudi nadzorujejo. Prvi ključni dejavnik, kakšna je preventivna konservacija gradu, je bila vlaga in njeno nihanje skozi letne čase, saj je zunanje podnebje okoli gradu precej problematično. Ker vlaga močno vpliva na higroskopske materiale, posebej na les, so naredili prezračevalni sistem, ki deluje že več kot šestnajst let in je plod znanja čeških strokovnjakov. Prezračevalni sistem vzdržuje stalno relativno vlago in temperaturo s pomočjo toplotne pare ter je odvisen od zunanje klime. Ta ročno upravljalna naprava za nadzorovano mikroklimo se nahaja v majhni sobi zraven kapele. Prednost omenjenega sistema je minimalna invazivnost – je tih, neopazen, kroženje zraka je minimalno, izpust pare je majhen. Drugi pomemben dejavnik pa je bila še debelina zunanjih sten stolpa, ki bistveno vpliva na inertnost temperature v notranjih prostorih, saj so zidovi spodaj debeli 6,3 metra in do 1,3 metra v zgornjem nadstropju in stolp dobro varujejo pred večjimi nihanjem zunanjega podnebja. Novembra začnejo kapelo ogrevati, toliko da pozimi vzdržujejo temperaturo okrog 10 °C, sredi marca temperatura začne počasi naraščati, junija pa gretje izklopijo. Po potrebi poleti prostor tudi hladijo. Zrak v kapeli stalno kroži skozi reže v oknu, saj se mešata zunanji in notranji zrak, pozimi pa zrak kroži skozi dimnik, ki ga takrat odprejo, s tem pa prihranijo veliko energije. Kadar je relativna vlaga nizka, jo povišajo z vlažilniki in previsoko znižajo z razvlažilniki. Letno povprečje temperature je 16,55 °C, relativne vlage pa 52 %, kar je v skladu z ASHREA-standardom. Letno povprečno temperaturo in relativno vlago v kapeli so izračunali po Hendersonomem modelu.

$$u = \left[\frac{-\ln(1 - \varphi)}{A(T - B)} \right]^C = \Psi(\varphi, T)$$

Prednost tega sistema z nihanjem nastavljivih točk za temperaturo in relativno vlago ($T_{\min.} = 10 \text{ °C}$ in $T_{\max.} = 25 \text{ °C}$ in $RH_{\min.} = 40 \text{ %}$ in $RH_{\max.} = 60 \text{ %}$) je, da so te spremembe zelo upočasnjene in zato manj stresne za predmete v prostoru. Prezračevalni sistem se je izkazal za dobrega, saj po temeljitem pregledu predmetov v kapeli, ki so ga naredili leta 2010, na njih niso opazili poškodb.

Drugi tak dober primer, ki smo si ga ogledali, je depo v Nacionalnem arhivu v Pragi, saj se je arhiv leta 2005 vselili v novo zgradbo. Depo se nahaja v petih etažah, v najvišji so glavne naprave za ogrevanje, ventilacijo in prezračevanje. Sistem, ki je voden računalniško, natančno določa in uravnava nivo temperature in relativne vlage. Zrak pride v depo skozi PURA-filter, ki ga mehansko očisti vseh prašnih delcev, nato gre zrak še skozi kemijske delce, ki zrak prečistijo predvsem plinov dušikovega oksida in žvepla. Prostore hladijo s pomočjo amoniaka. V posebnem ledenem depou s temperaturo pod 0 °C hranijo barvne fotografije, vse fotografije na acetatno celulozni podlagi in vse fotografije, ki so bile močno poškodovane. Pokazali so nam nekaj zanimivih primerov fotografij iz njihovih zbirk. Posamezne fotografije imajo vložene v ovoje in nato zložene v škatle. Ovoji in škatle so narejeni iz ustreznih materialov, ki jih izdeluje češki proizvajalec EMBA®. Tako urejene zbirke se hranijo na kovinskih policah,

Ogled kapele Svetega križa na gradu Karlštajn.

Ogled depoja za fotografije v Nacionalnem arhivu v Pragi.

Bertrand, Sylvie in Tram med identifikacijo fotografij na Inštitutu za umetnostno zgodovino.

v predalčnikih in v omarah, ki so ravno tako iz ustreznih kovinskih materialov. Edina pomanjkljivost tega res dobrega sistema je, da je njegovo vzdrževanje in nadzorovanje izredno drago in energetskega potratno.

Ogledali smo si tudi dva depoja za fotografije, ki nimata ustrezne mikroklimne in drugih pogojev za trajno hrambo fotografij. Najprej depo v Češki tiskovni agenciji, CTK (Česká tisková kancelář). Agencija deluje od leta 1918 in hrani 7 milijonov fotografij vseh vrst – od fotografij na steklu, poliestru in na papirju do digitalnih. Depo se nahaja v šestem nadstropju zgradbe, na 1596 m² veliki površini. V depou nima ustrezne temperature niti relativne vlage, za cel depo imajo samo en merilnik vlage in temperature, prostori niso temni. Večina analognih fotografij je v različnih ovojih in so zložene v škatlah na številnih kovinskih predalčnikih in v omarah, nekatero pohištvo je tudi leseno. Ker imajo premalo prostora, so fotografije shranjene tudi na predalčnikih. Do zdaj so veliko analognih fotografij že digitalizirali, stare neustrezne ovoje pa so zamenjali z ustreznimi novimi. Danes analognih fotografij v fizični obliki ne dobivajo več.

Nazadnje pa smo si ogledali še depo za fotografije Inštituta za umetnostno zgodovino v centru Prage, katerega prednost je bila, da so v zelo kratkem času materialno uredili skoraj že vse fotografske zbirke, prav tako so tudi restavrirali poškodovane. Depo pa nima ne ustrezne temperature niti relativne vlage, tudi vsi prostori niso zatemnjeni, saj so hkrati tudi pisarne. Pokazali so nam kar nekaj vizualno izjemnih in raznovrstnih fotografij. Ker pa so bili z nami najboljši strokovnjaki in poznavalci fotografij – Sylvie, Tram in Bertrand –, so nam pokazali nekaj še neidentificiranih fotografij, ki so jih nato identificirali.

Smisel vseh ogledov je bil, da smo videli dva primera urejene mikroklimne z ogrevanjem, prezračevanjem in klimatizacijo (OPK) in dva primera, kjer tega ni. Zato smo za Češko tiskovno agencijo in za Inštitut za umetnostno zgodovino po skupinah na delavnici pripravili predloge, kako naj izboljšajo trajno hrambo njihovih fotografij v njihovih depojih. Pri teh smo upoštevali nizke finančne zmožnosti obeh ustanov in število oseb, ki so bile za to delo odgovorne. Predlagali smo restavratorske posege za nekatere prikazane fotografije in jim izbrali kakovostne materiale za ovoje in škatle. Predlagali smo tudi boljšo razporeditev prostorov ter jih opozorili, naj čim prej ločijo nitratne filmske trakove od drugih fotografij, naj pridobijo sredstva od različnih donacij, postavijo merilce vlage in temperature, zatemnijo okna ter sprejmejo prostovoljce. Opozorili

smo jih na neprimerno ravnanje zaposlenih v teh prostorih. Če je izvedljivo, naj fotografije digitalizirajo ter odstranijo preproge in rože iz depojev itn.

Delavnico, ki je potekala pod vodstvom Bertranda, Sylvie, Tram in Janke, smo nadaljevali s teoretično-praktičnimi vajami, ki jih potrebujemo pri našem delu. Ocenjevali smo različna tveganja, ki so ključna za preventivno konservacijo za fotografske zbirke. Predvsem konservatorji-restavratorji moramo vedeti, da na obstoj fotografij vplivajo kakovost materialov, iz katerih so narejene, kako natančno so bile narejene, kakšno mikroklimo potrebuje posamezna vrsta fotografije v prostorih, kjer se hranijo, in ali je tam zrak onesnažen, kakšni so materiali v katerih se hranijo, kakšen je vir svetlobe in koliko je osvetljeno, ali je možna biološka onesnaženost in ali obstaja možnost, da se zgodijo nesreče. Ker dolgoročno neustrezna hramba lahko privede do izgube fotografij, je najpomembnejše, da poznamo raznovrstne fotografije, identificiramo njihove poškodbe, določimo prioritete za reševanje težav in hitro tudi ukrepamo. Da vse to uresničimo, pa moramo najprej dobro poznati vse ključne značilnosti raznovrstnih posameznih fotografij. Poglejmo primer dagerotipije, ki je sestavljena iz bakrene plošče, plasti srebra, plasti zlata in živega srebra ter nima veziva. Zato je občutljiva na onesnažen zrak, vlago in fizične dotike na slikovni plasti. Izpostavljena takim slabim vplivom bi potemnela, pojavile bi se značilne pike, ob robu bi se naredil modrikast obstret, emulzija se lahko spraska in odstopi od bakrene podlage. Za trajno hrambo potrebuje čist zrak, nižjo temperaturo pod 18 °C, relativno vlago med 30 in 40 %, temo in zaščitno škatlo iz nevtralnega kartona.

Poleg tega je pomembno tudi poznavanje in razumevanje razmerja temperature in relativne vlage ter kako delujeta v prostoru. Temperatura vpliva na vsebnost vodne pare v zraku, višja je, več vodne pare sprejme. Relativna vlaga je meritev, ki nam pove, koliko vodne pare je lahko v zraku pri določeni temperaturi, in jo izračunamo z odstotnim računom:

$$RH \% = \frac{\text{absolutna vlaga}}{\text{absolutna vlaga v nasičenem zraku}} \times 100$$

Visoka relativna vlaga na organske materiale vpliva tako, da se na njih razvije plesen, spremenita se teža in velikost, material postane krhek, kovina rjavi.

Nadaljevali smo z vajo, pri kateri smo ocenili tveganja in stanje ohranjenosti ter izvedli skrben nadzor za veliko zbirko srebrovo želatinskih negativov na steklu, ki je imela pol milijona negativov. Zbirka se je hranila v depoju s temperaturo 25 °C in z 59 % relativno vlago. Zložene so bile v 1000 škatel, v vsaki pa je bilo 500 fotografij. To delo je moral opraviti en konservator-restavrator v 5 dneh. V enem dnevu je lahko pregledal deset škatel in 50 fotografij iz ene škatle, tako je v petih dneh pregledal 2500 fotografij (izračun: 5 dni × 10 škatel × 50 fotografij = 2500 fotografij). Od pregledanih 2500 fotografij je bilo poškodovanih 262. Koliko je zbirka ogrožena, ugotovimo z odstotnim računom:

$$\frac{262}{2500} \times 100 = 10,48 \%$$

Ugotovili smo, da je v zbirki dobrih 10 % poškodovanih fotografij. Zbirke so ogrožene, če je poškodovanih več kot 30 % fotografij, zato obravnavana zbirka ni bila ogrožena. Za skrben pregled zbirke smo izbrali zaporedno, vsako dvajseto škatlo v vrsti. Pomembno je, da naslednjič pregledamo iste fotografije, saj tako najboljše opazimo spremembe na njih. Preglede se dela enkrat na leto, po potrebi lahko tudi redkeje ali pogosteje.

Z laserskimi infrardečimi termometri Hack® GM 300 smo na različnih površinah v prostoru (npr. na stenah, omarah, policah, mizah) izmerili temperaturo. Ugotovili smo, da je pri oknu površina stene toplejša kot na senčni steni ob oknu, lesena omara ob oknu je bila najtoplejša itn. Preproste meritve tem-

perature s to napravo na različnih površinah so bile namenjene temu, da smo hitro ugotovili, kje v prostoru je najbolj primerno hraniti zbirke in kje ne.

Preden smo začeli uporabljati merilnike temperature in vlage, smo jih najprej kalibrirali s solmi: natrijevim, magnezijevim in litijevim kloridom. To smo naredili tako, da smo vključene merilnike, skupaj z nekaj grami izbrane soli, vložene v plastičen kozarček, ki smo ji dodali še nekaj vode, tesno zaprli v dvojni polietilenski ovoj in tako pustili čez noč. Naslednji dan smo s pomočjo Tabele za kalibracijo relativne vlage merilnike kalibrirali. Tako smo jih pripravili za merjenje temperature in relativne vlage pri našem praktičnem delu. Uporabljali smo digitalne merilnike Testo® in tudi najnovejši PEM2® Datalogger. Za obdelavo podatkov, dobljenih iz teh merilnikov, smo uporabljali DigiChart programsko opremo.

Psihrometer je naprava za merjenje relativne vlažnosti, ki je zgrajen iz suhega (T_s) in mokrega termometra (T_m). Z njim smo izmerili relativno vlago v prostoru, kjer se je odvijala delavnica. Mokri termometer je zaradi mokrega okolja (ovit v mokro krpo) pokazal nižjo temperaturo od suhega. Z njim smo izmerili temperaturo zraka tako, da smo z njim nekaj časa vrteli po zraku in tako izmerili temperaturo. Razlika med temperaturama suhega in mokrega termometra je odvisna od relativne vlažnosti zraka, zato smo vrednost relativne vlažnosti odčitali na Tabeli psihrometra. Na primer: suh termometer je pokazal 26 °C, moker pa 22 °C, razlika med temperaturama je 4 °C ($T_s - T_m = 26 °C - 22 °C = 4 °C$). Relativno vlago na tabeli smo odčitali tako, da smo v prvem stolpcu poiskali izmerjeno temperaturo suhega termometra na številki 26 °C, v tej vrstici pa smo poiskali stolpec št. 4 (razlika med obema temperaturama), kjer smo odčitali višino relativne vlage. Ugotovili smo, da smo takrat, sredi vročega julija, v prostoru imeli 71 % relativno vlago pri normalnem zračnem tlaku. Psihrometer je naprava, ki je zelo zanesljiva za merjenje relativne vlage, saj z njim umerjajo lasne in uporovne higrometre.

Spoznali smo tudi temperaturo rosišča, ki nam pove, da je vlaga v zraku zamenjala plinasto stanje v tekoče, saj se takrat na objektih kulturne dediščine in stenah zgradb pojavi rosa ali odvečna vlaga v zraku. Pojav je odvisen od višine temperature, višja je, več vlage lahko zrak sprejme. Zato imamo poleti zaradi višjih temperatur več vlage, pozimi pa manj. Spoznali smo tudi Graf psihrometra, na katerem odčitamo temperaturo rosišča, če imamo podatke temperature suhega

Med vajo o oceni tveganja za fotografsko zbirko negativov na steklu.

Tomaš Vyhlidal med svojimi predavanji na FAMU.

termometra in relativne vlage. Image Permanent Institut ima na svojih spletnih straneh <http://www.dpcalc.org/> zelo uporabno računalno za izračun temperature rosišča (angl. Dew Point) za fotografije, ki je namenjen tistim, ki skrbimo za fotografske zbirke.

Za ustrezno trajno hrambo raznovrstnih fotografij poznamo depoje s sobno temperaturo 20 °C (angl. Room storage), hladno temperaturo 12 °C (angl. Cool storage), mrzlo temperaturo 4 °C (angl. Cold storage) in z ledeno temperaturo pod -0 °C (angl. Frozen storage).

Barvne fotografije in črno-bele na celulozno-nitratni in celulozno-acetatni podlagi sodijo med najbolj občutljive in najmanj obstojne fotografije, saj za svojo ohranitev potrebujejo posebne prostore z nizko temperaturo. Zato smo preizkusili energetske varčne metode za hrambo fotografij v depojih, ki nimajo nadzorovane vlage. Razvili so jo na Harpers Ferry Center, National Archives and Record Administration in National Gallery of Art in je namenjena manjšim zbirkam. S to metodo smo najbolj občutljive fotografije ovili v posebne materiale za hrambo v ledenih pogojih, ker jim ti ustvarijo ugodno mikroklimo znotraj posameznega paketa. Tako so bile zaščitene pred razpadanjem, pred visoko relativno vlago, pred hitrim nihanjem relativne vlage in pred pojavom kondenzacije na njih pri prenosu paketa iz mrzlega depoja v prostor s sobno temperaturo. Za ovoj smo uporabili posebne paro nepropustne materiale, kot so: Marvelseal®, Dri-Shield® in Static-Shield®. Njihove lastnosti so, da so fleksibilne, odporne na vodo, vlago in ne prepuščajo plinov. Marvelseal in Dri-Shield foliji sta sestavljeni iz več finih tankih plasti polipropilena ali polietilena in plasti fino razpršene kovine ali nanesene v obliki filma. Static-Shield je prosojna folija, ki omogoča, da vidimo skozi. Uporabljajo jo tudi za embalažo nekaterih sestavnih delov računalnikov. Marvelseal folijo se uporablja za zaščitno folijo lesenih polic, saj ne prepušča kislin iz naravnega lesa v prostor.

Vsak posamezen paket, ki smo ga naredili, je imel dvojni ovoj. Za notranji ovoj smo uporabili omenjene folije, za zunanji pa tudi folijo iz polietilena in polipropilena. Na primer: barvne diapozitive na poliestrski podlagi v okvirčkih smo položili v ustrezno škatlo za trajno hrambo fotografij. Ker škatla ni bila polna, smo prazni del zapolnili s kakovostnim papirjem, da se diapozitivi niso premikali. Med posamezne diapozitive smo vložili še ustrezne kakovostne papirje in aktiviran digitalni merilnik vlage. Na pokrov škatle smo položili še standardni indikator (s kobaltovimi solmi) za merjenje relativne vlage in zaprto

Vodotesnost okvirjev smo preverili tako, da smo jih potopili v vodo.

škaflo dobro zavili v Static-Shield folijo in jo zalepili z lepilnim trakom Lineco®, Archival Frame sealing type. Na prvi ovoj smo položili drugi indikator relativne vlage in zavili v drug ovoj iz istega materiala, prav tako smo za lepljenje uporabili isti lepilni trak. Namen dodanih dveh indikatorjev v oba ovoja je bil, da modro obarvan indikator pokaže, da je skozenj prešla vlaga, ker ni bil dobro zaprt.

Tako pripravljene pakete s fotografijami smo vložili v gospodinjsko zamrzovalno skrinjo za en dan. S programom DigiChart smo na koncu vaje obdelali zbrane podatke iz merilnika in jih zabeležili v obliki grafa, ki nam je grafično prikazal višino temperature in relativne vlage v paketu. Ugotovili smo, da so se diapozitivi hranili v konstantni mikroklimi, in sicer pri temperaturi $-10\text{ }^{\circ}\text{C}$ in pri 26 % relativni vlagi. Druge skupine so ovoje za pakete kombinirali z drugimi omenjenimi materiali, na koncu pa smo s pomočjo grafov vsakega paketa primerjali njihovo mikroklimo med seboj in ugotovili, da je bila pri vseh enaka.

Vodič za razstavljanje fotografij in likovnih del, ki ga je naredila Mednarodna organizacija za standardizacijo, je določil sprejemljive različne pogoje za razstavljanje, prav tako tudi določila za ustrezne materiale.

Za okvirjanje fotografij smo uporabili okvir iz polietilena, za zasteklitev kakovostno pleksi steklo, za paspartu kakovostni muzejski karton, za reguliranje vlage v okvirju pa smo dodali materiale: Art Sorb®, 'silica gel' in zeolit. Tako okvirjenim likovnim delom in fotografijam smo hrbtno stran zavili v Marvelseal folijo tako, da smo jo na različne načine pritrdili na pleksi steklo spredaj. Medtem ko so nekateri folijo spojili na pleksi steklu s pomočjo gretja z grelno spatulo, so jo drugi speli z različnimi lepilnimi trakovi. Notri smo dali še merilnike vlage in temperature ter indikator relativne vlage (namesto prave fotografije). Vse okvirjene fotografije smo potopili v vodo. Ugotovili smo, da je zavoj, ki smo mu folijo spojili z zelo močnim in širokim prozornim komercialnim lepilnim trakom, ščitil fotografijo pred vdorom vode kar 24 ur. Ostali okvirji fotografij niso zaščitili pred vdorom vode. Zeolit je porozen alumosilikat, mineral. Silica gel (v obliki kroglic) je kemijsko stabilen in ne toksičen material, sestavljen iz poroznega amorfne silicijevega dioksida. Ko je enkrat vlažen, ga v pečici na $120\text{ }^{\circ}\text{C}$ posušimo in ponovno uporabimo. Iz istega materiala je narejen tudi Art Sorb (v obliki kartona). Vsi trije materiali vase močno vsrkajo vlago iz okolja in jo znižajo.

Svetloba je vidni del elektromagnetnega spektra z določeno energijo, ki jo vidi človeško oko, ne vidi pa UV- in IR-svetlobe, ki je nevidni del. Prav ta del svetlobe najbolj kvarno vpliva na fotografije in druge predmete kulturne dediščine. Osvetljenost površine na predmetih merimo z lux metri, lux/m² ali 1 lumen na kvadratni meter. Prevelika količina prejete svetlobe povzroči, da fotografije in tudi drugi predmeti kulturne dediščine potemniijo, porumenijo, zbledijo, postanejo bolj krhki ter nastanejo tudi druge kemične in fizične spremembe. Na primer – na prvi črno-beli fotografiji na RC-papirju nastanejo rdeče pike. Pri vrednotenju stopnje osvetlitve, ki je še primerna za razstavljanje ter delo in branje, hkrati pa ne škoduje fotografijam, je najbolj pomembno meriti količino svetlobe in čas osvetlitve zelenega predmeta.

Izračunali smo, koliko svetlobe prejme fotografija na razstavi, če je bila osvetljena s 50 lux-i, 10 ur na dan, razstava pa je trajala 6 dni. Izračun je: 10 ur $\times$ 6 dni $\times$ 50 lux/ur = 3000 lux/ur. Fotografija je bila v času razstave osvetljena s 3000 lux/ur-ami, kar pomeni, da nismo presegli količine svetlobe, ki bi kvarno vplivala na fotografijo.

Na delavnici smo si izdelali tudi tabelo, ki kaže, katere fotografije lahko izpostavljaš določeni količino prejete svetlobe.

Tester »Blue Wool Standard®«, ki je sestavljen iz lestvice tekstilnih trakov, ki so pobarvani z različnimi modrimi tekstilnimi barvami, smo osvetljevali z naravno svetlobo. Na okna, kjer se je odvijala delavnica, smo te vzorce namestili tako, da smo polovico vzorca prekrili s kartonom, drugo polovico pa osvetljevali pet dni. Ugotovili smo, da so nekatere barve močno zbledle, nekatere

kategorije	maksimalna osvetlitev na uro	maksimalna letna osvetlitev
Posebej občutljive: barvna, albumin, cianotipija, solna fotografija, kalotipija	50 lux-ov	12.000 lux/ur
Bolj občutljive: kolodijeva, negativni na steklu, gumijev postopek	75 lux-ov	42.000 lux/ur
Občutljive: črno-bela srebrovo želatinska, pigmentna	150 lux-ov	84.000 lux/ur
Manj občutljive: likovna dela, grafike	300 lux-ov	100.000 lux/ur

manj. Osvetljen vzorec je namenjen temu, da za predmete kulturne dediščine s pomočjo te lestvice obledelih barv ugotovimo, koliko so zbledeli.

Mikroorganizmi so prisotni v vodi, zemlji in zraku. To so plesni, virusi in bakterije. Fotografije in drugi predmeti kulturne dediščine so najbolj onesnaženi s plesnimi, v primeru poplav pa se lahko onesnažijo tudi z bakterijami. Najbolj ugodni pogoji, da plesen začne rasti, so: temperatura 21–25 °C, 70 % relativna vlaga, tema in izrabljen zrak. Plesen je zelo škodljiva človekovemu zdravju, a je hrana za mrčes. Do zbirk mikrobi pridejo na različne načine – skozi okna in vrata, s človekom in z insekti. Plesniva fotografija postane bolj krhka, pojavijo se neodstranljivi madeži ali pa zelo hitro popolnoma razpade. Plesen lahko vidimo s prostim očesom ali pa jo z določenimi postopki dokažemo malo pozneje. Pred kratkim je podjetje 3M na trg poslalo tester Petrifilm®, s katerim smo s tradicionalno metodo ugotavljali onesnaženost z mikrobi na različnih površinah. Sestavljen je iz papirne podlage, prevlečene s plastjo polietilena, na isti strani je še natiskana centimetrska mreža, na njej je suho vezivo. Mikrobiološko onesnaženost predmetov v prostoru smo ugotovili tako, da smo na suho vezivo nanесли 1 ml destilirane vode in jo razmazali. Po eni uri smo z mokrim vezivom s pritiskom na različne površine na tleh, pod mizo, na kljukah, na mizi, na pisalu za tablo, stenah in ograji na stopnišču odvzeli vzorec in to pokrili s polietilensko folijo. Inkubacijska doba je bila 4 dni, v temi in pri temperaturi 21–26 °C. Po štirih dneh so se na vseh vzorcih pojavile male zeleno-modre kolonije plesni. S tem smo ugotovili, ali so v prostoru prisotni mikroorganizmi in kateri so. Petrifilm uporabljajo predvsem v živilstvu.

Zelo umazane in plesnive fotografije smo očistili z radirkami, s sesalcem ali z etanolom. Vsak posameznik je izbral, s čim bo očistil površino svojih fotografij. Pri tem smo uporabili novejšo napravo Lumitester PD -3, Luci Pen, ki v minuti izmeri količino prisotnih mikroorganizmov in je namenjen za merjenje mikrobiološke onesnaženosti. S to napravo smo številčno izmerili količino umazanije, plesni na fotografiji pred čiščenjem površine, nato pa še po njem. Rezultati čiščenja z vsemi tremi različnimi sredstvi na različnih vrstah fotografij so bili prepričljivi.

V zraku je največ dušika in kisika, v manjših količinah pa tudi kompleksne mešanice plinov ozona, žvepla, dioksida in dušikovega oksida. Če se vsi ti delci usedejo na površine predmetov kulturne dediščine, jih imenujemo prah. Glavni cilj te praktične vaje (PAT-test) je bil, da smo najprej ustvarili onesnaženo mikro okolje. Notri smo vložili nekatere materiale in tako ugotovili, ali so ti primerni za trajno hrambo fotografij in drugih umetnin.

Na primer: v večkrat prepognjen navaden papir smo vložili trak s koloidnim srebrom (angl. Collodial silver tape) in indikator 'AD-strip'. Prepognjen papir s trakovoma smo ovili še v papirni ovoj s štirimi poklopci iz ustreznega papirja za trajno hrambo fotografij, nato pa še v 'Charcoal' tekstil in ga zlepili z lepilnim trakom. Na ta omot smo ponovno dodali trak s koloidnim srebrom in indikator 'AD-strip'. Vse skupaj smo nadalje položili v polipropilensko škatlo, vanjo dodali merilnik vlage in temperature ter vato, namočeno v očetno kislino. V drugo škatlo smo dali vse enako, le namesto Charcoal tekstila smo notri dali zeolit v obliki zrn. Dobro zaprti škatli smo čez vikend pustili na sobni tem-

peraturi. Trak s koloidnim srebrom je sestavljen iz poliestrske podlage, na katero je nanesa želatina, v njej pa je razpršeno občutljivo koloidno srebro. Ta snov je zelo občutljiva na oksidacijsko-redukcijske reakcije v zraku. 'AD-strip' je trak, ki je zelo občutljiv na kisline v okolju. Charcoal tkanina vsebuje aktivno oglje in ima lastnost, da ne prepušča plinov niti pare. Rezultata vaje naše skupine sta bila: v prvi škatli na omotu je bil 'AD-strip' moder, ker je občutljiv na kisline, saj je bil v škatli zrak onesnažen z očetno kislino, trak s koloidnim srebrom je ostal enak. Trakova znotraj ovojev sta ostala nespremenjena, kar pomeni, da sta Charcoal tekstil in ovoj na štiri poklopce zavarovala fotografije pred škodljivimi vplivi onesnaženega zraka. V drugi škatli na omotu pa je bil 'AD-strip' ravno tako moder in zvit, ker je zeolit močno znižal relativno vlago v škatli, koloidno srebro pa je ostalo nespremenjeno. Znotraj ovoja na štiri poklopce je bil trak s koloidnim srebrom nespremenjen, 'AD-strip' pa rahlo modrikast, kar pomeni, da ovoj na štiri poklopce ni zadržal onesnaženega zraka in ni primeren za trajno hrambo fotografij. Naredili smo več različnih poizkusov tako, da smo vanje vložili namesto ocene kisline kalijev polisulfid in uporabili drugi indikator itn.

Odgovornost konservatorja-restavratorja je, da za ustrezno trajno hrambo fotografij zagotovi ovoje, ki so narejeni iz ustreznih materialov. Zato smo naredili naslednje vaje, s katerimi smo identificirali ovoje iz različnih materialov, za katere nismo vedeli, iz česa so narejeni.

Z Beilsteinovim testom smo identificirali polivinil klorid (PVC) tako, da smo z ognjem zažgali košček tega materiala. Ker je bil pri gorenju ogenj zelen, to pomeni, da je bil prisoten klorid. Ta vrsta plastike je popolnoma neprimerna za trajno hrambo fotografij.

Polietilen tereftalat (PET) plastiko smo identificirali tako, da smo kos te plastike položili med dva polarizacijska filtra. Če med obračanjem na svetlobi vidimo mavrico, potem gre za poliester, ki ga prepoznamo tudi tako, da ga z rokami ne moremo pretrgati.

Ph-vrednost kakovostnega papirja za trajno hrambo fotografij smo izmerili z napravo za merjenje pH, prej pa smo vzorec še namočili v destilirano vodo. Papir, ki ima vrednost pH 7, je nevtralen in tudi najbolj primeren za trajno hrambo fotografij.

Celulozni nitrat smo identificirali tako, da smo košček tega materiala namočili v blagi indikator difenilamina, mešanega z žveplovo kislino. Ker se je tekočina obarvala modro, to pomeni, da je prisoten nitrat. Ta vrsta plastike je popolnoma neprimerna za trajno hrambo fotografij in drugih predmetov kulturne dediščine.

Majhen del vlažnega svinčevega acetata in papir za ovoje smo dali v zatesnjeno cev, ki smo jo na ognju segreli, da je papir porjavel. Papir smo nato vzeli iz cevi in nanj kapnili destilirano vodo. Ker je na mestu, kjer smo nanj kapnili destilirano vodo, postal bel, to pomeni, da je bilo v onesnaženem zraku prisotno žveplo.

Obiskali smo Narodni tehnični muzej (češko Národní technické muzeum) v Pragi, ki je največji češki muzej, namenjen shranjevanju in prikazovanju tehniške dediščine. Ustanovljen je bil leta 1908. V osrednjem razstavnem prostoru je izjemno velika hala s transportnimi vozili, zgoraj so plovila, na tleh so avtomobili (Škoda), lokomotive in vagoni, v treh etažah ob stenah pa so motocikli (Java) in kolesa, na primer Favorit iz leta 1964, s katerim so Čehi zmagali na olimpijskih igrah, ter še mnogo drugih predmetov. V drugih nadstropjih pa so še oddelki astronomije, tiskarstva, metalurgije, najdemo tudi oddelek o urah, ki merijo čas, oddelek o izkopavanju rud ter oddelek z gospodinjskimi aparati. Mi smo si podrobneje ogledali izjemno bogato in kronološko pregledno razstavo o razvoju fotografije na Češkem, ki obsega vse vrste fotografij: od dagerotipije, črno-bele fotografije 19. in 20. stoletja, barvne fotografije, filmskih trakov do digitalnih fotografij, zraven pa še pripadajoči material in opremo. Najbolj dra-

gocena in zelo redka fotografija v muzeju pa je barvna Lippmannova fotografija (angl. Lippmann plate).

Gettyjev konservatorski inštitut je s teoretično-praktično delavnico v Bratislavi leta 2008 začel, v Pragi leta 2015 pa zaključil niz izobraževanj na področju poznavanja ter konserviranja in restavriranja fotografij na območju Srednje, Vzhodne in Južne Evrope. Sama sem se udeležila vseh in bi se ob koncu izobraževanja rada zahvalila vsem direktorjem Arhiva Republike Slovenije: dr. Matevžu Koširju, dr. Jožetu Dežmanu, dr. Draganu Matiču in dr. Bojanu Cvelfarju ter vodji oddelka dr. Jedert Vodopivec Tomažič, ker so mi omogočili udeležbo na vseh teoretično-praktičnih delavnicah, na simpoziju o fotografiji in sodelovanju na razstavi z naslovom *Razumeti fotografijo* v Bratislavi ter študiju na daljavo. Zahvaljujem se še Alenki Hren za prevode besedil, Darji Harauer in Blanki Avguštin Florjanovič, ki sta po meri izdelali zaščitno škatlo za dagerotipijo, Mateji Kotar za posnete fotografije ter Darji Plevel in Borutu Jurca za pomoč pri delu z računalniki ter prijavi na spletu. Hvala tudi Stanki Grkman in Tatjani Rahovskij Šuligoj, ki sta mi posredovali različne podatke, predvsem v času, ko sem bila na delavnicah.

Lucija Planinc

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH IN RAZSTAVAH
REVIEWS AND REPORTS ON THE PUBLICATION AND EXHIBITIONS

Publikacije || Publications

**Zdenka Semlič Rajh: ZAPISNIKI SEJ MESTNEGA SVETA
MESTNE OBČINE MARIBOR 1853–1856.
Kritična objava arhivskih dokumentov.
Gradivo za zgodovino Maribora, XL. zvezek.**

Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2015, 108 strani.

Pokrajinski arhiv Maribor s pričujočim 40. zvezkom *Gradiva za zgodovino Maribora* (GMZ) nadaljuje tradicijo publiciranja arhivskih virov za zgodovino Maribora, ki jo je začel akademik prof. dr. Jože Mlinarič pred 40 leti s prvim zvezkom *Gradiva*, v katerem so bile objavljene listine, nastale pred letom 1259.

Avtorica mag. Zdenka Semlič Rajh se je spopadla z ambiciozno zastavljeno idejo znanstvenokritične objave zapisnikov organov mestne samouprave kot zgodovinskega vira in pri svojem delu ohranja v XXXVII. zvezku prvič predstavljeno posodobitev izdaje v skladu z modernimi principi objav zgodovinskih virov in popisovanja arhivskega gradiva v skladu z mednarodnimi standardi popisovanja.

Tokratna izdaja zapisnikov sej mestnega sveta Mestne občine Maribor za obdobje 1853–1856 začenja serijo, v kateri bodo objavljeni zapisniki vse do leta 1941. Objava zapisnikov je na nek način logično nadaljevanje do sedaj publiciranih virov, saj predstavljajo izjemno bogat in pomemben zgodovinski vir za proučevanje zgodovine in delovanja uprave v mestu Maribor v času od druge polovice 19. st. pa vse do leta 1941. Dokumente, objavljene v XL. zvezku GZM, v izvorniku hrani Pokrajinski arhiv Maribor, in sicer v fondu Mestna občina Maribor, v serijah Sejni zapisniki občinskega odbora/sveta: gradivo Mestne občine Maribor od 1850 do 1918 in Sejni zapisniki predstavniškega telesa: gradivo Mestne občine Maribor od 1919 do 1941. Gradivo obsega 41 arhivskih škatel, v PAM pa so ga za obdobje 1940–41 dopolnili s fotokopijami zapisnikov iz arhiva Banske uprave Dravske banotvine v Arhivu Republike Slovenije, saj so bili originali uničeni – vse to popisuje avtorica v preglednem historiatu fonda, ki je vključen v uvod.

40. zvezek *Gradiva za zgodovino Maribora* vsebuje še kratek oris zgodovine Mestne občine Maribor v času 1853–1856, v katerem se v uvodu poučimo o težavah s konstituiranjem občine (po 1850), ki so zaznamovale tudi obdobje, iz katerega izvirajo predstavljeni zapisniki. Zgodovinskemu pregledu sledijo opombe k ediciji, ki bralca in uporabnika seznanijo z načeli, ki jih je avtorica upoštevala pri svojem posredovanju vsebine arhivskih dokumentov, v ločenem poglavju pa so razjasnjene tudi uporabljene krajšave.

Osrednji del publikacije predstavlja objava 23 sejnih zapisnikov mestnega sveta Mestne občine Maribor za čas od 18. 2. 1853 do 7. 11. 1856. Zapisniki so sestavljeni po dveh glavnih vzorcih – včasih je v uvodu najprej naveden celotni dnevni red, ki mu s sklicem na vrstno številko točke sledijo sklepi, v drugem primeru pa so točke dnevnega reda dopolnjene z odgovarjajočimi sklepi kar sproti. Za izdelavo sejnih zapisnikov je bil odgovoren sekretar, ki ga je izvolil mestni svet, zapisnik pa so poleg predsednika podpisali vsi na seji prisotni člani mestnega sveta in zapisnikar.

Mariborski «mestni očetje» so se na sejah mestnega sveta v obravnavanem obdobju največ ukvarjali z obrtnimi zadevami (s prenosi obrtnih pravic, odpiranjem novih delavnic, trgovin, gostiln in točilnic), s kadrovskimi zadevami (za-

sedbo delovnih mest v mestni upravi, plačami oziroma njihovim povišanjem), s službenimi oblekami in disciplino mestnih uslužbencev, s financami (financiranjem občinske uprave in mestnim proračunom), s komunalno ureditvijo, dodeljevanjem občinskih podpor, poročnimi dovoljenji, s prošnjami za sprejem v špital, z napotitvami v prisilno delavnico, s šolstvom (plačevanjem učiteljev) ter z lopami in pristaniščem na Lentu (zakup, tarife uslug). Precej je mariborske mestne svetnike zaposlovala tudi prometna problematika. Navduševale so jih malo utopične ideje o parniški plovbi po Dravi, uspešno pa so si prizadevali za navezavo Maribora na železnico iz Velike Kaniže (preko Ptuja in Pragerskega). Velika pridobitev za Maribor je bila selitev sedeža lavantinske škofije, ki je bila izvedena v letih 1854–1859, v obravnavanem času pa je mariborska mestna oblast iskala primerne prostore za rezidenco. Med zanimivostmi iz zapisnikov bi omenil še dodelitev podpore za odhod v toplice, ki je je bil v znesku 10 goldinarjev deležen (pisar?) Franc Haus (40/9, str. 43), in reševanje prostorske stiske mariborske bolnišnice z nakupom Prosenjakove vile (40/13, str. 60).

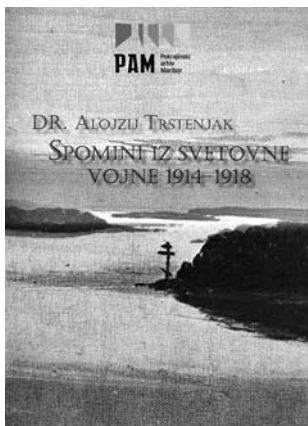
Publikacijo zaključujejo povzetki v nemškem in angleškem jeziku, seznam uporabljene literature in virov, kazalo objavljenih dokumentov, imensko kazalo in priloge.

PAM s 40. zvezkom GZM uspešno nadgrajuje pomemben del svojega poslanstva – posredovanje arhivskega gradiva uporabnikom. Avtorici mag. Zdenki Semlič Rajh in vodstvu arhiva gresta zahvala in priznanje za dobro zastavljen in korektno izveden začetek projekta objave tega pomembnega zgodovinskega vira v celoti, pričakovana odmevnost in uporabnost te kritične izdaje pa naj jima bosta spodbuda pri vztrajanju na začrtani poti.

Aleksander Žižek

Alojzij Trstenjak: Spomini iz svetovne vojne 1914–1918

Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2015, 167 strani

V Pokrajinskem arhivu Maribor smo v okviru obeleževanj stoletnice začetka prve svetovne vojne izdali dnevnik pravnika, lokalnega zgodovinarja in visokega političnega uradnika dr. Alojzija Trstenjaka (1887–1964) z naslovom *Spomini iz svetovne vojne 1914–1918*. Pričujoči dnevnik je del osebnega fonda Trstenjak Alojzij, ki ga hranimo v Pokrajinskem arhivu Maribor. Svoje osebno gradivo je Trstenjak podaril oziroma v manjši meri prodal mariborskemu arhivu malo pred svojo smrtjo, to je v letih 1962 in 1963. Fond obsega šest arhivskih škatel skrbno zbranih dokumentov. Del dokumentov prikazuje pestro in s političnimi obračunavanji zaznamovano Trstenjakovo službovanje v politični upravi Slovenije v letih 1920–1945, drugi del pa zavzemajo številni rokopisi Trstenjakovih krajevnozgodovinskih, gospodarskih, pravniških in etnografskih razprav, nanašajočih se na Ormož in okolico.

Največjo vrednost daje fondu Trstenjakov dnevnik *Spomini iz svetovne vojne 1914–1918*, ki ga sestavljajo trije deli: V avstro-ogrski vojski, V ruskem vojnem ujetništvu od 28. 3. 1915 do 2. 4. 1918 in V jugoslovanski legiji (Dobrovoljski korpus Srbov, Hrvatov in Slovencev) od 9. 4. 1918 do 31. 12. 1919. Prvi del je pisan deloma v rokopisu in deloma v tipkopisu, preostaa dva dela pa le v tipkopisu. Trstenjak je dnevnik, kot je razvidno na več mestih v 'Spominih', pisal dnevno, tako na bojišču na prvi bojni črti kot pozneje v času bivanja v Rusiji. Nanj je nadvse skrbno pazil in si prizadeval, da ne bi prišel v roke sovražniku. Kljub temu izvornik ni ohranjen. Dnevnik je po prihodu domov, kot kaže, v več izvodih prepisal, ga uredil in dopolnil ter ga ponudil v odkup Banovinskemu arhivu v Mariboru in nekaterim drugim inštitucijam (Narodni muzej v Ljubljani,

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani). Nekaj krajših izsekov iz dnevnika, predvsem tistih o revoluciji in državljanski vojni v Rusiji leta 1917, je objavil v dnevnem časopisu (*Jutro*, 1926), vožnjo iz Samare na sever Rusije pa je opisal v knjigi *Dobrovoljci – kladivarji Jugoslavije 1912–1938*. Mariborski banovinski arhivar Franjo Baš je novembra 1940 tako ocenil, da imajo 'Spomini' zgodovinski pomen kot izpoved, ki jo je avtor tekoče pisal v vojnem času. »*So doprinos k zgodovini slovenskega človeka, častnika, v času svetovne vojne in kot taki podajajo iskreno izpoved o mišljenju časa in generacije in gledanja na razmere carske in revolucijske Rusije,*« je zapisal. Priporočal je odkup in uvrstitev dnevnika v javno zbirko, do katerega pa zaradi pomanjkanja sredstev pred vojno ni prišlo.¹

Kot uvod v Trstenjakove 'Spomine' smo dodali še obsežno študijo o poklicni poti Alojzija Trstenjaka od leta 1920, ko je dobil prvo zaposlitev pri Okrajnem glavarstvu na Ptuju, do aretacije 12. 5. 1945 in prisilne upokojitve novembra istega leta. Seznan nas z uradniško kariero Alojzija Trstenjaka, zaznamovano z vzponi in padci, ter ob tem dodobra razkrije politična in strankarska nasprotja v tridesetih letih dvajsetega stoletja v srezih Ljutomer in Dolnja Lendava. Vanje je bil, sicer proti svoji volji, vpleten tudi Trstenjak kot najvišji politični uradnik v srezu. S pomočjo študije se lepo razkrijejo nekatere Trstenjakove osebnostne in značajske poteze ter njegova politična oziroma svetovnonazorska usmeritev. Uvodni del nedvomno potrjuje ugotovitev, da je bil Trstenjak kot politični uradnik vso svojo kariero zavezan spoštovanju prava in zakonov ter da je ostro zavračal politične pritiske te ali one politične opcije. Študijo bogatijo fotografije Alojzija Trstenjaka kot sreskega načelnika v Dolnji Lendavi (1932–1934) in predstojnika mestne policije v Mariboru (1935–1939).

Ob urejanju 'Spominov' se je porajalo vprašanje, koliko in kako posegati v avtorjevo izvorno besedilo. Kot izobraženec in pravnik je Alojzij Trstenjak »Spomine« pisal v jasnem, razločnem in kljub nekaterim arhaizmom dobro razumljivem jeziku. Zato so posegi lektorja v 'Spominih' bolj redki. Večinoma zaobsegajo manjše pravopisne napake, stavčna ločila in mestoma tudi besedni red stavčnih členov. Po današnjem pravopisu smo uskladili sklanjanje krajevnih imen. Te Trstenjak včasih zapiše v starejši, danes nedopustni obliki. Z ohranitvijo izvorne strukture teksta in nekaterih Trstenjakovih tvorjenk in prevodov smo poskušali kar najbolj plastično preslikati podobo takratnega časa, izpričano tudi skozi besedilne in skladske značilnosti dnevnika. Nekatere starejše, danes redko rabljene izraze oziroma hrvatizme, smo pustili nedotaknjene in jih napisali v kurzivi. Prav tako smo ohranili ustaljene, takrat splošno uporabljene strokovne vojaške izraze ali besede, povezane z vojaškim življenjem. Tudi te smo pisali v poševnem tisku oziroma v narekovajih. V besedilu se na več mestih pojavljajo ruski izrazi, ki jih je Trstenjak navadno poskušal sloveniti. Te smo praviloma zapisali v narekovanjih, tiste, ki jih ni moč razumeti, smo raje prevedli in pojasnili. Trstenjakova izjemna natančnost in doslednost, ponekod za bralca že skoraj preveč pikolovska, se najbolj kaže v zapisovanju krajevnih imen. Na premikih z bojišča na bojišče oziroma iz enega ujetniškega taborišča v drugega podrobno navaja traso poti s prevoženimi razdaljami tako v kilometrih kot v ruskih vrstah. V letih 1914 do 1919 je tako prepotoval današnjo Hrvaško, severno Srbijo (Vojvodino), Madžarsko, zahodni del Romunije, Avstrijo, Češko, Slovaško, Poljsko, Ukrajino, Rusijo, ob vračanju iz Rusije pa še Francijo in Jugoslavijo. Večino krajev, zapisanih v dnevniku, najdemo na zemljevidih še danes, z izjemo nekaterih manjših zaselkov in železniških postaj. Zaradi tega je mogoče Trstenjakovi poti po brezmejnih ruskih prostranstvih skoraj do potankosti slediti in jo podoživeti. Trstenjak je imena krajev večinoma slovenil, zlasti ruske, ponekod pa je v pojasnilo dodal v oklepaju še takratno poimenovanje naselja. Ker se je politična

¹ Univerzitetna knjižnica Maribor, Rokopisna zbirka – Ms 310. Pismo Franja Baša Alojziju Trstenjaku, november 1940.

pripadnost krajev, skozi katere je potoval, do danes večkrat menjala, so se seveda spreminjala tudi uradna poimenovanja krajevnih imen. Zapise Trstenjakovih krajevnih imen smo načeloma pustili v prvotni obliki. Popravili smo le očitne črkovne napake ali napačno postavljene akcente. Na mestih, kjer se nam je zdelo potrebno in kjer bi bilo morda težje ugotoviti, kateri kraj je imel v mislih, smo v uredniških opombah zapisali današnje poimenovanje. Pri daljših potovanjih so za večjo preglednost in lažje spremljanje premikov dodane še karte poti v različnih merilih. Tretji del spominov bogati tudi nekaj dragocenih fotografij iz službovanja v 'dobrovoljskem' korpusu na severu Rusije, v okraju Murmansk. Celotno besedilo pojasnjujejo sprotne opombe. Številne je dodal že Trstenjak, druge pa so opombe urednika, ki se nanašajo na razlago krajevnih imen, prevode iz nemščine in na nekatere dele v dnevniku, ki zaradi celovitejšega razumevanja in poznavanja zgodovinskega okvira terjajo strokovna pojasnila.

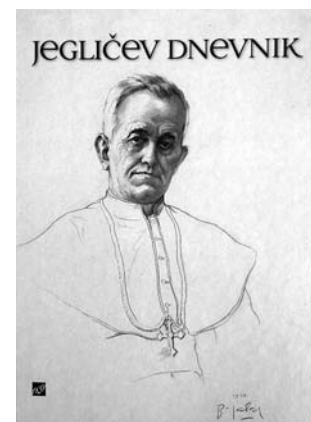
Trstenjakovi 'Spomini' so zaradi njegove izpričane objektivnosti in doslednosti odlični vir za spoznavanje razmer v avstro-ogrski armadi v letih 1914 in 1915 na bojiščih v ruski Poljski in na Karpatih v Galiciji ter za razumevanje pogosto ne najbolj prijateljskih odnosov med častniki različnih narodnosti avstro-ogrske armade. Pretresljivi so Trstenjakovi opisi jurišev – tem je kot poveljnik čete sam načeloval – na sovražnikove dobro utrjene in z bodočo žico zavarovane postojanke na enem izmed gorskih sedel v Karpatih. Kljub ugotovitvam častnikov na terenu, da napadi brez resne podpore topništva ne morejo uspeli in da Rusov ni moč pregnati s sedla, so višji avstro-ogrski poveljniki brez najmanjše trohice usmiljenja in trezne presoje razmer pošiljali v gotovo smrt vedno nove in nove skupine vojakov. Iz Trstenjakovega ujetniškega življenja v Rusiji najbolj pritegnejo opisi dogajanja ob februarški in oktobrski revoluciji leta 1917 ter državljanske vojne, ki se je kmalu razplamtela. To je kot ujetnik v Astrahanu s tovariši sam neposredno doživel in se le za las izognil krogli nekega Kozaka. Ob tem se razkrijejo Trstenjakove simpatije do prve ruske revolucije in do odstopa carja, ne pa tudi do njenega nadaljevanja, to je boljševistične revolucije. Slednjo je zavračal, saj ni odobral nereda ob odsotnosti vsakršnih oblasti, pojava nediscipline med ruskimi vojaki, nespoštovanja predpostavljenih in tudi ne ruskega izstopa iz vojne. Ob številnih popotovanjih iz enega vojnega taborišča v drugega Trstenjak že skoraj s simpatijo in naklonjenostjo opisuje mogočno in brezmejno rusko pokrajino ter njeno preprosto, kmečko prebivalstvo. Slovanska Rusija mu je v resnici močno prirasla k srcu in sprejel jo je kot svojo drugo domovino. Po pobegu iz vojnega ujetništva aprila 1918, ko se za vojne ujetnike po prevzemu oblasti s strani boljševikov v Astrahanu nihče več ni zanimal in so le ti vedno bolj trpeli pomanjkanje hrane, lahko sledimo Trstenjakovi priključitvi Dobrovoljskemu korpusu Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ta je bil ustanovljen iz ujetnikov srbske, hrvaške in slovenke narodnosti za boj proti centralnim silam, po izstopu Rusije iz vojne in sklenitvi miru s centralnimi silami pa so ga antantne sile uporabile za boj proti boljševikom. Trstenjak je v svojih opisih življenja v bataljonu, vsakodnevnih vojaških opravil in urjenj ter družabnega življenja zelo kritičen do prevladujočih velikosrbskih in monarhistično usmerjenih častnikov v poveljniškem kadru bataljona. Tem je bila osvobodilna jugoslovanska ideja namreč povsem tuja. Vse to je vzpodbujalo številne spore in nesporazume med Slovenci na eni in Srbi na drugi strani ter vodilo do krvavega obračuna med častniki. Bivanje na severu Rusije se je za 'dobrovoljce' končalo šele po uspešno opravljenih vojaških operacijah pod vodstvom Angležev zoper boljševike med Tivdijo in Ližmo v Karelji septembra 1919. Trstenjak zaključi svojo več kot štiriletno rusko odisejado s srečno vrnitvijo v Ormož (29. 12. 1919) in odpustom iz aktivne vojaške službe (31. 12. 1919).

Blaž Otrin - Marija Čipič Rehar (ur.): Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja

Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2015, 1131 strani

»Habemus papam! Ljubljana je novega knezoškofa sprejela z velikimi častmi in z redkim sijajem, a kar je še veliko večje vrednosti, sprejela ga je z odprtimi rokami in z resničnim, iz srca prihajajočim veseljem, prav kakor da slutiti, da pri naša knezoškof dr. Jeglič slovenski domovini to, cesar pred vsem potrebuje: miru in ljubezni mej brati.« Tako so 27. 5. 1898 o prihodu novega, 28. ljubljanskega škofa dr. Antona Boneventure Jegliča (1850–1937), poročale *Novice* in dodale, da je »sin kranjske dežele«. Takrat še nihče ni slutil, da bo ta »neupogljivo odločni« Gorenjec kar 32 let vodil ljubljansko škofijo in v tem času pomembno sooblikoval tako politično, kulturno kot tudi družbeno in versko življenje slovenskega naroda. Vse njegovo delovanje je bilo tako ali drugače vpeto v življenjski utrip Cerkve in slovenskega naroda. Pri tem je bil včasih morda tudi precej samosvoj, vedno pa goreč dušni pastir, ki mu je bil blagor bližnjega pomembnejši kakor njegova lastna dobrobit. *Slovenski narod* je o tem 2. julija leta 1937 med drugim zapisal: »Objektivno je treba priznati, da je knezoškof vse svoje življenje skromno živel in da je skoro vse dohodke velikega cerkvenega premoženja nesebično žrtvoval za verske in cerkvene, pa tudi za splošne narodne in kulturne namene. Marsikak dijak se ga bo s hvaležnostjo spominjal, saj je mnoge vzdrževal in jim omogočil študij, a tudi mnogi naši umetniki so vedno našli v njem zaščitnika in radodarnega mecena.« Nič čudnega torej ni, da se je 2. 7. 1937, ko je prenehalo biti srce upokojenega nadškofa dr. Antona Bonaventure Jegliča, novica o njegovi smrti kakor blisk razširila po vsej državi. Kot so zapisali v Škofijskem listu, je bil njegov pogreb takšen, kakršnega Ljubljana do takrat še ni videla. Na nek način je tako tudi slovo spominjalo na njegov slovesni prihod in pomenljive so besede takratnega ministra, dr. Antona Korošca, ki se je od pokojnika poslovil kot zastopnik vlade, in so jih 10. julija t. l. objavili tudi v *Delavski fronti*: »Njegov lik je tako visok in svetel, njegov pomen tako sekularen, njegovo življenjsko delo tako veliko, da bo moral zajeti vso novejšo domačo zgodovino, kdor bo hotel zadostno očrtati in pravično oceniti delo poslanca božjega.«

Da bo težko in zahtevno orisati delo in pomen škofa Jegliča za slovenski narod, so se že takrat zavedali mnogi njegovi sodobniki. Malokdo pa je vedel, da je zgodovinarjem v določeni meri delo pri tem olajšal kar škof sam. Poleg tako bogate in mogočne zapuščine narodu, ki se je kazala v različnih župnijskih organizacijah, društvih, številnih razpravah, poslovanju škofijske pisarne in župnij, kot ne nazadnje v njemu tako ljubih škofovih zavodih, če izpostavimo le nekatere; je za njim ostal tudi njegov osebni dnevnik. Z njim je delil svoje veselje, njemu je potožil svoje bolečine, skrbi in preizkušnje. Dnevnik je začel pisati leta 1899, pol leta po nastopu škofovske službe v Ljubljani. 19. januarja je njegovo pero zapisalo prve vrstice: »Želim si zapisati glavne dogodke mojega življenja in pastirjevanja.« Tej želji je škof ostal zvest vseh dolgih 32 let, kar je bil na čelu ljubljanske škofije. Vanj je vpisoval svoja doživetja, razmišljanja, dnevniku je zaupal svoje, za tiste čase včasih že kar (pre)drzne ideje in načrte, pa tudi dvome, strahove in skrbi, ki so ga obhajali v teh tako burnih časih človeške zgodovine. Škof Jeglič je v ljubljanski škofiji namreč deloval od zadnjih let 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja; torej v času, ko je pot do političnih in državnih sprememb na Slovenskem vodila preko krvavih bojnih poljan, trpljenja in preizkušenj prve svetovne vojne, preko zloma habsburške monarhije vse do novih državnih okvirov, ko se je večji del slovenskega prostora znašel pod žezlom pravoslavnega kralja. Zato ne preseneča, da so njegovi zapisi prava zakladnica podatkov in informacij, ki na svoj način osvetljujejo različne pomembne dogodke, spore in pobude, predstavi pa nam tudi osebnosti, s katerimi se je Jeglič srečeval; od papežev, cesarja in drugih visokih plemiških predstavnikov, pomembnih

ministrov in uradnikov, kardinalov, škofov pa vse do kaplanov in sploh vsakogar, ki se je tako ali drugače v različnih vprašanih obrnil nanj.

Dnevnika ni pisal za objavo, pisal ga je, ker mu je predstavljal zaupnika, ki ga ni našel med sobrati duhovniki. Pomenil mu je sopotnika, ki mu je lahko potožil svojo bol. Preko dnevnika je Jeglič raziskoval duhovno podobo samega sebe, zapisi so mu predstavljali možnost refleksije ob pogledu na opravljeno delo ter pomoč pri načrtovanju novih, nadaljnjih korakov v zastavljenih izzivih, ki si jih je zadal sam ali pa so se ti pokazali ob opravljanju škofovske službe. Pomembnosti zbranih dnevniških zapisov se je ob koncu svojega delovanja še kako zavedal tudi škof sam. Kakor je leta 1991 zapisal že prof. dr. Bogdan Kolar v razpravi za zbornik rimskega simpozija, posvečenega škofu Jegliču, je bil prav škof Jeglič prvi, ki je dnevnik koristil kot vir za razpravo, in sicer pri pisanju prispevka ob deseti obletnici prelomnih dogodkov leta 1918, ki ga je potem objavil *Slovenec*. Za njim je škofove zapiske uporabil Jože Jagodic, ko je skušal uresničiti Koroščeve besede in slovenskemu življu v knjigi, ki je po burni zgodovini potem izšla leta 1952 v Celovcu, podati oris življenja škofa Jegliča. Njegov dnevnik pa so seveda prebirali tudi njegovi nasledniki na sedežu ljubljanskih škofov, saj se je le-ta nahajal v njihovi zasebni knjižnici. Prav v njem so lahko našli marsikater moder nasvet pa tudi svarila, ki so utegnila (in še utegnejo!) biti v pomoč pri opravljanju tako odgovornega poslanstva.

Bogastvo informacij in različnih podatkov, ki jih vsebuje Jegličev dnevnik, je leta 1945 zanimalo tudi oblast, ki je postopoma, po delih, pridobila dostop do dnevnika in oskrbela prepis v več izvodih, ki pa seveda ni bil brez pomanjkljivosti in napak. Prav iz teh prepisov so pozneje črpali zgodovinarji, ki so se ukvarjali s tem obdobjem slovenske zgodovine. Zato ni nič presenetljivega, da je bila med njimi že dolgo prisotna želja o objavi znanstvenokritične izdaje tako pomembnega in bogatega zgodovinskega vira. Zaradi pomislekov glede občutljivih osebnih podatkov, ki jih je v dnevnik vpisoval škof Jeglič, se je izvedba takšnega projekta odložila vse do leta 2015, ko je pri Celjski Mohorjevi družbi, v sodelovanju z Nadškofijskim arhivom Ljubljana, naposled izšel *Jegličev dnevnik: znanstveno kritična izdaja*, kakor piše v naslovu. Dnevnik sta uredila mag. Blaž Otrin in mag. Marija Čipić Rehar.

Topli spremni besedi ljubljanskega nadškofa in metropolita msgr. Stanislava Zoreta sledijo uvodna pojasnila obeh urednikov, v katerih orišeta zgodovino Jegličevega dnevnika, opozorita na napake v doslej tolikokrat uporabljenih tipkopisih in opišeta prizadevanja za njegovo objavo. V redakcijskem poročilu pa se bralec seznanja z jezikovnimi značilnostmi Jegličevih zapisov in opravljenimi redakcijskimi posegi, do katerih je pri pripravi dnevnika prišlo, kakor tudi o kraticah in drugih spremembah. Tu so podana še pojasnila o številnih opombah: »Dnevnik je opremljen z opombami, pri čemer smo bili skopi, saj smo strmeli k temu, da bralcu ponudimo le toliko opomb, da se lahko suvereno sprehodi skozi njega in dnevnika po nepotrebnem dodatno ne obremenjujemo, saj bi se v nasprotnem primeru njegov obseg lahko bistveno povečal.« Tem pojasnilom je dodana še krajša razprava o latinskih besedilih v dnevniku, ki jo je škof uporabljal. Pogosto je Jeglič tako v latinščini navajal strokovne izraze, povezane s svojo službo, nemalokrat pa je bila latinščina tudi tisto izrazno sredstvo, s katerim je skrtil svoja – včasih ostra – opažanja, sodbe in karakterne ocene posameznikov, ki jih je omenjal. Previde in vse ustrezne popravke mestoma precej obsežnih Jegličevih latinskih besedil je strokovno pripravila in uredila dr. Julijana Visočnik.

Po teh uvodnih študijah in razlagah se nam na naslednjih straneh knjige končno predstavi Jeglič sam. Njegov prvi dnevniški zapis datira v leto 1899, zadnji dnevniški zapiski pa segajo v avgust leta 1930. Tik pred praznikom Marijinega vnebovzeta je na koncu svojega vpisa Jeglič zapisal: »Od sedaj dnevnika ne bom več pisal. Obsega pa vsa leta mojega delovanja kot škof. Deo Gratias!« Kljub temu zagotovilo je leta 1932 dnevniku 'na čast Božjo' dodal še nekaj zabeležk o različnih dogodkih in tako še dodatno osvetlil svojo življenjsko pot.

Sam Jegličev dnevnik bi bilo po kronološkem principu sicer mogoče razdeliti na več delov; morda omenim le eno od možnosti: precej obsežen prvi del obsegajo njegovi zapisi do začetka prve svetovne vojne leta 1914. Drugi del, ki zajema opise iz vojnih let 1914–1918, predstavlja svojevrstno zaključeno celoto in je še posebej bogat in obsežen vir za razumevanje usodnih dogodkov zgodovine slovenskega naroda v prelomnih časih. Tretji del pa predstavljajo zapiski, ki opisujejo dogajanje in razmere v novih državnih okvirih. V tem delu, še posebej na mestu, kjer je govora o zadnjem desetletju njegovega delovanja, so zapisi nekoliko bolj skopi s podatki in krajši, kakor smo jih vajeni iz prvih let njegovega delovanja. Vseeno pa v njih ne manjka zanimivih informacij o političnih, gospodarskih in kulturnih razmerah med Slovenci v novih državnih okvirih; prav tako pa je moč najti tudi zapise o Slovencih na tujem, zlasti v ZDA. Tudi tja je šel škof Jeglič in na to popotovanje je s seboj vzel tudi najboljšega zaupnika – svoj dnevnik.

V škofovih dnevniških zapisih je mogoče začutiti Jegličevo predanost k izpolnitvi zastavljenih ciljev, za katere je bil prepričan, da morejo koristiti ljudstvu. Ob tem ni mogoče spregledati tudi njegove iskrene, globoke vere, in neomajnega zaupanja v Boga, h kateremu se je v preizkušnjah in radostih vedno znova zatekal. Zelo jasno se razgalijo tudi škofovi osebni dvomi, notranji boji in preizkušnje, ki so ga vznemirjali. Prikaže se torej v čisto človeški luči, z vsemi napakami in slabostmi vred. V zapisih zna biti Jeglič (tako kot drugim!) tudi sebi strog sodnik, ki si vedno znova prizadeva k rasti in premagovanju lastnih napak. V ta namen si – zlasti ob novem letu in duhovnih vajah, ki jih je pogosto opravljal – zadaja osebne cilje ter skozi zapiske pozneje tudi ocenjuje doseganje le-teh. V tej luči njegova skrb za delovanje »v večjo čast Božjo« torej ni pomenila le gradenj in obnov stavb, cerkva in prostorov, ki se jih je lotil z veliko drznostjo – če ob tem pomislimo le na zidavo škofovih zavodov –, pač pa je prvenstveno prežemala predvsem skrb za primerno duhovno, versko življenje tako njega samega, kakor njemu zaupanih duhovnikov in vernega ljudstva.

Prav o življenju župnij, delovanju društev, različnih organizacij, o življenju ljudstva torej in o Cerкви, kakor tudi o sposobnostih, bridkosti pa tudi stranpoteh duhovniškega stanu v teh desetletjih je veliko informacij mogoče izvedeti iz Jegličevih dnevniških zapisov. Njegova neutrudna delavnost in omenjena želja vse pridobiti za Boga ga je namreč vodila na župnije, med ljudi, v spovednice in med duhovnike. Videl je, kako živijo in delujejo in jih po eni strani opozarjal na njihove napake in slabosti, po drugi strani pa jih je znal tudi pohvaliti za opravljeno delo in izpolnjevanje zaupanih jim nalog. Ni bil slep za težave, v katerih so se znašli posamezniki; nekateri po lastni krivdi, drugi včasih tudi na račun neupravičenega obtoževanja. Za svoje duhovnike se ni obotavljal prositi tudi na najvišjih mestih, pa četudi se osebno s katerim od njih morda ni najbolje razumel ali pa so mu ti celo prizadejali kakšno krivico. Ob tem ga je seveda bolelo, ko je – poleg vsega lepega – imel možnost videti tudi temne, senčne plati življenja tako vernikov kot duhovnikov. Zlasti nekateri od teh slednjih, ki so s svojim, ne ravno zglednim življenjem (popivanje, slabo nramno življenje itd.), bili ljudstvu v pohujšanje, so mu prizadejali veliko skrbi. Zanje je iskreno molil in si prizadeval, da bi jih rešil. Kljub izrečenim ali zapisanim, včasih tudi (pre)ostrim besedam in svarilom, ter grožnjami z različnimi kaznimi (suspens), se je pod temi trdimi besedami odkrival kot dobri pastir. Vedno znova je tako pri svojih duhovnikih, ki so zašli na različne stranpote, iskal iskro želje po poboljšanju in če jo je opazil, je človeku po svojih močeh poskušal še dodatno pomagati. Velikokrat so to njegovo dobro srce poskušali tudi izkoristiti, posebej, ko so ga prosili za različno finančno pomoč, ki je praviloma ni odrekel, četudi je dobro vedel, za kaj gre. Vse te udarce in bolečine je potožil dnevniku in zaupal Bogu, pri katerem je vedno znova iskal pomoči.

Življenje župnij, duhovna poživitev vernikov in skrb za izgubljene ovčice so predstavljali pomembna vodila pri njegovem delu. Njegov neumorni duh je vedno znova iskal novih načinov, s katerimi bi ljudi pridobil za Boga, kar pa

se ni ustavilo na cerkvenem pragu, saj je s svojim delovanjem posegel tudi v politično, izobraževalno in kulturno sfero. Tu je bil včasih neomajno trd in zaverovan v svoj prav, kar je pozneje velikokrat obžaloval. Pogosto ga je zato skelelo, ko so njegove tako raznolične in včasih prenatrpane aktivnosti bile nerazumljene ali pa je njegovo delovanje naletelo na odpor ne le med laično javnostjo pač pa tudi med duhovniki. Tudi o tovrstnih očitkih in doživetjih, o različnih škofovih političnih aktivnostih ter njegovih pogledih in dejanjih je precej pojasnil in osvetlitev nekaterih ozadij mogoče razbrati prav iz škofovih dnevniških zapiskov.

Ves dnevnik je nekako prežet z razvijajočo se in vedno živahno dejavno osebnostjo škofa Jegliča, ki se bralcu razgalja prav do najbolj skritih misli. Ne skriva svoje odločnosti in energičnosti, ki pa sta mu včasih povzročili tudi nemalo težav. Zaradi tega je namreč včasih ravnal prenatrpano, se prehitro odločal in prehitro sodil – ne le v političnih zadevah, pač pa tudi pri vodenju škofije in še zlasti v gospodarskih, upravnih zadevah. Pri teh res ni imel vedno srečne roke z zaupanjem nalog pravih osebam. Toda bil je dovolj velik mož, da je vse te svoje napake prostodušno in iskreno zaupal dnevniku ter potem storil vse, da bi morebitno škodo, ki jo je s svojimi naglimi odločitvami komu storil, tudi popravil. Zanimivo je prebirati, kako se je škof Jeglič ob različnih sporih na župnijah bil pripravljen samo osebno odpraviti med ljudi, se z njimi soočiti, jih informirati o sami stvari ter jim razložiti tudi svoje poglede. Pri tem jih ni pozabil pohvaliti tudi za izrečene upravičene očitke; na drugi strani pa jih opozoriti na stranpoti, ki so jih – po njegovem mnenju – zmotno zagovarjali.

Slediti škofu Jegliču skozi vsa ta leta njegova delovanja, popisana na preko 1040 straneh omenjene knjige, predstavlja svojevrstno doživetje, vživljanje v tiste čase in v tedanje razmere, ki so jih klesali različni dogodki in osebe. Bogastvo podatkov se po svoje odraža prav v številu krajev in oseb, o katerih je v dnevniku pisal Jeglič. Prav razrešitev tovrstnih zapisov omenjenih krajev in oseb je urednika postavilo pred zahtevno nalogo, ki sta jo uspešno razrešila in bralcu skušala približati in pojasniti, za katero osebo ali kateri kraj v posameznem primeru gre. Prav tako bralcu iskanje zares izjemnega števila imen in krajev, ki se pojavljajo v dnevniških zapiskih, olajšata tako krajevno kot imensko kazalo, ki jima je dodano še stvarno kazalo.

Ob številnih opombah in razrešenih krajevnih ali osebnih imenih pa se vseeno zdi, da so mestoma kakšen komentar, napotek na nadaljnjo literaturo ali kakšno pojasnilo celo umanjali in bi jih veljalo dodati. V Jegličevem dnevniku (str. 466) beremo o obisku dr. Majarona: »/.../ v zadevi nagrobnega spominka onih dveh, ki sta bila lani 20. septembra ustreljena ob priliki izgredov zoper Nemce, katere so uprizorili naši liberalci.« Jasno je, da gre tu za Ivana Adamiča in Rudolfa Lundra, vendar tega pojasnila žal ni. Še bolj kot v tem primeru pa to velja za nekatere pomembnejše dogodke, o katerih je pisal škof in so odmevali v širšem državnem okviru ali pa pri dogodkih. Tako v zapiskih iz leta 1908 ob omembi ptujskih in septembrskih dogodkov (str. 425) ni nobenega komentarja ali pojasnila, za kaj je pri teh dogodkih šlo in kakšen vpliv so imeli tako na slovenski narod kot tudi širši družbeni prostor; če navedem le en primer. Podobno bi pričakovali spremne komentarje (pa tudi opozorila na relevantno literaturo) še pri nekaterih ključnih dogodkih na političnem parketu; na primer tistih, ki so se zgodili v letu 1917 in v katerih je prav škof Jeglič odigral najbolj pomembno vlogo. Sem zagotovo sodi njegova pobuda, da so vse slovenske politične sile septembra 1917 podpisale t. i. ljubljansko izjavo, s katero so se pridružili »/.../ državnopravni deklaraciji Jugoslovanskega kluba z dne 30. maja t. l.«, kakor piše v njenem prvem odstavku. O pobudi, izjavi in njeni utemeljitvi je Jeglič pisal v svojem dnevniku (str. 718–719). Sama izjava je sicer bila objavljena že 15. 9. 1917 v Slovincu. Pri tem takšne dodatne opombe ne bi prav nič *utrujale bralca*, če uporabim besede iz uredniških pojasnil, pač pa bi mu osvetlile dogajanje in razvoj dogodkov, ki so imeli velik odmev v takratni državi in širšem družbenem

prostoru. Res pa je, da bi takšne opombe dodatno vplivale na debelino že tako obsežne knjige. V tej luči bi zato morda bilo celo bolje, če bi dnevnik izšel v dveh ali več delih. Tako bi bilo potem mogoče v večji meri podati tudi ustrezne komentarje, dodatna pojasnila in navesti relevantno literaturo, ki obravnava posamezna pomembna vprašanja. Znanstvenokritične edicije vsebujejo namreč prav vse naštetu, če si za zgled seveda vzamemo izvrstne edicije sosednjih držav; npr. avstrijsko edicijo *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates (1848–1867)*. Žal pa se v splošnem dobiva vtis, da takšnim uveljavljenim mednarodnim standardom že samo slovensko zgodovinopisje le redkokdaj želi slediti (če sploh).

Strokovno oko bralca bo mestoma lahko opazilo tudi nekatere drobne nepravilnosti. Če omenim le nekatere primere: dr. Anton Korošec je na primer postal državnozborni poslanec že leta 1906, ko je nasledil umrlega Josipa Žličkarja, in ne šele leta 1907 (str. 557). Prav tako je pravilno uradno ime papeškega odlikovanja v resnici *Pro Ecclesia et Pontifice* [*Za cerkev in papeža*] (ne obratno!), kar bi veljalo zapisati tudi v pojasnilu (str. 471); nasploh pa bi takšna pojasnila pričakovali tudi pri omembi drugih papeških odlikovanj in redov (prim. red Pija IX. na str. 238). Prav tako je novi *Zakonik cerkvenega prava* (CIC) popolnoma »stopil v veljavo« leta 1918 in ne že leta 1917, ko je bil 'le' razglašen (str. 687).

Zdi se, da so nekaj nevšečnosti povzročali tudi vojaški terminološki izrazi in posamezna vprašanja, povezana z vojaštvom v habsburški monarhiji. Tako je za nemški čin *Feldmarschalleutnant* zaslediti v zapisih dva možna prevoda (str. 320; 715), kar bi veljalo poenotiti. Temu ob rob velja pripomniti, da slovenjenje navedenega čina še danes buri duhove, čemur pa se niso mogli izogniti niti v Jegličevem času, kakor gre razbrati iz knjižne ocene Viktorja Steske. Ta je o tem že leta 1902 zapisal: »*Prisiljeno se glasi* ‹feldmaršal poročnik› (68), tuje ‹feldmaršallajtenant› (71), ker se je že udomačila beseda ‹podmaršal›, ki se večkrat bere v tej zbirki.« (*Dom in svet*, l. 1902, številka 2, str. 116). Dejansko se za ta nemški čin še največkrat uporablja predlagano udomačeno slovensko besedo 'podmaršal' (danes nekateri posamezniki zagovarjajo prevod 'feldmaršalporočnik'). V pojasnilih bi veljalo tudi popraviti navedbo za podmaršala Rudolfa viteza (sic!) Chavanne-ja, ki v Ljubljani ni bil poveljnik 28. pehotnega polka (tega so v resnici sestavljali večinoma Čehi; do leta 1912 pa je enota imela svoj polkovni štab v Pragi nato pa v Innsbrucku), pač pa 28. pehotne divizije (str. 320). Pri vojaškem izrazu 'kor' (str. 616) gre v resnici za *vojaški korpus*, oziroma, kakor so takrat tudi navajali, *vojni (armadni) zbor*, kar bi morda tudi sodilo k pojasnilu. Zaradi velikega števila predstavljenih podatkov pa je seveda povsem razumljivo in pričakovano, da je prihajalo pri urejanju dela in pisanju opomb do takšnih drobnih pogrškov, ki so spremljevalci vsakega knjižnega dela.

Kaj reči ob prebranem Jegličevem dnevniku, ki je prvič in v celoti objavljen prišel med Slovence? V prvi vrsti zagotovo velja vsem, ki so si prizadevali in potem izpeljali uresničitev te dolgoletne želje, izreči iskreno zahvalo. Nedvomno bodo zapiski – tako kot je škof Jeglič v svojem času vplival na sodobnike in soustvarjal versko, družbeno, politično in kulturno življenje slovenskega naroda – zaznamovali slovensko zgodovinopisje in pri bralcih pustili svoj pečat. Dostopnost škofovega dnevnika in izjemno bogastvo podatkov, ki jih prinaša, bodo zagotovo še dodatno poglobili vedenje o obdobju Jegličevega aktivnega delovanja, o življenju njegovih sodobnikov, utripu krajev, v katerih se je škof gibal, pa tudi o različnih viharnih in prelomnih dogodkih, ki so jim bili priča ali pa so jih celo sami pomagali aktivno krojiti.

Miha Šimac

Razstave || Exhibitions

Zapisano ostane: 70 let Arhiva Republike Slovenije

Gruberjeva palača, sedež
Arhiva Republike Slovenije.

Arhiv Republike Slovenije bi lahko praznoval več obletnic, a navadno se spominjamo predvsem tiste, ki je povezana z ustanovitvijo prve samostojne arhivske ustanove za vso Slovenijo. Spominjali bi se lahko tudi leta 1926, ko je bil formalno ustanovljen Državni arhiv, ki pa je še naprej deloval kot organizacijska enota Narodnega muzeja; leta 1887/88, ko je bila dograjena stavba Kranjskega deželnega muzeja Rudolfinuma z namenskimi prostori za (deželni) arhiv; leta 1859, ko je Historično društvo za Kranjsko predlagalo, da bi se ustanovil deželni arhiv, medtem ko so arhivsko gradivo do tedaj že zbirale in popisovale različne ustanove, društva in posamezniki; ali leta 1821, ko je bil ustanovljen Kranjski stanovski muzej (leta 1826 preimenovan v Kranjski deželni muzej). Tradiciji arhiviranja lahko seveda sledimo tudi globlje v zgodovino, v grajske, samostanske in mestne kamre ... Ker pa je eden najstarejših in najpomembnejših fondov v Arhivu Republike Slovenije in v državi nasploh kranjski stanovski arhiv, omenimo še, da je bil prvi kranjski stanovski registrator oz. arhivar Hans Haltenspill nastavljen že leta 1586.

Z uredbo Narodne vlade Slovenije sta bila 31. 10. 1945 ustanovljena Osrednji državni arhiv Slovenije in arhivski svet (Ur. l. SNOS in NVS 1944–1945, 50/45); akt je stopil v veljavo z objavo v uradnem listu 7. novembra istega leta. Uredba, ki sta jo podpisala minister za prosveto dr. Ferdo Kozak in podpredsednik Narodne vlade Slovenije dr. Marijan Breclj, je med drugim predvidevala, da se Osrednji državni arhiv Slovenije v Ljubljani ustanovi »za vse območje federalne Slovenije«. Novoustanovljeni arhiv je postal samostojna državna ustanova pod neposrednim nadzorstvom ministrstva za prosveto (1. člen).

»Osrednji državni arhiv Slovenije ima namen, da zbira in hrani vse zgodovinske in kulturno pomembne arhivske predmete in zbirke, zlasti take, ki se tičejo slovenskega narodnostnega ozemlja in slovenskega naroda. O vseh predmetih in zbirkah vodi natančen pregled in ima v razvidu in pod svojim nadzorstvom vse druge arhive in zbirke arhivalij v Sloveniji.« (2. člen).

»V Osrednji državni arhiv Slovenije se stekajo vse, za redno poslovanje že izločene ali pogrešljive zgodovinsko ali znanstveno pomembne arhivalije državnih oblasti in ustanov na območju Slovenije. Državni arhiv Narodnega muzeja v Ljubljani preide z vsemi svojimi sestavinami in vsem inventarjem v Osrednji državni arhiv Slovenije. V hrambo se mu izroče vse zbirke arhivalij in arhivi, ki so prešli v last ali upravo države /.../« (3. člen).

»Uporaba zbirk Osrednjega državnega arhiva je vsakomur dostopna v mejah arhivskega reda /.../« (4. člen).

»Ravnatelj in arhivsko strokovno osebje (arhivarji) morajo imeti fakultetno izobrazbo ter poznati zgodovinske pomožne vede in upravno zgodovino, kakor določa pravilnik.« (5. člen).

70. obletnico osrednjega slovenskega arhiva smo praznovali predvsem zelo delovno. Kljub temu se nam je zdelo primerno pripraviti priložnostno razstavo, s katero smo se spomnili naših začetkov, prehojene poti, pionirjev arhivske službe in arhivistike, številnih strokovnjakov in zanimivih ljudi, ki so bili del naše zgodbe, in naših selitev 'z dežja pod kap'. Predstaviti smo želeli gradivo, ki ga hranimo, in poslanstvo, ki ga opravljamo ... Na koncu tudi izzive, ki nas čakajo. Nastala je razstava *Zapisano ostane*, ki sta jo pripravila Marija Grabnar in Andrej Nared ter je bila na desetih panojih v parku pred stavbo arhiva na Zvezdarski na ogled od začetka decembra 2015 do začetka junija 2016.

Pionirsko obdobje arhiva kot dela Kranjskega deželnega muzeja in nato Narodnega muzeja je žal precej slabo poznano. Gotovo bo praznovanje dvesto-

Logotip ob 70. obletnici
Arhiva Republike Slovenije.

letnice ustanovitve Kranjskega stanovskega (deželnega) muzeja, najstarejše slovenske kulturne ustanove in skupnega prednika glavnih kulturnovarstvenih ustanov pri nas (Narodni muzej Slovenije, Arhiv Republike Slovenije, Narodna galerija, Slovenski etnografski muzej, Prirodoslovni muzej Slovenije), primerna priložnost tudi za temeljito raziskavo zgodovine varstva arhivskega gradiva v obdobju do ustanovitve Osrednjega državnega arhiva Slovenije.

Pozive po ustanovitvi javnega, osrednjega arhiva, ki bi združil gradivo slovenskih pokrajin, je bilo mogoče slišati že v začetku 20. stoletja, posebno pa po letu 1918. Ravnatelj muzeja dr. Josip Mantuani je denimo novembra 1918 menil, da bi bila za (začasno) hrambo takega združenega arhiva primerna katera izmed izpraznjenih vojašnic, ena izmed možnosti je bil tudi ljubljanski grad. A ostalo je le pri načrtih. Leta 1926 ustanovljeni Državni arhiv je bil zgolj črka na papirju in je ostal utesnen v Narodnem muzeju, njegovo delovanje pa je bilo v glavnem omejeno na območje nekdanje Kranjske. Arhiv ni imel lastnega osebja, zato je arhivsko delo opravljal kar ravnatelj muzeja dr. Josip Mal. Leta 1939 je bil kot arhivar zaposlen dr. Stanko Jug, ki pa je bil med vojno interniran in je umrl v Dachauu februarja 1945.

Ko je jeseni 1945 nastala nova arhivska ustanova pod pristojnostjo republiškega ministrstva za prosveto, so problemi skrbi za gradivo ostali podobni. Arhiv je zbiral in hranil zgodovinsko pomembno gradivo, ki je zadevalo slovensko narodnostno ozemlje in slovenski narod ter o njem vodil evidenco. Podedoval je gradivo muzejskega Državnega arhiva, na terenu pa prevzemal gradivo ukinjenih ustanov in državnih uradov. To je bila precejšnja novost. Uradniki so pod vtisom revolucionarnih družbenih sprememb gradivo nekdanjih uradov omalovaževali, ga trpali na podstrešja, v vlažne kleti, neredko so ga uporabljali za ovojni papir, v kolikor ga niso preprosto oddali papirnicam v predelavo.

Arhiv se je zaradi upravnopolitičnih sprememb večkrat preimenoval: leta 1953 v Državni arhiv Ljudske republike Slovenije, leta 1966 v Arhiv Slovenije, leta 1979 pa v Arhiv Socialistične republike Slovenije. Današnje ime nosi od ustanovitve samostojne države leta 1991.

Za hrambo, strokovno obdelavo in uporabo arhivskega gradiva seveda ni primerna vsaka klet ali podstrešje. Odnos države je bil velikokrat mačehovski in arhiv je bil navadno na koncu verige financiranja; vseskozi se je otepal s prostorsko stisko. Počasno dodeljevanje skladiščnih prostorov, mikroklimatsko povsem neustreznih, je bilo daleč od njegovega načrta – čimprej v novo arhivsko stavbo. Prostorska stiska je bila huda zlasti do leta 1953, ko je bival v Narodnem muzeju. Na voljo je imel 26 m² veliko pisarno za administrativna in strokovna dela ter tri skladiščne prostore v skupni izmeri 217 m². Poleg tega je hranil gradivo še na podstrešju Narodne in univerzitetne knjižnice ter po kletih javnih in zasebnih stavb. Gradivo je bilo v takem stanju, da so njegovo količino merili kar v kubičnih in ne tekočih metrih. Leta 1954 so npr. našteali 1047 m³ ali okrog 11.000 tm. Pa vendar je bilo gradivo uporabnikom na voljo že maja 1946.

Konec leta 1953 je arhiv dobil del prostorov v prvem nadstropju Gruberjeve palače in Virantove hiše na Levstikovem trgu v izmeri 683 m². Leta 1965 je končno prevzel v upravljanje celoten kompleks med Levstikovim trgom, Zvezdarsko in Rožno ulico ter v pridobljene prostore preselil skoraj vse gradivo. Z adaptacijo je začel dobro desetletje pozneje, v letih 1977–1979, še prej, v letih 1972–1976, pa je ob Rožni ulici sezidal prvo namensko arhivsko skladišče v Sloveniji.

Leta 1992 se je uresničila več kot sedem desetletij stara ideja Josipa Mantuanija – osrednjemu slovenskemu arhivu so bili namenjeni prostori nekdanje vojašnice ob Roški in Poljanski cesti. Prvotni načrti so govorili, da se bo del arhiva tja preselil že do leta 1998, a dotlej ni uspel priti niti do gradbenega dovoljenja. Do leta 2006 je bil (vzhodni) trakt z depoji vendarle obnovljen in arhiv je tja preselil mlajše gradivo, ki ga je še pred dobrim desetletjem v Ljubljani hranil kar na sedmih lokacijah. Danes ima arhiv svoje prostore na Zvezdarski in na

Kongresnem trgu (Kazina), arhivske depoje tudi na Roški oz. Poljanski cesti ter za filmsko gradivo v Borovcu pri Kočevski Reki.

Tudi število zaposlenih je naraščalo počasneje, kot bi si želeli. Leta 1955 jih je bilo 16, od tega 10 strokovnih delavcev. Po letu 1974 je število delavcev počasi spet naraščalo: leta 1975 jih je bilo 20, ob vključitvi restavratorske delavnice nekdanjega Muzeja ljudske revolucije leta 1980 že 36. Zadnji večji priliv je nastal zaradi sprejetja delavcev arhivov političnih organizacij leta 1990 in Inštituta za novejšo zgodovino leta 1992 – takrat jih je bilo že 65. Število zaposlenih je naraščalo še do leta 2000, ko jih je bilo največ v vsej zgodovini, 78, potem pa je počasi upadalo. Zdaj ima Arhiv Republike Slovenije kot organ v sestavi ministrstva za kulturo 67 uslužbencev.

Arhiv je v 70 letih vodilo 8 direktorjev: Jože Maček (1945–1974), Marija Oblak Čarni (1974–1984, 1988–1993), Ema Umek (1984–1988), Vladimir Žumer (1993–2004), Dragan Matić (2004–2005, 2009–2012), Matevž Košir (2005–2009), Jože Dežman (2012–2013), Bojan Cvelfar (2013–).

Arhiv Republike Slovenije hrani skoraj 23.000 tekočih metrov arhivskega gradiva, večinoma na papirju, pa tudi na pergamentu, mikrofilmu, filmskem traku in drugih nosilcih zapisov. Gradivo je bilo konec leta 2015 razvrščeno v 1968 arhivskih fondov in zbirk.

Arhivsko gradivo se danes uporablja v dveh čitalnicah, na Zvezdarski 1 in na Kongresnem trgu 1. Vsakoletna statistika uporabe arhivskega gradiva, ki zajema obiske v arhivskih čitalnicah pa tudi pisne vloge, nam pove, da je največ zanimanja za gradivo nekdanje Službe državne varnosti in zveze komunistov, nato za mape franciscejskega katastra ter zbirke listin, urbarjev, rokopisov in zapuščinskih inventarjev. Sledi uporaba upravnih fondov (Deželni stanovi za Kranjsko, Vicedomski urad za Kranjsko, Deželna vlada za Kranjsko, Kraljevska banska uprava Dravske banovine) in posameznih zasebnih fondov.

V kontekstu prezentacije gradiva in stikov z javnostmi omenimo še predstavitev naše dejavnosti šolskim in drugim skupinam, organizacijo lastnih in gostujočih razstav ter raznovrstna predavanja in projekcije filmov. Raziskovalna dejavnost v obliki sodelovanj pri raziskovalnih projektih na področju arhivistike, zgodovine in drugih ved ter objava monografij, znanstvenih razprav in člankov je z delom arhiva neločljivo povezana.

Arhiv Republike Slovenije ima 9 notranjih organizacijskih enot oz. sektorjev: Služba za splošne naloge; Sektor za informacije in dokumentacijo; Sektor za varstvo najstarejšega arhivskega gradiva; Sektor za varstvo arhivskega gradiva s področja zdravstva, šolstva, gospodarstva, društev, dela uprave in sodstva; Sektor za varstvo arhivskega gradiva posebnih arhivov; Sektor za varstvo arhivskega gradiva uprave po letu 1945; Slovenski filmski arhiv; Center za restavriranje in konserviranje arhivskega gradiva; Sektor za elektronske arhive in računalniško podporo.

V prihodnjih letih nas čaka več pomembnih izzivov, od katerih jih omenimo le nekaj. Prvi je prenova severnega trakta vojašnice na Roški oz. Poljanski cesti, s katero želimo končati več kot dvajsetletno prenovo nekdanjih vojašniških stavb in tako večino prostorov arhiva združiti na enem mestu. Razmišljamo tudi o novih depojih v območju omenjenega kompleksa, saj bo treba v naslednjih letih prevzeti veliko arhivskega gradiva (zlasti upravnih organov), ki priča o nastanku samostojne države in je po valorizacijskih kriterijih označeno kot najpomembnejše.

Pomembna naloga je skrb za elektronsko arhivsko gradivo, zato bomo v naslednjih letih nadgrajevali slovenski javni elektronski arhiv. V sodelovanju z Ministrstvom za javno upravo in vsemi slovenskimi javnimi arhivi namreč vzpostavljamo kompleksno okolje, namenjeno elektronskemu arhiviranju. Leto vključuje postopke prevzemanja elektronskega gradiva v pristojne arhive in njegovo strokovno obdelavo, prav tako tudi učinkovito upravljanje in uporabo ter dolgoročno hrambo. Omenjeno predstavlja pomembno dopolnilo doseda-

nje skrbi za arhivsko kulturno dediščino, ki jo izvaja slovenska arhivska javna služba.

Na začetku prispevka smo omenili, da je bilo jubilejno leto za Arhiv Republike Slovenije zelo delovno. Bilo pa je tudi zelo uspešno, zato povzemimo še nekaj pomembnejših dosežkov, ki jih je direktor dr. Bojan Cvelfar 18. 12. 2015 predstavil na novinarski konferenci in slavnostni prireditvi ob 70. obletnici arhiva.

Poleg rednega dela, tj. sodelovanja z ustvarjalci, vrednotenja, prevzemanja in strokovne obdelave arhivskega gradiva, ki je bilo že samo po sebi dokaj intenzivno, velja glede opravljenega dela v letu 2015 izpostaviti naslednje:

1. Delo z uporabniki poteka nemoteno, obisk čitalnic in uporaba gradiva sta bila primerljiva z letom 2014 in tudi z zadnjim večletnim obdobjem. Opozoriti je treba na izjemno zahtevno delo pri pripravi za uporabo tistih arhivskih fondov in zbirk, ki vsebujejo po zakonu varovane osebne podatke; tako gradivo je treba prej pregledati in po potrebi pripraviti anonimizirane kopije. Slednje velja predvsem za arhivski fond SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS ter za primere, da uporabnik ne pridobi dovoljenja arhivske komisije za neomejen vpogled v celovito arhivsko gradivo. Na omenjenem fondu poteka tudi digitalizacija gradiva v analogni obliki (papir, mikrofilm, mikrofiš) v smislu varnostnih in uporabniških kopij. Samo v letu 2015 nam je uspelo izdelati več kot 170.000 posnetkov, skupna številka digitalizatov pa že presega 970.000.
2. Intenzivno smo se lotili podrobnega strokovnega pregleda vsega arhivskega gradiva v arhivu oz. 'inventure', ki bo končana do sredine leta 2016.
3. Od prevzemov arhivskega gradiva bi izpostavili dopolnitev najbolj uporabljane fonda SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS. Gre za izpis iz Centralne aktivne evidence na mikrofilmskih žepkih, ki ga je arhivu predal Dušan S. Lajovic iz Avstralije (izpis je bil pred leti bolj znan kot udba.net). S tem smo pomembno dopolnili ta arhivski fond, katerega del, ki se nanaša na državno varnost, je bil v preteklosti v veliki meri uničen.
4. Izpostaviti velja tudi razglasitev dokumentarnega gradiva Dokumentacije in fotodokumentacije družbe Delo d. d. za zasebno arhivsko gradivo, s čimer je to pomembno gradivo pridobilo status najvišje zaščite.
5. Izdali smo osem publikacij:
  - Davorin Jenko, 2015, uredila Gregor Jenuš in Franc Križnar
  - Zemljiški gospod Janez Vajkard Valvasor in njegov urbar, 2015, Boris Golec (soizdajatelj in sozaložnik Javni zavod Bogenšperk)
  - Filmsko gradivo Slovenskega filmskega arhiva pri Arhivu Republike Slovenije, zv. 8, 2015, Vladimir Sunčič
  - Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim, 2015, Jelka Melik, Mateja Jeraj
  - Evidentiranje arhivskega gradiva v tujini, letnik 2015, dve številki, uredil Gašper Šmid
  - Listine jezuitskega kolegija v Ljubljani 1592–1751, 2014, Jure Volčjak
  - To smemo že tako dolgo: kmečke služnosti in njihova odprava, 2014, Alenka Kačičnik Gabrič (soizdajatelj in sozaložnik Inštitut za novejšo zgodovino).
6. Poleg rednih mesečnih predavanj smo v sodelovanju z Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa ZRC SAZU izvedli znanstveni posvet Dolga zgodovina urbarjev in pripravili priložnostno razstavo.
7. Izjemno delo opravljajo naše sodelavke v Centru za konserviranje in restavriranje. Poleg rednega dela (konserviranja in restavriranja pečatov, listin na pergamentu in papirju, nevezanega in vezanega gradiva, načrtov, fotografij ipd.) so v sodelovanju s TV-Slovenija v gibljivih slikah zabeležile

- zahtevne postopke na primeru restavriranja Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske. Ker bo center v letu 2016 praznoval 60. obletnico svojega delovanja, ob tej priložnosti pripravljamo izdajo jubilejne publikacije s prispevki priznanih domačih in tujih strokovnjakov ter več drugih aktivnosti.
8. Glede na to, da Slovenski filmski arhiv pri Arhivu Republike Slovenije nima lastne projekcijske dvorane, smo v Slovenski kinoteki pripravili 27 dobro obiskanih filmskih večerov. V Jugoslovanski kinoteki v Beogradu pa smo uspeli digitalizirati in restavrirati dve slovenski celovečerni filmski klasiki: *Srečno*, *Kekec* in *Kekčeve ukane*.
  9. Leta 2015 smo zaključili prvi pomembnejši del projekta e-ARH.si, ki je bil financiran iz evropskih sredstev OPRR (Operativni program krepitve regionalnih razvojnih potencialov za obdobje 2007–2013). S tem smo uspeli vzpostaviti zamatke slovenskega elektronskega arhiva. Med drugim smo zagotovili zakonsko zahtevane tri lokacije (primarna je v Arhivu Republike Slovenije, sekundarna v prostorih Ministrstva za javno upravo v Ljubljani in tretja v prostorih Ministrstva za javno upravo v Mariboru). Uspelo nam je izdelati programska orodja za prevzemanje nekaterih vrst arhivskega e-gradiva (SIP-kreator) in programska orodja za potrebe uporabe arhivskega gradiva v elektronski obliki (DIP-kreator). Poleg tega smo v času odvijanja projekta zbrali veliko znanj in izkušenj, ki bodo dobrodošli v prihodnje.
  10. Za delovanje vsake ustanove so temeljnega pomena primerni prostori. Tudi na tem področju nam je v letu 2015 uspelo narediti kar nekaj uspešnih korakov:
    - a. zamenjali smo dotrajane in zdravju škodljive javljalce požara v vseh depojih na sedežu arhiva,
    - b. adaptirali smo depoje za hrambo filmskega arhivskega gradiva v prvem nadstropju vzhodnega trakta nekdanje vojašnice na Roški, tako da bomo lahko zagotavljali še posebej zahtevne mikroklimatske pogoje,
    - c. adaptirali smo depoje za hrambo arhivskega gradiva na papirju v nizkem pritličju iste zgradbe ter tako pridobili prepotrebne prostore za nove prevzeme,
    - d. za potrebe prenove severnega trakta vojašnice na Roški smo pripravili arhitekturno idejno zasnovo in več drugih, s tem povezanih elaboratov.
  11. Spomniti velja tudi na veliko razstavo *Arhivi – zakladnice spomina*, ki smo jo spomladi 2015 v Narodnem muzeju Slovenije skupaj pripravili vsi slovenski javni in cerkveni oz. (nad)škofijski arhivi. V podobi originalov (170) smo predstavili najdragocenejše, vsebinsko najpomembnejše in vizualno najlepše gradivo, ki ga premoremo slovenski arhivi. Pripravljena je tudi potujoča razstava, ki temelji na reprodukcijah gradiva in bo v naslednjih letih prepotovala celotno Slovenijo, predvidevamo pa tudi gostovanja v tujini.
  12. Tudi na področju reševanja vprašanja nasledstva po nekdanji SFRJ je v letu 2015 prišlo do pomembnih premikov, predvsem na področju projekta digitalizacije skupne arhivske dediščine, katerega pobudnik smo bili. Na nekaj sestankih sta projektni svet in projektna skupina razrešila več strokovnih dilem ter se odločila za izvedbo pilotne digitalizacije izbrane ga arhivskega fonda v Arhivu Jugoslavije v letu 2016.

Marija Grabnar in Andrej Nared

Fragmenti pretrganega časa – neizvedeni projekti turistične arhitekture

Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 15. april–18. maj 2016

15. 4. 2016 je Arhiv Republike Slovenije v sodelovanju z Muzejem za arhitekturo in oblikovanje v Ljubljani odprl gostujočo razstavo Državnega arhiva iz Reke z naslovom *Fragmenti pretrganega časa – neizvedeni projekti turistične arhitekture*. Razstava je plod večletnega sodelovanja z Državnim arhivom iz Reke in je tudi nadaljevanje manjše razstave z reprodukcijami, ki smo jo v letu 2015 odprli na Mednarodni arhivski dan v Arhivu RS z naslovom *Kvarnerska kopališka dediščina* – to razstavo je zabeležila tudi TV-Slovenija s prispevkom v Odmevih (Kultura, 9. 6. 2015). Razstava je zajela arhitekturne načrte, risbe in projekte za turistične objekte v času avstrijske monarhije za območje Opatije in Kvarnerja. Zajela je arhitekturne načrte (originale in reprodukcije) različnih turističnih objektov v Kvarnerju, ki so delo več dunajskih arhitektov in njihovih arhitekturnih birojev. Ti projekti turistične arhitekture in infrastrukture kljub vsej svoji lepoti na žalost niso bili nikoli izvedeni zaradi različnih razlogov – bodisi finančnih bodisi zaradi zasuha zgodovinskih dogodkov in začetka I. svetovne vojne. Gre za precej obsežno razstavo, ki ima tudi približno polovico originalnega arhivskega gradiva med razstavljenimi eksponati, kar je tudi redkost za gostujoče razstave. Na pogled je bila zelo estetska in je privabila širok krog ljudi (po podatkih Muzeja za arhitekturo in oblikovanje si je razstavo ogledalo 1056 obiskovalcev). Razstava je bila postavljena do 18. 5. 2016, ko je bilo tudi organizirano vodenje po razstavi g. Gorana Crnkovića, direktorja Arhiva DAR.

Razstava *Fragmenti pretrganega časa – neizvedeni projekti turistične arhitekture* avtoric dr. Mirjane Kos (Hrvaški muzej turizma v Opatiji) in dr. Jasenke Kranjčević (Inštitut za turizem v Zagrebu) je bila postavljena v Muzeju za arhitekturo in oblikovanje v Gradu Fužine v Ljubljani. Premierno so razstavo postavili na Reki leta 2013 in je v svoji prvotni postavitvi zajela tudi gradivo nekaterih načrtovanih turističnih objektov v Dalmaciji, zato so pri tem sodelovali tudi arhivi iz Dalmacije. Razstava je zatem gostovala v Dubrovniku in Zadru. Razstava v Ljubljani je zajela samo gradivo iz Državnega arhiva Reke, ki tudi po obsegu hrani največ tovrstnega gradiva in je hkrati tudi najbolj reprezentativno.

Na razstavi so bili predstavljeni načrti, skice in perspektive turističnih zgradb, ki so jih projektirali konec 19. in v začetku 20. stoletja oz. do 1. svetovne vojne, vendar jih zaradi vojne in njenih posledic niso nikoli zgradili. V Ljubljani je bilo razstavljenih okrog 35 eksponatov. Izmed teh je polovica izvirnikov (19 originalnih dokumentov) in jih hrani Državni arhiv iz Reke. V začetkih turističnega razvoja, ki se je širil od severa proti jugu ob spremljajočem razvoju prometne infrastrukture, so na Jadran prihajali gostje iz bogatih družbenih plasti izbranega okusa. Njim se je prilagodila ponudba: namestitev, gostinske usluge, vsebine za počitek in okrevanje (zdravilni naravni dejavniki), prosti čas in zabavo. Posebno pozornost so posvečali izgradnji kopališke infrastrukture zaprtega (kopeli) in odprtega tipa (morje), saj so bili gostje iz srednjeevropskega prostora večinoma neplavalci, upoštevati pa je bilo treba tudi meščansko moralo in spoštovati norme, kar je pomenilo ločeno kopanje za moške in ženske ter stroga pravila obnašanja na kopališču, ki jih je določal »kopališki red«.

Ker so bili prvi turisti pripadniki visokih družbenih plasti in pred pojavom masovnega, socialnega turizma, so najstarejši projekti praviloma najbolj razkošni, kar je razvidno iz razstavljenih načrtov. Gre za takratno sodobno arhitekturo visokih standardov in estetskih meril, ki je odsev daljnovidne vizije razvoja turizma pionirjev turistične gospodarske dejavnosti, ki bi se lahko uporabljala tudi danes. Med projektanti, ki so avtorji razstavljenih načrtov, se na

Opatija, projekt morskoga pročelja, Državni arhiv Rijeka.

Obiskovalci otvoritve razstave *Fragmenti pretrganega časa – neizvedeni projekti turistične arhitekture* v Muzeju za arhitekturo in oblikovanje, 15. 4. 2016.

Lovran, načrt sezonske vile, 1901, Marcel Kammerer, perspektiva in tloris, *Der Architect*, Dunaj, 1901.

Govorniki na otvoritvi razstave *Fragmenti pretrganega časa – neizvedeni projekti turistične arhitekture v Muzeju za arhitekturo in oblikovanje*, 15. 4. 2016.

hajajo nekateri najpomembnejši arhitekti tistega časa, kot so Adolf Loos, Josef Schulz, Carel Seidl, Alfred Keller in drugi.

Zgodovina kopališč, kopališke arhitekture in kulture ter videz hrvaških obalnih mest bi bili povsem drugačni, če bi se kopališča ohranila in bi zgradili načrtovane kopališke zgradbe na osnovi obstoječe projektne dokumentacije, ki jo lahko občudujemo na tej razstavi in se hrani v gradbenih fondih hrvaških državnih arhivov ter drugih ustanovah.

Odprtja razstave so se poleg Gorana Crnkovića, Bojana Cvelfarja in Matevža Čelika udeležili tudi direktorji treh ustanov, ki so sodelovale v tem skupnem razstavnem projektu, člani diplomatskega zbora iz dežel, ki so bile udeležene v začetkih turizma na Jadranu – med drugimi mag. Marie Thérèse Hermges, kulturna svetnica avstrijskega veleposlaništva v Ljubljani ter direktorica Avstrijskega kulturnega foruma.

Razstavo je spremljal vsebinsko bogat katalog s prispevki obeh avtoric razstave v hrvaškem jeziku, ki daje tudi precejšen umetnostnozgodovinski prispevek z opisom in opredelitvijo turističnih zgradb, kjer so mnoge avtorje navdihovali mediteranski elementi. Hkrati pa je z bogatim slikovnim gradivom tudi povezava na mnoge časopisne vire takratnega Dunaja (predvsem strokovni časopis *Der Architekt*). Katalog zajema tudi veliko povsem tehničnih in gradbenih podatkov, kar nakazuje, da o teh objektih obstaja tudi spisovno arhivsko gradivo in različne dosedanje objave, kar nakazuje tudi obsežen seznam virov in literature.

Novico o razstavi je 15. 4. 2016 zabeležil reški časopis *Novi list*. Vsekakor pa si podobnih oblik kulturnega sodelovanja bližnjih arhivskih in muzejskih ustanov v regiji lahko samo želimo.

Mirjana Kos
Natalija Glažar

Dolga pot do krajše ceste

Razstava in zbirka Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici. Nova Gorica, 2015

Pogled na pobočje Sabotina z vrisanimi variantami trase sabotinske ceste leta 1978. PANG 583, Zbirka fotografij, a.e. 59/2.

Razstava s pomenljivim naslovom *Dolga pot do krajše ceste* je posvečena 30-letnici odprtja sabotinske ceste, ki je zelo skrajšala in olajšala povezavo med Goriškimi Brdi in regijskim središčem v Novi Gorici. Cesta, ki povezuje ozemljaska roba na eni in drugi strani hriba Sabotin, velja za politično in gradbeno posebnost v svetovnem merilu. Speljana je namreč preko ozemlja dveh držav, zamisel o njeni gradnji pa se je rojevala v prepletenosti z nerešenimi vprašanji in pogajanji glede dokončne mejne črte med Italijo in Jugoslavijo. Zaradi zapletene in zares edinstvene situacije so od prvih predlogov do izgradnje ceste minila skoraj štiri desetletja.

Po mirovni pogodbi, sklenjeni v Parizu leta 1947 med takratnima državama Italijo in Jugoslavijo, je osrednji del Goriških Brd prišel v sklop jugoslovanskega ozemlja, obrobni del pa v okvir italijanske države. Takrat še začasna državna meja je geografsko in etnično celoto presekala zelo nenaravno in nesmiselno, dobesedno preko gospodarstev in domačij, in s tem jugoslovanskemu delu Brd zaprla skoraj vse naravne dohode in izhode in tudi skoraj vse ceste v goriško ravnino. Namesto prejšnje udobne in kratke povezave preko Oslavja in Ločnika so imeli Brici v novih razmerah do upravnega središča le eno samo cesto, in sicer preko prelaza Vrhovlje do oddaljenega in nepraktičnega mostišča v Plavah in od tam naprej do Nove Gorice. Prizadeti prebivalci so na te nevdržne razmere opozarjali že takoj po priključitvi k Jugoslaviji. Leta 1952 so minis-

trstvu za zunanje zadeve v Beogradu poslali obširno spomenico z obrazložitvijo stanja in zahtevo po korekturi začasne državne meje. Že takrat so opozarjali na nujnost krajše povezave do novozgrajenega središča v Novi Gorici, a pot do realizacije tega predloga je bila še dolga. V petdesetih in šestdesetih letih sta jugoslovanska in italijanska stran ponujali številne predloge za različne variante nove ceste. V reševanje problematike so se vključila tudi lokalna politična in upravna vodstva. Potekale so strokovne razprave, raziskave terena, začetna tehnična projektiranja ter diplomatska pogajanja med obema državama za izvedbo najbolj sprejemljive trase preko pobočij Sabotina s prečkanjem dela italijanskega ozemlja. Gradnja neposredne povezave Brd in Solkana z delnim potekom ceste preko italijanskega ozemlja je bila zapisana tudi v Osimskih sporazumih, ki so bili podpisani leta 1975. Mešana jugoslovansko-italijanska komisija naj bi določila dokončno traso in pripravila pravilnik o uporabi ceste. Sledila so ponovna večletna usklajevanja. Prva gradbena dela so stekla marca 1980, decembra 1984 je bila dokončana gradnja ceste na celotni trasi, skupaj z mostom čez Sočo, 15. 6. 1985 je bilo slovesno odprtje nove ceste, poimenovane sabotinska, včasih tudi osimska oziroma briška cesta ali tudi »cesta prijateljstva«. Zadovoljstvo in veselje vseh, ki so si prizadevali za ta zahteven objekt, zlasti pa veselje Bricev, je bilo nepopisno. Eden od ključnih mož pri vodenju zadev v zvezi s cesto je čez leta o slovesnem dogodku zapisal: »Odprtje je bilo lepe, sončne nedelje, za dan češenj, spomladi leta 1985. Velika dvorana v občinski stavbi Nove Gorice je bila polna domačih in častnih gostov iz obeh držav. Izrečene so bile številne vznese- ne besede. Najbolj pa je bilo prisrčno nadaljevanje slavlja v Podsabotinskem dolu. /.../ Bila je prava ljudska veselica, vino ni teklo ravno v potokih, veselje pa je bilo neizmerno.«

Razstava v obsegu 20 panojev je bila od 18. 12. 2015 do 8. 2. 2016 na ogled v Hiši kulture v Šmartnem v Goriških Brdih, nato v avli občinske stavbe v Novi Gorici, trenutno pa v preddverju Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici. Razstavljeno gradivo začenja z mirovno pogodbo med Italijo in Jugoslavijo leta 1947 ter se zaključuje z dokumenti o slavnostnem odprtju nove ceste leta 1985. Znotraj tega obdobja so po zaporedju nastanka na ogled pisna besedila, gradbena dokumentacija, risbe in fotografski posnetki, ki odstirajo zapletena prizadevanja za rešitev velikega problema, ki je pestil briške ljudi in preko njega zaposloval meddržavno diplomacijo, državne, republiške in lokalne oblasti ter gradbeno stroko. Razstava prikazuje izbor izključno arhivskih dokumentov, ki jih o pripravah in gradnji ceste hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

Razstavo spremlja zloženka, ki vsebuje tri vsebinske sklope: kronologijo važnejših dogodkov, osnovne podatke o cesti in mostu čez Sočo ter kratko predstavitev arhivskega gradiva na temo razstave (slednje tudi kot izhodišče za prihodnje uporabnike gradiva). Panoji in zloženka imajo za likovno podlago motiv, upodobljen na spominski razglednici, ki jo je ob odprtju ceste izdalo *Filatelistično društvo Nova Gorica*. Avtorja razstave in zloženke sta Jurij Rosa in Metka Nusdorfer Vuksanović.

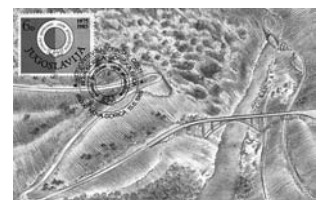
Aleksandra Pavšič Milost

Pogled na gradbišče mostu čez Sočo s pobočja Sabotina junija 1984. PANG 647, Splošno gradbeno podjetje Primorje Ajdovščina, dia 10/8.

Odprtje sabotinske ceste 15. junija 1985. Čez novi most peljejo iz Solkana v Goriška Brda prvi avtomobili. PANG 104, Skupščina občine Nova Gorica, t.e. 1426, a.e. 22/4.

Spominska razglednica z motivom novega mostu čez Sočo v Solkanu. PANG 1046, Nemeč Rafael, t.e. 9.

ARHIVSKO DRUŠTVO SLOVENIJE

1000 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1
telefon: (01) 241 42 00
e-pošta: arhivskodrustvoslovenije@gmail.com
domača stran: www.arhivsko-drustvo.si

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE

1127 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1, p. p. 21
telefon: (01) 241 42 00
telefaks: (01) 241 42 76
e-pošta: ars@gov.si
domača stran: www.arhiv.gov.si

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo

1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
telefon: (01) 241 42 87

INŠPEKTORAT RS ZA KULTURO IN MEDIJE

1000 Ljubljana, Metelkova 4
telefon: (01) 478 79 01
e-pošta: gp.irskm@gov.si

NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA

1000 Ljubljana, Krekov trg 1
telefon: (01) 234 75 70
telefaks: (01) 234 75 80
e-pošta: arhiv.lj@rkc.si
domača stran: www.nadskofija-ljubljana.si/nadskofija/

NADŠKOFIJSKI ARHIV MARIBOR

2000 Maribor, Koroška cesta 1
telefon: (05) 90 80 120
telefaks: (02) 252 30 92
e-pošta: skofijski.arhiv@nadskofija.maribor.si
domača stran: www.nadskofija-maribor.si/nadskofija/
index.php/skofijska-kurija

POKRAJINSKI ARHIV KOPER

6000 Koper, Kapodistrijsov trg 1
telefon: (05) 627 18 24
telefaks: (05) 627 24 41
e-pošta: arhiv.koper@gmail.com
domača stran: www.arhiv-koper.si

Enota Piran

6330 Piran, Savudrijska 5
telefon: (05) 673 28 40

POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR

2000 Maribor, Glavni trg 7
telefon: (02) 228 50 00
telefaks: (02) 252 25 64
e-pošta: info@pokarh-mb.si
domača stran: www.pokarh-mb.si

Enota za Koroško

2390 Ravne na Koroškem, Čečovje 12a
telefon: (05) 994 29 43
e-pošta: vloge@pokarh-mb.si

Enota za Prekmurje

9220 Lendava, Glavna ulica 5,
Dolina pri Lendavi
telefon: (02) 575 14 05
telex: (02) 575 14 03
e-pošta: vloge@pokarh-mb.si

POKRAJINSKI ARHIV V NOVI GORICI

5000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 3
telefon: (05) 335 87 60
telefaks: (05) 302 77 38
e-pošta: pa-ng@pa-ng.si
domača stran: www.pa-ng.si

ŠKOFIJSKI ARHIV KOPER

6001 Koper, Trg Brolo 11, p. p. 114
telefon: (05) 611 72 04
telefaks: (05) 627 10 59
e-pošta: arhiv.kp@rkc.si
domača stran: www.kp.rkc.si/index.php/content/
display/392/20/20

**ZGODOVINSKI ARHIV IN MUZEJ
UNIVERZE V LJUBLJANI**

1000 Ljubljana, Kongresni trg 12
telefon: (01) 241 85 80
telefaks: (01) 241 86 60
domača stran: www.uni-lj.si/o_univerzi_v_ljubljani/
univerzitetni_arhiv.aspx

ZGODOVINSKI ARHIV CELJE

3000 Celje, Teharska cesta 1
telefon: (03) 428 76 40
telefaks: (03) 428 76 60
e-pošta: zg.arhiv-celje@guest.arnes.si
domača stran: www.zac.si

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA

1001 Ljubljana, Mestni trg 27, p. p. 1614
telefon: (01) 306 13 17, 306 13 03
telefaks: (01) 426 43 03
e-pošta: zal@zal-lj.si
domača stran: www.zal-lj.si

Enota za Gorenjsko

4000 Kranj, Savska cesta 8
telefon: (04) 280 59 00
telefaks: (04) 202 44 48
e-pošta: zal.kra@guest.arnes.si

Enota za Dolenjsko in Belo krajino

8000 Novo mesto, Skalickega ulica 1
telefon: (07) 394 22 40
telefaks: (07) 394 22 48
e-pošta: zal.nme@guest.arnes.si

Enota v Škofji Loki

4220 Škofja Loka, Partizanska c. 1c
telefon: (04) 506 07 00
telefaks: (04) 506 07 08
e-pošta: zal.skl@guest.arnes.si

Enota v Idriji

5280 Idrija, Prelovčeva ulica 2
telefon: (05) 372 22 70
telefaks: (05) 372 22 71
e-pošta: zal.idr@guest.arnes.si

ZGODOVINSKI ARHIV NA PTUJU

2250 Ptuj, Vičava 5
telefon: (02) 787 97 30
telefaks: (02) 787 97 40
e-pošta: zgod.arhiv-ptuj@guest.arnes.si
domača stran: www.arhiv-ptuj.si

Pod. I.
86
1747

1547
1548

1531
1557

1615